A KŐSZEGI ZSIDÓK

Írta:
HARSÁNYI LÁSZLÓ

BUDAPEST, 1974

A KŐSZEGI ZSIDÓK

Írta:

HARSÁNYI LÁSZLÓ

Scheiber Sándor előszavával

BUDAPEST, 1974

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

A MAGYAR IZRAELITÁK
ORSZÁGOS KÉPVISELETÉNEK KIADÁSA

A KŐSZEGI ZSIDÓK

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK MONOGRÁFIÁI

Szerkeszti: Scheiber Sándor

6.

A KŐSZEGI ZSIDÓK

ELŐSZÓ

A nyugatmagyarországi középkori zsidó települések között van. Kőszeg, amelynek monográfiájára régen vár a történetirás.

Zsigmond király 1393-ban kiváltságot ad a Gara-testvéreknek, hogy Kőszeg városába befogadhatják a zsidókat. Bernstein Béla, aki először tekintette át a hitközség multját, még igy ir: "Hogy telepedtek-e le akkor és hányan Kőszegen, arról tudomásunk nincs."[1]

A kőszegi zsidókra vonatkozó okleveles anyag feltárását az utolsó másfél évtized végezte el.

Fodor Henrik, a szombathelyi Berzsenyi Könyvtár igazgatója, 1959-ben először hivta fel a figyelmet a Kőszegi Levéltárban - az idő tájt a Szombathelyi Állami Levéltár épületében - található négy oklevélre, amely a zsidók részvételéről beszél Kőszeg 1532. évi ostrománál.[2]

Ez adott ösztönzést arra, hogy Házi Jenő ny. soproni főlevéltáros a helyszinen felkutassa, majd közzétegye az összes idevonatkozó oklevelet 1748-ig.[3]

Ennek alapján elkészülhetett a középkori település vázlata,[4] valamint egy rövid áttekintés a XVIII. század közepéig.[5]

Harsányi László - a szentesi és hajdusági zsidóság monográfusa - fiatalokat tulszárnyaló kitartással és fáradozással kibányászott minden további elérhető levéltári adatot és a sajtórengetegből minden hasznositható hirt, hogy hiánytalan képet nyujthasson a kőszegi zsidók sorsáról öt és fél évszázadon át, a XV. század elejétől napjainkig. (Szeretnők remélni, hogy a meginduló ásatások egyszer a középkori zsinagóga és temető nyomára vezetnek.) Sikerült eleven, olvasmányos és alapos könyvet irnia egy régi és a nagy zsidó tragédia következtében megszünt magyar-zsidó gyülekezetről.

A kutatás, a nyomozás izgalma és eredménye jelentsen számára tartós örömöt. Az utjára induló munka pedig gazdagitsa történelmi irodalmunkat.

Megjelentetéséért köszönettink illeti a Memorial Foundation for Jewish Culture vezetőségét.

SCHEIBER SÁNDOR

I. FEJEZET

A KŐSZEGI ZSIDÓSÁG 1540-IG

A JURJSICH MIKLÓS ÁLTAL TÖRTÉNT KIŰZETÉSÉIG

Kőszeg, ez a kies fekvésü, belső központjában szinte középkoru hangulatot idéző, müemlékekben gazdag, nyugati határszéli, századokon át ugynevezett szabad királyi, most járási jogu üdülő város, hazánk egyik legmesszebb történelmi multra visszatekintő települése. A római hóditás idején már hadi és kereskedelmi utvonal szelte át határát. Itt az ugynevezett Oház ormán erős castrumot épitettek e hóditók, ez volt a Castellum Guntionis.[1] Később a várost virágzó ipara, kereskedelme és kulturája, polgárainak jóléte a nyugati határvidék egyik fontos gócpontjává emelte. Itt vezetett a pozsonyi-varasdi-zágrábi-károlyvárosi-trieszti utvonal, mely az Alpok megkerülésével a tenger és a bécsi medence közötti közvetitő kereskedelem számára kiválóan alkalmassá tette Kőszeget. Gazdasági tevékenysége révén sok tekintetben már a XV. században összekötő kapoccsá vált a Bécs-Pozsony-Sopron-Győr-Veszprém-Pécs-Varasd-Eszék-Gráz - Salzburg városok által határolt terület különböző kulturáju, nyelvü, egymástól sokban eltérő termelést folytató lakósai között és a XVI. századtól élénk kereskedelmi kapcsolatot épitett ki a török megszállta területekkel is.[2] Különösen a szomszédos Stájer-országból importált vas és vasáru piaca volt már IV. László idejében. A vaskereskedelem központja volt a XVIII. század végéig. Annyi vasárus volt Kőszegen, mint Budán és Pozsonyban összevéve. 1667-ben tizennyolc vaskereskedő élt a városban.[3] Bor és gyümölcs kivitele egykor jelentékeny vámvédett forgalmat jelentett.[4] Marhakereskedelme is élénk volt.[5] A város vezetését általában a vagyonos kereskedő és iparos réteg vitte. Királyi kiváltságok biztositották a Sopronon és Pozsonyon keresztül Németország felé irányuló kereskedelmét. Később a XVIII. században Kőszegen keresztül bonyolódott le a Bécs és Károlyváros közötti kocsiposta forgalom, kerületi főposta volt itt ezeknek a járatoknak idején.[6]

Nem kevesebb mint öt főutvonal áthaladása, az aránylag korán indusztriálódott Ausztria, Stájerország szomszédsága, több nagyobb város közelsége, az élénk gazdasági, üzleti lehetőségek minden bizonnyal csábító hatást gyakoroltak a zsidókra, hogy megtelepedjenek a városban. Első izben esetleg mint katonák, sokkal inkább iparosokként és markotányosokként, talán már a római hadakkal megjelentek itt, s a környéken. Tudvalevő, hogy Pannóniában több helyen felbukkantak, például Intercisában, azaz a későbbi Dunapentele-Dunaujváros helyén zsinagógával rendelkezett hitközségük is volt.[7] A népvándorlás azonban, még ha helytálló is e feltevésünk, elsodorta őket épp ugy mint a rómaiakat. Néhány család közülük, ha nem is folyamatosan, meglakhatta hihetőleg Kőszeget az árpádházi királyok első századaiban ugyan, de erről bizonyságunk nincsen. Nem kétséges viszont, hogy a Dunántulon a Kőszeget is magába foglaló Vasmegyében laktak legelébb zsidók,[8] másfelől az északra szinte majdnem szomszédosnak mondható Sopron város a magyarországi zsidóság egyik legkorábbi települése volt.[9] Tény, hogy Zsigmond király 1372. Kőszeg várát és városát Garai Miklós macsói bánnak (későbbi nádornak) és testvérének Jánosnak adományozta, kiknek, s örököseiknek a következő 1373. év julius 24-én megengedte, hogy "Vasmegyei Kőszeg nevü városukba Némethonból, Csehországból, vagy a Külföldről bárhonnan érkező zsidókat befogadni, ott megtelepiteni, tartani és birni őket vallási és törvényes szokásaikban megőrizni, megadóztatni és fölöttük tetszés szerint rendelkezni, szabad és korlátlan hatalommal birjanak, ugy hogy ezek felett sem a tárnokmesternek, sem a kincstárosnak, de még a zsidók birájának sem lehet intézkedési joga."[10] A király ezt a rendelkezést 1406. április 16-án megerősitve ujra kiadja Gara Miklós nádor fia, ugyancsak Miklós nádor és fivére János javára.[11] 1420-ban azonban a zsidókat Alsó-Ausztria ura kiüzte Bécsből, csakugy mint a tartományból, s az akkor idetartozott Kőszegről is. III. Frigyes, Ausztria fejedelme viszont annak érdekében, hogy keresztény alattvalói különböző terhektől és károktól megszabaditassanak, a XVI. század utolsó évtizedének elején engedélyt szerzett a pápától, hogy zsidókat ujra felvegyenek. Kőszegen 1509 óta vannak ujra zsidók, kiknek száma később talán a Csehországból kiutasitott, s minden bizonnyal az 1526-ban Sopronból kiüzött hittestvéreik közül

többekkel gyarapodott. Külön utcában laktak, gettószerüen az ugynevezett Zsidó Utcában, melyről okiratok szólnak: 1576-ban Kados János kőszegi polgár nejének végrendelete: "... souvill unser hauss und hoffmarch alhie in der statt in der Judengassen gelegen...", majd 1601-ben Novák Szabó János kőszegi polgár házat vásárol akkor ebben az utcában "haus in der Judengassen...".[12] A belvárosban, a várhoz és a jelenlegi Jurisich, akkoron Piac (Piarcz) térhez egészen közel huzódott ez a ma Kelcz-Adelffy néven jelölt utcácska. Déli vége a most lábas-háznak nevezett, ma a városi levéltárnak helytadó müemléképülethez kanyarodott. Ezen a részén mögötte keleten a várfalon a csonkán ma is létező, a polgárság által a török ostrom után 1533-ban öt emeletre épitett "Cigány", másként "Csigás" torony, alias Moltzer thurm állott, mely épület 1738. május végéig börtöncélokat szolgált.[13] A XVI. században ugy voltak épitve a házak Kőszeg belvárosában, hogy át lehessen menni a tágas kapukon és udvarokon keresztül az ellenség által veszélyeztetett egyik helyről a másikra. A város középső részéből ugyanigy az egyik házon keresztül szabad ki- és bejárat volt a Zsidó Utcában is. Egyébként ebben az utcában lakott 1580-ban Bathay István magyar prédikátor, akit először vádolnak Kőszegen azzal, hogy kálvinizmust hirdetett.[14] Kevés ház lehetett, s van benne, napjainkban 17, ugy hogy a zsidók, miként a gettóban általában szokás volt, igen összezsufoltan élhettek itt. Minden bizonnyal rendelkeztek zsinagógával; illetve imaházzal, temetővel. Az utóbbi valószinüleg a Várkörön belül lehetett, mert a középkori rom.kat. temető is itt volt, közel a Kelcz-Adelffy utcához. Helyét azonban nem ismerjük.

A történelem sok tüzvészén, viharán átment, egyébként igen értékes városi levéltár középkori anyaga nem gazdag, ezidőkből már csak ezért is keveset tudunk a kőszegi zsidókról. A bécsi Staatsarchiv őriz egy 1405-ben kelt okiratot, melyben Muschlein kőszegi zsidó özvegye ("Muschleins des juden witib von Güns") Schena és fia Izsák, s lánya Mierl - akkor már mindhárman bécsi lakosok - elismerik, hogy a kolostor mögötti Miklós, ezidőben soproni polgármester és neje, Margit 64 font bécsi dénárt adtak nekik kölcsön. Ha ezt az összeget a legközelebbi Szent Mihály napjáig nem fizetnék vissza, ugy minden évben burgerecht cimén 6,5 font 24 bécsi dénárt fognak kamatként adni. Zálogul lekötik a soproni Zsidó Utcában fekvő házukat Musch és Jeckel zsidók házai között.

Kőszeg város tanácsa 1413. január 30-án a Marichprack Miklós és Baruch zsidók (Baroch dem juden) közt folyó pert, mivel ítéletükkel Baruch nem volt megelégedve, Sopron város tanácsához, mint törvényszékhez teszik át.[16]

V. László király 1455-ben kiváltság-levelet adott ki Garay László, Kőszeg ura számára, melyben feljogositja arra, hogy zsidókat telepithessen a városba, miként erre már 1383. és 1406-ban engedélyt nyertek ősei.[17]

A bécsi Staatsarchiv egyik okirata őrizte meg Hirscher volt kőszegi zsidónak, a bécsujhelyi Schalam Hirschel fijának nevét, ki testvérével, a Kismartonban lakós Isserl-el 1504. május 24-én elismeri, hogy Hagen Boldizsár haimburgi tiszttartó néhai Krottendorfi Ulrichnak minden adósságát kifizette nekik, miért is ezekután már semmi követelésük nincsen.[18]

Leser kőszegi zsidó nevét viszont egy pozsonyi városi levéltári 1511. október 27-én kelt oklevélből ismerjük. Ennek lánya, Rifka, Pozsonyba ment férjhez, majd innen elözvegyülten visszatért apja házába Kőszegre. Harberg Frigyes kőszegi kapitány a pozsonyi tanács jóindulatát kéri a hivatkozott okiratban nevezett részére, hogy házból, könyvekből és háztartási eszközökből álló hitbérét megkaphassa. Nemsokára 1511. december 13-án maga Miksa a német császár felszólitja a kedvező elintézésre a pozsonyi tanácsot.[19] A Leser Rifka hitbérét illető könyvek kétségtelenül talmud kötetek, vagy kommentárok, esetleg imakönyvek lehettek. Nemcsak a pozsonyi, de a kőszegi zsidók későközépkori könyvkulturájának is maradtak nyomai. A városi levéltárban őrzött adójegyzék, mely a bormérési jogért fizetett tételeket tartalmazza, kötése egy tóratekercsből levágott hártyadarab, ami a helybeli, zsidók tulajdonából kerülhetett (később tárgyalandó) kiüzetésük után a város birtokába.[20]

Miksa császár rendeletet bocsát ki 1511. szeptember 12-én, s ebben előirja, hogy a zsidók a számukra előirt ruházatot csak Bécsben való tartózkodásuk idején kötelesek viselni, de állandó lakhelyükön, például az akkor osztrák kézben lévő Eysenstatt, vagyis Kismarton és Gunss, azaz Kőszeg helységekben és ha uton vannak, nem kell hordaniok.[21] Ez utóbbi kedvezmény, vagyis mentesség annál inkább jól jöhetett számukra, mert üzleti ügyeik lebonyolitásában aránylag sokat utazhattak. Igy például

minden bizonnyal gyakran megfordultak a nyugati határvidéken lakó zsidó kereskedők közül számosan Bécsujhelyen. Az 1516-tól kb. 1538-ig itt székelő Alexius Funk cégnek sok magyarországi zsidó üzletfele volt Nagymartonból, Kismartonból, Kaboldról, Sopronból stb. Ez a nagykereskedő jelentékeny hitelt is nyujtott számukra az egyes ügyletek alkalmával. Kőszegről Haschtzil Dániel zsidó 1517-1528-ig különösen komoly forgalmat bonyolitott le vele; a cégnél folyószámlája volt ennek feljegyzései szerint (a legrégebbről fenntmaradt osztrák üzleti könyv őrzi e firma emlékét), az egyes vételek kapcsán nem ritkán csak aconto fizetett. Sok minden képezte adás-vétel tárgyát, igy például aranyfonál, gyeplő, gyolcs, gyürü, harris, papir, viasz, posztófélékből ausburgi Igler barchet, Fridberger, hosszu müncheni, Igler, olasz purpuránisch, rövid nürnbergi, Ursuler, Worder, továbbá posztóbélés, füszer, termény és gyümölcsfélék, igy bors, gyömbér, sáfrány, szegfüszeg, zab, narancs stb.[22] Bizonyosra vehető, hogy nem egyedüli partnere volt Bécsujhelyen az Alexius Funk kereskedőház a nyugatmagyarországi zsidóknak.

A csekély számban fennmaradt adatokból következtethetően a mohácsi vész előtt Kőszegen lakott zsidók rokoni kapcsolatban álltak soproni, kismartoni, pozsonyi, bécsujhelyi és haimburgi hittestvéreikkel. Ezekben a városokban már a Kőszegre 1373-ban történt betelepitést jóval megelőző időkben is laktak zsidók. A Nagy Lajos király által 1360-ban kiüldözött soproniak egyrésze Bécsujhelyen, a pozsonyiak közül sokan a szomszédos Haimburgban telepedtek le.[23] Számosan közülük a számüzetés megszüntetése után is visszamaradtak uj hazájukban. Mind a négy most emlitett közeli városban lakó hitsorsosaikkal élénk kereskedelmi összeköttetést tartottak fenn a kőszegi zsidók. Sopronból például 1527-ben Lengenfelder Zsigmond kereskedő negyven forinttal volt adósa Salman kőszegi zsidónak.[24] Kis mértékben iparral, hitelüzletekkel, főként azonban - miként a korabeli középeurópai zsidóság általában - kereskedelemmel foglalkozhattak.

Bizonyára sulyos gazdasági és adóterherviselésük, s a zsidóra nem ritkán nehezedő kisebb-nagyobb zaklatottságaik, nyomasztó helyzetük ellenére nagyjából mégis békésnek tünő másfélszázados kőszegi életüket tragikus csapással sujtották azonban a város 1532. évi török ostromának következményei.

Abban a heroikus küzdelemben, a hősies ellenállásban, melylyel Szoliman óriási, több százezernyi hadával szemben a maroknyi kőszegi várőrség európai hirnevet szerzett magának, - a helybeli zsidóság derekasan kivette a maga részét. Különösen ragyogó példáját adta a vitézségnek és áldozatkészségnek Mischel Herschel és rokonsága. Ő maga a karján golyótól sulyosan megsebesült a védelmi harcban. Atyja minden élelmét és italát szétosztotta a szegény keresztények között, miáltal sokakat megmentett az éhhaláltól. Egész családjuk ellen sohasem volt panasz. A nagy ostrom idején magukat és vagyonukat nem kimélve, segitségére voltak a városiaknak, nagybátyja, Léb zsidó, a kőszegiekkel együtt kirohant a törökökre, vitézül viselkedett és hősi halált halt.[25] Ha ez a familia ilyen példamutató magatartást tanusitott, bátran feltételezhetjük, hogy megállták helyüket a helybeli hittestvéreik is. Hihetjük ezt annál inkább, mert a következő évtizedeknek már gazdagabb levéltári öröksége ennek ellenkezőjére a legcsekélyebb utalást sem nyujt. Pedig alig nyolc esztendő multával a kőszegi zsidók kiüzetése valami ilyesfajta indokot szinte igényelt volna.

Az történt ugyanis, hogy a törökverő hős, a legfelsőbb elismerést joggal kiérdemelt, horvát származásu várkapitány, Jurisich Miklós, a királytól jutalmul zálogbirtokba kapta Kőszeget, a császári és királyi tanácsossá és kamarássá, Krajna főkapitányává nevezte őt ki az uralkodó.[26] Kitartásáért, bátor helytállásáért elnyerte jutalmát a város keresztény polgársága is. Egyik jeles történetirónknak a nagytehetségü Nádasdi Tamás nádorról szóló megállapitása, mely szerint "korának vágya, öröme, büne alól senki sem vonhatja ki magát",[27] bátran alkalmazható ennek kortársára, Jurisich Miklósra is. Kőszeg ura ugyanis azért, mert a város az évi Szent György napján eddig fizetett 39 font szolgáltatását 50 fontra emelte fel, s mivel a török ostrom idején a lakósok vitézül viselkedtek, a sok letelepedett zsidót - kettő, Muschl Hatschl kivételével, Hatschl orvos és apja hü szolgálatára tekintettel - alig nyolc év multán, 1540-ben eltávolitja a városból, a bormérési jogot a városnak átengedi, s kijelenti, hogy a két zsidón kivül többet nem tür meg a városban. A kiüzöttek házai felett a községi tanácsra száll át a rendelkezési jog.[28] Sopron és Pozsony még 1526-ban, Nagyszombat 1539-ben kiüzték zsidó lakósaikat, talán ezek a példák is hatottak Jurisichra, aki több mint két évszázadra felszámolta a kőszegi hitközségi életet.

II. FEJEZET

KŐSZEG VÁROS VISZONYA A ZSIDÓKHOZ

A KIŰZETÉS ÉS ÚJRA MEGTELEPEDÉS KÖZÖTTI MÁSFÉL ÉVSZÁZAD ALATT, 1540-1696-IG

A Jurisich által kiutasitott zsidók nagyrésze a később ugynevezett Hét hitközség (Seva Kehillot) területére költözött be, elsősorban Lakonpakba, Kismartonba, Nagymartonba, továbbá Bécsujhelyre, Hainburgba, s hihetőleg a közeli Rohoncra. A kismartoni zsidók 1564. évi conscriptiójából ismerjük a kőszegi származásu July, másnéven Pugl és Salleme Mandl neveit, mindketten családosak, az utóbbi már harminc éve Kismartonban él.[1] Nagymartonból kéri, már mint itteni lakós, 1565-ben Mischl Herschl az alsóausztriai kormányzatot, hogy szólitsa fel Kőszeg városát, miszerint adják ki részére azt a bizonyitványt, amely az ő és családja viselkedéséről tanuskodik az ostrom idején. II. Miksa császár utasitja 1565. junius 14-én Kőszeg városát, adjon ki az alsóausztriai kormányzat részére Mischl Herschl zsidónak elődei, szülei és saját viselkedéséről szóló erkölcsi bizonylatot, akik valamennyien ottani lakósok voltak. Kőszeg birája és tanácsa ki is adja a bizonyitványt, ezt Mischl Herschl átadja az alsóausztriai kormányzatnak, s hivatkozva érdemeire, kéri a kormányzat oltalmát és védelmét.[2] Szüksége van erre, mert Miksa német császár 1565. március 2-án az Alsó-Ausztriában élő zsidókat kitiltja tartománya területéről, kivéve azokat, akik tőle oltalom-levelet kapnak. A Wienben kelt rendelet megállapitja: I. Ferdinánd megengedte néhány zsidónak, hogy bizonyos helyeken megtelepedhessenek és ott kereskedhessenek. Ezeken kivül azonban sok más zsidó is beszivárgott Alsó-Ausztriába az 1544. évi rendelet ellenére, mely a zsidókat kitiltotta Alsó-Ausztriából, mivel ottlétük sérelmes és káros. Most 1565-ben Miksa császár ugy rendelkezik, hogy a kihirdetéstől számitott negyedéven belül minden zsidónak el kell hagynia Alsó-Ausztriát, vagyona teljes elvesztésének terhe alatt, hacsak nem tér keresztény hitre.[3] Mivel Sopron megyéből Kismarton, Szarvaskő és Fraknó, Vasmegyéből pedig

Kőszeg, Léka és Borostyánkő vára el voltak zálogositva a Habsburg-háznak, s közigazgatásilag Alsó-Ausztriához tartoztak, ez a rendelet az itt élő, valamint a várak területén, tehát Kismartonban, Nagymartonban, Kőszegen lakó zsidókra is vonatkozott. Nagy oka volt tehát Mischl Herschl nagymartoni zsidónak arra, hogy az 1532. évi török uralom idején bizonyitott hazafias magatartásáról igazolást kérjen Kőszeg városától, mert ennek birtokában oltalom-levelet remélhetett a császártól és mentesitést a kitiltás alól. Egyébként a törökverő Jurisich Miklós unokaöccsével és örökösével kormánybizottság utján kötött, a bécsi kormány által 1568. augusztus 5-én jóváhagyott, tehát a város és II. Jurisich Miklós között létrejött egyezség kilenc pontja szerint "... a zsidóházakra vonatkozólag öreg Jurisich Miklós és a város közt létrejött megállapodás továbbra érvényben marad".[4] Vagyis ezután is a város rendelkezett ez ingatlanokkal.

Ugy tünik, hogy az 1540-ben megalázott, kiutasitott kőszegi zsidók közül egyesek illegálisan mégis helytmaradtak, vagy visszaszivárogtak. Az alsó-ausztriai rendek ugyanis 1544-46-ban panaszt emelnek a még mindig körükben lakó zsidók ellen, szigoru rendeletet kérnek arra, hogy vagyon-elkobzás és életvesztés terhe mellett üzessenek ki a zsidók, az az uraság is részesüljön büntetésben, amelyik tartaná őket, s ne nyerjenek a zsidók a jövőben semmiféle védlevelet. A rendek tiltakozása külön kiemelte a határterületen, Kőszegen és Kismartonban tartózkodókat. E két helységben ekkor nem is jogtalanul laktak. Kitünik ez I. Ferdinánd Prágában 1544. január 31-én kiadott rendeletéből.[5] A király ugy értesül, hogy a zsidók a kijelölt Kőszegen és Kismartonon kivül más helyeken is nagy számban telepedtek le, ami a lakósság kárára van, meg ezekben a háborus időkben, amikor a kémkedésre, árulásra oly sok alkalom nyilik, türhetetlen. Ezért elrendeli, hogy a kijelölt helyeken kivül zsidót sehol meg ne türjenek, maguk közé be ne fogadjanak, s letelepedni ne engedjenek. Az alsó-ausztriai rendek panasza eredményes lehetett, legalább is ugy látszik: 1571-ben már nem él Kőszegen egyetlen zsidó sem. Ebben az évben julius 30-án Lang Tamás lándzséri udvarbiró a kőszegi levéltárban máig elfekvő levélben felkéri testvérét, Láng Lénárd kőszegi városbirót, hogy engedje szabadon az ő alattvalóját, azt a zsidót, ki Kőszegen Ember András

lova miatt ül. Az intervenció nem járt eredménnyel, szeptember 9-én ujabb levelet intéz Láng Tamás a testvéréhez, megismételt kérelmét azzal is indokolva, hogy a szegény zsidónak felesége és négy gyermeke éhezik otthon, egy falat kenyér sincs házukban. [6] Ugy látszik, ezidőben már talán átutazni sem volt szabad zsidónak Kőszegen. Csak az országos vásárokon jelenhettek meg (ilyen volt korlátozásuk például Pozsonyban is),[7] ezeknek befejeztével börtönbüntetés terhe mellett távozniuk kellett. Főuraik támogatásával kisérelték egyesek, hogy bejáró kereskedőkként a nagy sokadalmakon kivül is megjelenhessenek Kőszegen. Igy Kollonits György Siegfrid, Kismarton zálogbirtokosa és kapitánya, 1578 január 21-én levélben kérte a kőszegi városbiró jóindulatát ahhoz, hogy Áron nevü kismartoni zsidó alattvalója szabadon kereskedhessék Kőszegen.[8] A megkeresés elintézésének mikéntjéről nem maradt fenn levéltári adat, tény viszont, hogy nemsokára már a szerdai és szombati hetipiacokat is látogathatják a zsidók, akik az utóbbi napnak lehetőségével azonban aligha éltek.

Zsidókkal kapcsolatos gazdaságtörténeti adat maradt fennt 1593-ból Zambó Ferenc kőszegi kalmár számadásában, mely szerint ez évben nevezett felvett Markos zsidótól husz dénárt, ezenkivül ezen zsidónak adósa volt 12 dénárral. Egy másik kőszegi kalmár, ki együtt üzletelt Zambóval, zsidóknál cserélt el egy lovat másik lóért. Majd ez utóbbit tizenhét forintban visszaadta a zsidóknak, kikkel szemben ez összeget Zambó tudta be a részéről nekik posztó árában fennálló tartozásába. Sajnos, sem Markosról, sem az utóbbi zsidókról nem állapitható meg, hogy hová való lakósok voltak.[9] Mindenesetre a zsidó kereskedők, még ha nem lakhattak is helyt, erős versenyt jelentettek a kőszegi (keresztény) kalmároknak. Erre mutat utóbbiaknak 1614. május első napjában a városi tanácshoz a stájerországi kereskedők elleni beadott panasza, akik miként a zsidók (kiemelés tőlem - Dr. H.L.), olaszok és mások kárt okoznak nekik. Azt kérik a városi tanácstól, hogy tiltsa meg a kereskedésüket. A városi tanács döntése: a szerdai és szombati hetipiacok alkalmával ezt nem teheti meg, azonban a házalásukat leállitja. A (helybeli) kereskedők és iparosok viszont áraikkal a közönséget meg ne bántsák.[10]

Mindenesetre kétségtelen, hogy a Hét községben és a környékbeli helységekben itt-ott lakós zsidókon kivül a szomszédos nyu-

gati Habsburg-tartományok zsidói közül is többen bonyolitottak le Kőszegen üzletkötéseket. Ez ügyleteknek gyakori cikke a gyapju volt. Forgalmazásával a zsidók századokon át különös előszeretettel foglalkoztak, ez az áru lesz az alapja majd a XIX. század folyamán felhalmozódó nem egy nagy magyar-zsidó családi vagyonnak is. Kőszeg posztó, - süveggyártó, - szücsipara a középkorig visszanyuló multjában már erősen igényelte ezt az alapanyagot.

Az alsó-ausztriai kamara 1616. junius 23-án Bécsből utasitást intéz a kőszegi városi tanácshoz, hogy mivel Márk vagy Mayer zsidó fia, Leb - hir szerint - sok posztót, vásznat, fátyolt, gyapjut (kiemelés tőlem, - Dr. H.L.), és egyebet csempésztek évenként Morvaországból és ebből a kőszegi polgároknak is adtak volna el, ennek nyomozzanak utána és az eredményről tegyenek jelentést. A városi tanács 1616. julius 5-én visszajelenti, hogy gondos nyomozás után sem jöttek rá semmire sem, kivéve, hogy másfél év előtt 5 mázsa gyapjut szállitottak Kőszegre, mit akkor lefoglaltak és ez a gyapju egy süveggyártónál most is őrizetben van. Az alsó-ausztriai kamara megkapván a jelentést, 1616. szeptember 16-án elrendeli, hogy a lefoglalt 5 mázsa gyapjut adják át Baumgartner Mátyás, harmincad-ellenőrnek, ki azt értékesitse és a befolyt pénzt a magyaróvári főharmincad-hivatalnak fizesse be. Végül 1617. március 3-án a kamara a kőszegi városi tanáccsal tudatja, hogy mivel Márk, vagy Mayer és Leb zsidók azt állitják, hogy ők Sopronszentmártonban az ötmázsa gyapju után a harmincadot megfizették, ezért, ha Baumgartner Mátyás harmincad-ellenőr a gyapjut még nem adta volna el, a zsidóknak azt adják át.[11]

Sok hühó semmiért!

Ugyancsak gyapjut szállitott Simondl Jónás ebenfurti zsidóbiró is Kőszegre. Horváth Mihály és Pintér János itteni polgároktól ökröket vett érte cserébe. Mivel a kőszegiek az ügyletből kifolyólag 6 tallérral adósak maradtak 1618. október 7-én, a zsidóbiró irásban kéri Pámer Benedek kőszegi városbirótól a behajtást.[12]

Hasonlóképpen gyapju, ennek tulajdonjoga körül forog a pereskedés, ami Hoffman Lénárd bécsi kereskedő, s a részleteket bőven feltáró egykoru okiratokból kitetszően minden hájjal megkent Scheuch, alias Scheüch alias Scheich Salamon, alias Salomon,

alias Kálmán, alias Sallaman, alias Salomon Scheüch kismartoni kereskedő között 1615-ben már fennt állott anyagi differenciából következően, 1619. január 18-tól 1619. szeptember 26-ig nagy hevességgel folyt. A kismartoni Schuch a bécsi kereskedőnek, ez utóbbi állitása szerint, háromszáznegyvenkilenc forint 57 krajcárral tartozott az adós e követelésből, melyet még 1615-ben kellett volna kiegyenlitenie, a pereskedés folyamán 1619-ben csak 190 forint 15 krajcárt volt hajlandó elismerni. Nem kevesebbel, mint császári patenssel indult az ügy a hatóság részéről. Mátyás német császár 1619. január 18-án Bécsben kelt patensében, Hoffman Lénárd bécsi kereskedő panaszára, kinek Scheuch Salamon zsidó háromszáz forinttal tartozik, meghagyja, hogy a zsidót, ahol találják, ott törvény elé állitsák. Február 28-án a hitelező az alsó-ausztriai kormányhoz benyujtott folyamodványában azt kéri, hogy Scheuch Salamon zsidónak Kőszegen elraktározott gyapjujából követelése kiegyenlitessék. Ez irányban a kőszegi városi tanácshoz megfelelő parancs intéztessék. Beadványának gyorsan foganatja lett, mert pár nap multán már, március 4-én maga Mátyás német császár parancsolja meg a kőszegi tanácsnak, hogy Hoffman Lénárdnak Scheuch Salamon zsidóval szemben fennálló követelése az utóbbinak Kőszegen lerakott gyapjujából téritessék meg. Scheuch sem hagyja magát, 1619. március 12-én benyujtott kérvényében egészen uj történetet (ugy lehet mesét!?) tálal az alsó-ausztriai kormányzat elé. Kijelenti, hogy a Kőszegen elraktározott 18 mázsa gyapju urának, nemes Pirkheim János Gáspár alsó-ausztriai kormánytanácsos tulajdona, ki azt egy varasdi kereskedőnek akarta az ő (azaz Scheuch) közbenjöttével eladni (tudjuk, hogy Kőszeg és Varasd között valóban élénk volt az összeköttetés - Dr. H.L.), miért Hoffman Lénárd letiltása törvénytelen. Kéri ennek feloldását és biztosok kiküldését, hogy a közte és Hoffman között fennforgó nézeteltérés rendeztessék. Neki is jó összeköttetései lehettek, mert másnap, március 13-án, Mátyás császárnak neve alatt megy Bécsből az utasitás a kőszegi városbirónak, hogy adjon jelentést a Scheuch Salamon kérvényében előadottakkal kapcsolatban arról; mi is a gyapju feletti tulajdonjog tekintetében a valóságos helyzet. Majdnem ugyanekkor, március 15-én, az alsó-ausztriai kormány viszont utasitja a kőszegi városi tanácsot, hogy Hoffman Lénárdot a Scheuch Salamonnal szemben fennálló 342 forint 9 kraj-

cár követelése (a januárban szereplő 300 forint bizonyára a kamatokkal, s eljárási költségekkel emelkedett -Dr. H.L.) rendeztessék. De megnyilatkozik az ügyben az előbb emlitett Pirkheim János Gáspár nemes ur is. A kőszegi városbirőhoz március 18-án irt levelében neheztelését fejezi ki amiatt, hogy a tulajdonát képező gyapjut Hoffman Lénárd kérésére lefoglalták. Ennek a zárlatnak feloldását kivánja, hogy Scheuch Salamon eladhassa megbizásából a gyapjut.

Még e levél vétele előtt, március 19-én, a városi tanács irásban értesiti a kedves Scheuch zsidót ("Liber Scheuch jud" megszólitással kezdődik a szükszavu szokásos üdvözlet után a levél), hogy gyapjuját Kőszegen a bécsi kereskedő kérésére lefoglalták, megidézik Scheuchot, hogy a kérdés rendezése céljából április 5-én jelenjék meg szinük előtt. Az alsó-ausztriai kormány meg akarja tudni, hogy mi történt a lefoglalt gyapjuval, március 22-én jelentést kér erről a kőszegi városi tanácstól.

Kőszegre ir március 25-én Hoffman Lénárd is éspedig Braun János városi jegyzőhöz, becsmérlően nyilatkozva Scheuch Salamon zsidó praktikáiról, s személyéről, kérkedve hangoztatja, hogy az alsó-ausztriai kormányhoz rövidesen felterjesztendő jelentésében a zsidót el fogja intézni.

A város, személy szerint Pamer Benedek városbiró, április 5-én adja meg válaszjelentését az alsó-ausztriai kormánynak. Előadja, hogy a kormányzati utasitásra Hoffman részére Scheuch Salamon zsidónak Kőszegen lévő gyapjuját lefoglalta. A zsidó arról soha nem tett említést, hogy a gyapju nem az övé, sőt intézkedett, hogy ennek árából 50 forint az egyik kőszegi mészárosnak fizettessék ki adóssága fejében. A zsidó az idézésre a tanács előtt meg sem jelent. Utasitást vár a városbiró, hogy mi történjék a gyapjuval, mihez tartsa magát a jövőben ez ügyben.

Scheuch néhány nap mulva mégis megjelent Kőszegen. Vesztére, mert egy kettőre le is csukták. A tanács bizonyára unta már a Hoffman-Scheuch per sok herce-hurcáját, a kismartoni zsidót azonban nem ez ügyben börtönözték be, hanem Scholtz Gáspár bécsi polgár örököseivel szemben fennálló, perelt tartozása kapcsán. Ötven dukát biztositék ellenében tett azon igéretére, hogy a kőszegi birói szék előtt pünkösdkor meg fog jelenni ez ügyben, április 16-án a városi tanács kiengedi a börtönből.

Tudomást szerzett Scheuch ezen kőszegi utjáról Hoffman Lénárd is, ki április 20-án levélben érdeklődik Braun János György kőszegi városi jegyzőtől, hogy Kőszegen jártában valóban adott-e el gyapjut Scheuch zsidó. A maga részéről a sopronszentmártoni harmincadhivatalnál fog érdeklődni. Politikai hireket is közölt Hoffman a hozzá jóakaratu kőszegi városi jegyzővel e levélben, nevezetesen, hogy az osztrák rendek a királynak még nem tették le a hüségesküt, sőt Felső-Ausztria szövetkezett Csehországgal. Adja Isten, hogy béke legyen!

Ujra hangoztatja szavát, illetve megint levelet ir, április 24-én Pirkheim János Gáspár, közölve, miszerint rossznéven veszi a kőszegi városbirótól, hogy ez a multkori levelére nem válaszolt. Megismétli, hogy a Kőszegen lerakott gyapju az övé és Scheuch zsidó csupán annak eladásával van megbizva. Ugy járjon el a városbiró, hogy ne kelljen ellene lépéseket tennie.

Hanem Scheuch Salamon pünkösdkor az óvadék ellenére sem jelent meg a kőszegi birói szék előtt. Május 23-án levelet ir Kismartonból a városbirónak, s azzal menti magát, hogy betegsége miatt nem tudott utazni. (Bizonyára nem is nagyon akart.) Többféle lehetőséget sorol fel a Scholtz irányában fennálló adósságát illetően, annak bizonyitására, hogy kötelezettségének meg akar felelni. Gyürüs pecséttel is ellátja levelét.

Sürün követik egymást a sakkhuzások. Május 28-án Hoffman jelentkezik ujabb beadvánnyal az alsóausztriai kormánynál, s okmányokkal bizonyitja - a kőszegi városbiró ez irányu felterjesztésére hivatkozva -, hogy Scheuch Salamon zsidó neki 300 forinttal adósa, és mert soha nem tett arról említést, hogy a Kőszegen lévő gyapju Pirkheim János Gáspáré lenne, ennélfogva jogos a letiltás, s ennek hatályban tartását és követelésének kiegyenlitését kéri a zsidó hazudozásaival szemben.

Két hét mulva, julius 12-én, Bécsből a legfelsőbb helyről, II. Ferdinánd királytól jön a kőszegi városi tanácshoz, az uralkodó testvérének Albert főhercegnek, az ország (azaz Alsó-Ausztria. - Dr. H.L.) helytartójának is az a kivánsága, hogy a Hoffman Lénárd és Scheuch Salamon közti vitás ügyben a jog és igazság szerint járjanak el.

Ujabb két hét multán julius 25-én, az alsó-ausztriai kormány rendeletére a kőszegi városi tanács 6 hét és 3 nap utánra, azaz

szeptember 19-re Hoffman és Scheuch zsidót törvényszéke elé megidézi. Scheuch Salamon az idézésre augusztus 7-én Morvaországból Nikolsburgból jelenti a kőszegi városbirónak, hogy mivel ura, nemes Pirkheim János Gáspár megbizásából ide kellett utaznia, honnan a mostani zivataros viszonyok miatt nem távozhat, ennél fogva a Hoffman Lénárd miatt kitüzött tárgyalási napra Kőszegen megjelenni nem tud. Alig telik el három hét, Scheuch Salamon megint más halogató lépést tesz. Augusztus 30-án az alsóausztriai kormány elé terjesztett beadványában azt kéri, hogy mivel ő nemes Pirkheim János Gáspár földesuri hatósága alá tartozik, ennélfogva ennek székhelyén, Loiparsdorfban perelje őt Hoffman, s ne Kőszegen. Másnap, augusztus 31-én, már II. Ferdinánd király küld utasitást a kőszegi városi tanácsnak aziránt, hogy mivel Scheuch Salamon zsidó nemes Pirkheim János Gáspár alsóausztriai kormánytanácsos jurisdictiója alá tartozik, ide forduljon Hoffman Lénárd követelésével, ez az óhaja a király testvérének, Albert főherceg tartományi helytartónak is.

Ugyanezen nap II. Ferdinánd egy másik utasitást is intéz a kőszegi városi tanácshoz, meghagyva, hogy mivel a Hoffman Lénárd bécsi kereskedő kérése alapján lefoglalt gyapju a loiparsdorfi nemes Pirkheim kormánytanácsosé, ezért azt a zárlat alól Albert főherceg tartományi főherceg akaratának megfelelően is oldják fel.

Hoffman joggal sérelmezi már a nyolc hónap óta folyó huzavonát. Szeptember 6-án kérelemmel fordul az alsó-ausztriai kormányhoz, előadva, hogy már folyó év január 12-e óta szorgalmazza, miszerint Scheuch Salamon zsidó az adósságát megfizesse. Az ügyben tett több rendbeli intézkedés ellenére még nincs eredmény, olyan határozat hozatalát kéri, mely végre pénzéhez juttassa. Ugyanezen napon (minden bizonnyal Hoffmannak az udvarnál tett instanciázásának nyomán) II. Ferdinánd király ráparancsol a kőszegi városi tanácsra, hogy a Hoffman-Scheuch pereskedésben ugy intézkedjenek, hogy ne legyen többé oka panaszkodni Hoffmannak.

A kőszegi birói szék végre 1619. szeptember 11-én, mivel Scheuch a kitüzött tárgyaláson nem jelent meg, beható tanácskozás után ugy dönt, hogy Hoffman Lénárdot a letiltott gyapju árából kifizeti, utóbbi viszont szavatosságot vállal azért, hogy Kőszeg városának ez intézkedéséből kára nem származhat.

Másnap, 12-én azonban a városi tanács veszi tárgyalás alá az ügyet. Csodák-csodájára itt megjelenik végre Scheuch Salamon is, kire három napja várt a városban felperese, Hoffman. Ez utóbbi ugyanis már a szeptember 9-re kitüzött tárgyalási napra Kőszegre jött. A tanács Hoffman Lénárdot 349 forint 57 krajcáros követelésével, melyből az alperes csupán 190 forint 15 krajcár tartozást ismert el, a Scheuchra illetékes kismartoni földesuri uriszékhez utasitja, de kimondja, hogy a zsidó 15 mázsa kalapkészitésre való, még a mult évben lefoglalt gyapjujának eladásából befolyt pénz addig zárlat alatt marad és Scheuch zsidó köteles e felperes három napos kőszegi tartózkodásának költségét viselni. Hoffman sérelmezi a döntést, a zsidó megköszöni. Hoffman másnap, 13-án, irásban is tiltakozik, a tanács azonnal határoz: fenntartja fenti, tegnapi döntését.

Végül Bécsben szeptember 24-én létrejött megegyezés vet véget a Hoffman és Scheuch közötti perlekedésnek. Az erről felvett irást Scheuch héberül irja alá. Elismeri ebben a maga és örökösei nevében, hogy 234 rajnai forinttal tartozik Hoffmannak, amely adósság a Kőszegen lefoglalt és eladott gyapju árából nyer törlesztést. Mindkettőjük kérelmére a városi tanács szeptember 26-án jegyzőkönyvébe másoltatja be a bécsi megállapodást.[13]

Néhai Scholz Jakab bécsi kereskedő örökösét 530 magyar forint összegü követelésével a kőszegi városi tanács ugyancsak a Scheuch Salamonra illetékes kismartoni földesuri uriszékhez utasitotta szeptember 12-én.[14]

A kőszegi hatóságok többé nem is foglalkoznak ez ügyekkel, melyeknek részletes ismertetését talán az is indokolttá teszi, hogy Scheuch Salamonban, kiről még bőven lesz szó, annak a Schey Mózesnek őse sejthető, aki familiájával a Jurisich-féle kiüzetés által Kőszegen megszüntetett zsidó hitközségi életet a XVIII. század utolsó negyedében uj életre keltette.

A hosszu idő alatt is, mialatt szunnyadt a hitközségi élet, mind a felujulásig, mindenkor voltak zsidó vonatkozásai Kőszeg kereskedelmi forgalmának. A fentiekben érintett eseteket később is követték a környékben közelebb-távolabb lakó zsidók gazdasági kapcsolatai. Igy 1627-ben Márk Izrael ebenfurti erszény-gyártónak vannak összeköttetései kőszegi polgárokkal.[15] Ennek a Lajta-folyó melletti, Kőszeg és Bécs között fekvő alsó-ausztriai helység-

nek neve gyakorta szerepel a kőszegi városi tanács azon tényke-déseiben, melyeket a polgárait megillető vámkedvezmények vé-delmében kifejtett. Fontos kereskedelmi főutvonalon fekvő jelen-tős vámhely volt. Báró Unversagt Farkas Kristóf volt földesura. Ennek zsidó vámosa volt 1631-ben, annak ellenére, hogy II. Fer-dinánd Ausztriában 1627. március 1-én értesülvén, hogy a föld-birtokosok a vámokat nagyobb nyereség céljából zsidóknak adják bérbe, követeli; adják a bérleteket alkalmas keresztény embe-reknek.[16] Hogy ez utóbbiak mennyivel lettek volna engedékenyeb-bek, nem tudhatjuk, az azonban kétségtelennek látszik a gazdag okleveles anyagból, hogy az ebenfurti zsidó vámos, kinek neve nem maradt fennt, kemény, s kapzsi kézzel hajtotta be az ese-tenkénti vámokat. A kőszegi városi tanács 1631. junius 20-án 11 pontban foglalja össze panaszait ellene, s urával, a báróval szem-ben, mivel a szokásos vámnál jóval magasabbat, gyakorta még a harmincadot, azaz a kincstárt illető tricesimát is meghaladó ösz-szeget erőszakolt ki a kőszegi polgároktól.

Junius 24-én Szombathely város birája, hat szombathelyi tanu kihallgatása utján, ugyanezen sérelmeket állapitja meg az ében-furti vámolás tekintetében. Junius 30-án Kőszeg városa az alsó-ausztriai kormányhoz benyujtott folyamodványában nagy sajnálat-tal állapitja meg, hogy Unversagt Farkas Kristóf báró nem je-lent meg a kitüzött tárgyalási napon, hogy az ébenfurti zsidó vá-mosa által jogtalanul felemelt vámokról számot adjon, miért azt kérik: 50 dukát büntetés terhe mellett ujabb tárgyalási határnap tüzessék ki, azzal a kijelentéssel, hogy azon itélet hozatik, akár megjelenik a báró, akár nem. Julius 3-án Bécsben kelt rendelke-zésével II. Ferdinánd király idézi meg julius 9-re az alsó-auszt-riai kormány szine elé a bárót és zsidó vámosát - Kőszeg város panaszának eleget téve. Az idézettek azonban ezen a tárgyaláson sem jelentek meg. Kőszeg városa julius 16-án ujabb beadványban azt kéri az alsó-ausztriai kormánytól, hogy mindenekelőtt hajtas-sék be a bárón az ezer dukát büntetés, ami azért jogos, mert a tilalom ellenére is zsidó vámost alkalmazott. Aztán vagy enged-tessék meg nekik Ebenfurt kikerülésével Eggendorfon és Zilling-dorfon át a közlekedés át Bécsbe, vagy pedig rendeltessék el Ebenfurtban a per befejeztéig a régi vámdijak fizetése.

Augusztusban került tárgyalás alá az ügy. Ezen már megjelent a báró, de csak alibit igazolni. Azonnal el is távozott - igy panaszolja keservesen augusztus 26-án Kőszeg az alsó-ausztriai kormánynak - azzal az ürüggyel, hogy el kell utaznia őfelségével. Igy az ébenfurti vámossal megint nem történt semmi. A város ismét az eggendorfi és zillingdorfi ut használatának engedélyezését kéri, vagy annak elrendelését, hogy a per befejeztéig a zsidó vámos nem követelhet több vámot, mint amennyit a bécsi Rotenthurmnál fizetni kell. Az alsó-ausztriai kormány a bárót szeptember 3-ra ismét maga elé idézi. Ugy látszik, ez alkalommal megállapodás jöhetett létre, mert a levéltári adatok tovább nem szólnak az ügyről.[17]

Megjelenik azonban ujra a szinen a kismartoni Scheuch Salamon. Közben 1623 táján a zsidó birói tisztséget is betöltötte Kismartonban, mialatt nagyarányu üzleti tevékenységet fejtett ki, Batthany Ferenc házi zsidójaként is.[18] Ő a vámosa 1633-ban Landzséren, Nagymartonban, Pecsenyéden (Mindhárom Sopronmegyei helység) gróf Esterházy Miklós nádornak. Erőszakossága, tulkapásai miatt Kőszeg tanácsa küldöttséget meneszt a palatinushoz. Mivel e nagy urnak sürgősen a királyhoz kellett utaznia Bécsbe, jószágigazgatója fogadja a deputációt a bepanaszlott vámos jelenlétében. Ez utóbbit a felek vitájában hazugságon éri egy alkalommal a tiszttartó. Viszont Scheuch ugyanezen évben, más alkalommal irásban kénytelen fordulni a kőszegi városbiróhoz, panaszolva, hogy több névszerint megnevezett kőszegi polgár megtagadja a vámfizetést. Intézkedést kér a jóviszony érdekében.[19]

Annak ellenére, hogy a Scheuch Salamon vámszedése elleni panaszokkal nem is egy izben fordul annak földesurához, a nádorhoz a kőszegi tanács, 1635-ben neki és testvérének, a szintén kismartoni lakós Józsefnek engedi meg, hogy Kőszegen kereskedhessenek. Évi haszonbér fejében 50 rajnai forintot kell fizetniök, s az a kikötés velük szemben, hogy a városbiró tudta nélkül ezüstnemüt és lopott holmit nem vehetnek. Ez az engedély aztán, alig változó feltételekkel, időnként meghosszabbitásra került. Nem adott Scheuchéknak betelepedési engedélyt, de azt eredményezte, hogy 1667-ig, sőt talán egészen 1671-ig, a zsidóknak Kismartonból történt kiüzetéséig, tehát majdnem négy évtizeden

át, hitsorsosaik közül egyedül élvezve a kereskedés jogát, egyes áruféleségek - igy mindenekelőtt gyapju forgalmazásában - szinte uralták a kőszegi piacot.

A kőszegi polgároknak, miattuk a városi tanácsnak ez idő alatt sok ügyes-bajos dolguk volt a határszél-környéki - csepregi, lajtaujfalui, sopronnyéki, sopronszentmártoni és veperdi - zsidó vámosokkal (a főuri családok földbirtokuk értékes tartozékának számitó, jól jövedelmező vámjogositványaikat az országgyülések által ismételten hozott tilalmazó törvények ellenére szivesen adták bérbe zsidóknak). A kereskedést azonban zavartalanul a Scheuch család üzte. Bérletüket, pontosabban: monopolizált kereskedési jogukat annyira respektálta a tanács, hogy 1637-ben Izsák zsidónak és vejének a városban a házalást kifejezetten azzal az indokolással engedélyezte "mivel a Scheuch zsidók maguk közbenjártak érdekükben".[20]

A Scheuch testvérek szerződését 1640-ben ujra meghosszabbitja a tanács, a bérleti diját 40 forintra szállitva le. Jogositványuk birtokában, élénk üzleti forgalmat bonyolitottak le, egy-egy ügylet kapcsán gyakran hitelt is nyujtottak, máskor meg ők váltak adósokká. Igy 1643. márciusban Rinder Benedek kőszegi polgár és kalapos feleségével Barbarával egyetemben 120 birodalmi tallérral tartozott nekik. Mivel adósságukat nem tudták kiegyenliteni, elismervényt adtak, vállalva, hogy két éven belül teljesitenek pénzben, vagy kalapokkal. Ezenfelül igazolják, hogy a készpénzen kivül 22 birodalmi tallér értékü egy mázsa gyapjuval is adósok, ennek rendezését egy éven belül vállalják. Kötelezettségeik fedezetére lekötik kőszegi félházukat.[21]

Ugyanezen év december 24-én viszont Pámer János kőszegi városbiró Scheuch Salamont ("Lieber Scheuch!") szólitja fel irásban arra, hogy mivel Gregoritsch Tamás kőszegi polgár és kalapos még 19 év előtt 100 darab női és fiu kalapot szállitott le neki azzal a megállapodással, hogy ennek fejében 8,5 mázsa gyapjut fog tőle kapni és mert ez mindmáig nem történt meg, ezért ezt az adósságát Gregoritsch Tamás fiával, Jánossal szemben végre rendezze. Scheuch Salamon azonban most sem pontosabb a tartozása rendezésében, mint amilyennek 24 évvel ezelőtt Hoffman Lénárd bécsi kereskedővel folytatott hosszas pereskedésében bemutatkozott. Ezuttal sem siet a felszólitásnak eleget tenni. December

30-án Kismartonban keltezett válaszlevelében egy kis türelmet kér a városbirótól, mert el kell utaznia. Igéri, hogy mihelyt visszatér, a tényállást részletesen fogja ismertetni.

Egy hét multán, 1644. január 6-án, valóban ujra, részletesebben ir a városbirónak, kinek mindenekelőtt szerencsés, áldott, örömökben gazdag uj évet kiván. Előadja, hogy mivel ő Gregoritsch Tamásnak egy zacskóban lepecsételten 350 darab huszas schillinget adott zálogba, de ehelyett a kalapos fia, Gregoritsch János csak száz darab huszas schillinget adott vissza posztóba kötve, ezért ő nem köteles a kialkudott 8,5 mázsa gyapjut leszállitani. E levelét nem is a leggyorsabban juttatta el Kőszegre, mert csak 12-én vette kézhez a tanács.

A város hamar válaszol, már 15-én, hosszan és igen erélyesen. Sikra száll Gregoritsch Tamás fia, János követelése érdekében. Nem fogadja el a Scheuch által adott zálogpénz általa most vitatott minemüségét, összegszerüségét. Közli, hogy nincs igaza, amikor a 8,5 mázsa gyapjut azért sem akarja leszállitani, mert a lepecsételt zálogot feltörve és másként csomagolva kapta visszza. Erre azért került sor, mert a néhai Gregoritsch nem hamisságból cselekedte azt, hanem a Betlehem (recte Bethlen, tudniillik Gábor) felkelés idején elásta a földbe a zsákot, olyan hosszan ott hagyta, mig a rebellisek ki nem mentek az országból, igy, ekkor sérült meg. Tanukat emlit a válaszlevél, többek között az akkori városbirót, Mihály Bálintot és másokat, kik Gregoritsch vétlenségét bizonyitják, mert Gregoritsch még halálos ágyán is hüen adta nekik elő az ügyet, már pedig egy ilyen keresztény embernek inkább lehet hinni, mint holmi zsidónak. Végezetül fenyegető hangon közlik, hogy polgártársuk megkárositását nem fogják türni.

Scheuch január 21-én küldi válaszát a tanácsnak. Jelenti, hogy a sértő tanácsi levelet a távollevő kismartoni tiszttartóval kivánja először érdemben megtárgyalni, ezután személyesen igyekszik megjelenni, s megválaszolni a város részéről hozzá intézett összes észrevételeket, elintézni az ügyet.

Három nap mulva, január 24-én már Walther Márk kismartoni tiszttartó ir Pamer János kőszegi városbirónak. Közli, hogy zavarosnak látja az ügyet, a Scheuch-Gregoritsch vita eldöntése kizárólag az ő hatáskörébe tartozik és amennyiben ezt akárme-

lyik fél kérni fogja, az igazságnak megfelelően fog ítéletet hozni.

Ugy látszik, valóban a kismartoni uriszék zárta le az ügyet, mert a kőszegi levéltár többet ezután már nem közöl róla.

Scheuch Salamonról azonban igen. Igy megtudjuk róla, hogy Salamon Jakab kőszegi (keresztény. - Dr. H.L.) polgár és kalaposmester 1645-ben végrendeletében elismeri vele szemben fennálló tartozásait, s meghagyja, hogy felesége, Zsófia, ezeket fizesse ki.

Érdekesebb ennél a pozsonyi városbirónak 1648. április 2-án gróf galánthai Esterházy Lászlóhoz, Fraknó örökös urához, Sopron megye főispánjához intézett levele. Megint késedelmes, rossz fizetőnek tünik Schei (már igy van irva neve. - Dr. H.L.) Salamon, aki nem tartotta be a pozsonyi mészárosokkal fennforgó vitás ügyében tett igéretét. Mivel a kismartoni zsidó gróf Esterházy László uradalmának alattvalója, utóbbitól kér hathatós intézkedést a pozsonyi városbiró.[23]

Felbukkan a levéltári adatok között 1649. áprilisban Scheuch Farkas kismartoni zsidó neve. Fanger János kőszegi süveggyártó gyapju árában 48 forinttal tartozik neki, ez összegre azonban igényt tartanak Jakab Mózes és Mátyás Ábrahám kismartoni zsidók is, kik társak voltak a gyapju eladásában. Scheuch egyedül akarná felvenni a 48 forintot. Huzódik az ügy, melyben állást foglal Jakab és Mátyás panasza alapján a kismartoni rabbi, továbbá az Esterházy uradalom számtartója is. A kőszegi városbiró tárgyalást tart az érdekelt felekkel, ezután az uradalmi tiszttartó kérésére a városi tanács felszabaditja a süveggyártónál lévő pénzt, s kiadja a zsidóknak.[24]

Ez a Scheuch Farkas unokatestvére volt Salamonnak és józsefnek. Hárman kapnak 1649. augusztus 10-én a kőszegi városbirótól engedélyt egy év időtartamának keretében arra, hogy a városban gyapjuval kereskedhessenek. Az engedély fejében tartoznak két részletben 25 magyar tallért fizetni. Az esetben, ha egyéb árukat, mint kendő, vászon, szatócsportéka, bevezetnének, tartoznak a városbirónak jelenteni. Mindezekről mindhármójuk héber aláirásával és gyürüs-pecsétjével ellátott nyilatkozatot adtak Kőszegen a tanácsnak.[25]

Főforgalmazásuk a gyapju volt. Ezt a kalapos, süveggyártó mesteremberekneк - ugy tünik - legtöbbször részben vagy egészen hitelbe adták.

Bruckner Vid kőszegi süveggyártó neje, Gróf Zsófia, 1650. április 8-án végrendeletében elismeri, hogy Say sidónak (sic!), kitől gyapjut vettek, férjével együtt több tallérral adós.[26]

Gróf Esterházy Pál praefektusának, Kürteösy Györgynek levelére a kőszegi városi tanács 1655. április 11-én a következő határozatot hozta: "Kürteösy uram az kismartoni sidók felül irván az városnak; Kürteösy György, Esterházy Pál uram eö nagysága praefectusa, az ur nevével irt a városnak a kismartoni sidó kereskedések felül, hogy az ide való kereskedések nekik, mint eddigh, engedtessék. Az nemes tanách committálta biró uramnak, hogy gróff uram tekintetiért bizonyos elejegben adandó rend szerint mivel kereskedgyenek ide, megengedi, de akiben eddigh a summa a pénzben ide kereskedtenek, csak szintén abban megh nem engedtetik, hanem többet kell az városnak adni."[27]

"Mint eddigh" ugy kereskedhetnek tehát a kismartoni zsidók Kőszegen, illetve közülük nyilván csak Scheuchék. Az ő jogositványuk kerülhetett meghosszabbitásra.

Grasser Mátyás kőszegi polgár néhai özvegye, Krisztina, 1656. októberében többek között két zsidónak is tartozott. Ezek egyike a nagyobb hitelező Schey (sic!) Salamon.[28]

Viszont az 1657. április 24-i tisztujitó közgyülés határozatot hoz, mely szerint: "Sidók kereskedése tiltatott." Az 25-ik articulusban a kereskedés dolgában megtiltatott a község által, hogy a sidóknak a városra ne legyen szabad kereskedniek."[29]

Minden bizonnyal a féltékeny kőszegi (keresztény) kereskedők és iparosok, mindenekelőtt a Scheuch testvéreknél eladósodott kalaposok, provokálhatták ki ezt a közgyülési állásfoglalást, melyhez hasonló ellenszenv például Sopronban már 1650. januárban érvényesült a soproni kereskedők társulata kiváltságlevelének nyolcadik pontjában a zsidók kereskedése ellen.[30]

Kőszeg város közgyülése egy év mulva, 1658. április 25-én, megismétli tilalmát a zsidók kereskedésével kapcsolatban. "Az sidók itt városunkban való kereskedéseket az község (tudniillik közgyülés. - Dr. H.L.) tilalmazza, hogy ide ne kereskedgyenek,

mert némely mesteremberekнek már kárára vagyon az eö ide kereskedések."[31]

Helytálló azonban Házi Jenő ny. soproni főlevéltárosnak, ki Kőszeg multjának feltárásában jelentős, s nagyon eredményes tevékenységet fejtett ki, az a megállapitása, hogy "könnyebb volt egy ilyen közgyülési határozatot meghozni, mint azt végrehajtani."[32]

Ezt tükrözi az a körülmény is, hogy a Scheuch testvérek (Szaia néven emliti őket ekkor a városi tanács jegyzőkönyve) még 1658. augusztus 14-én is Kőszegen üzletelnek, kereskedői tevékenységük gyakorlásában ekkor éppen a városban tartózkodnak, s "... - imponáltatott, hogy Spallernénak még megh nem fizet, addigh innend el ne mennyen, seöt az is meghagyatott nekik, hogy ha mi adósságok (nyilván követelésük. - Dr. H.L.) itten vagyon, vegyék be és tovább az ide való kereskedések megengedtettik."[33]

Két nap mulva ugyan, tehát 1658. augusztus 16-án, a tanács a következő határozatot hozza:

"Az sidók (nem lehet kétséges, hogy Scheuchék. - Dr. H.L.) supplicatioira való válasza az nemes tanácsnak: az belül megirt sidó supplicansoknak az a felelet, hogy az contractus szerint Szt. György napiglan (mindig ekkor járt le Scheuch testvérek szerződése. - Dr. H.L.) az városra gyapjut behozhatnak, de ugy, hogy hitelben a süveggyártóknak ne adgyanak, hanem pénzért, annak utána az ide városra való kereskedések meg nem engedtettik, hanem a mi adósságuk (helyesebben követelésük. - Dr. H.L.) vagyon, Szt. György napig vegyék be, azonban pedig ugy visellyék magukat, hogy panasz ne mennyen ellenek."[34]

Scheuch Salamon azonban földesurához, gróf Esterházy Pálhoz fordult. A főur, ki egyébként sopronmegyei főispán, császári és királyi tanácsos, pápai főkapitány, segitséget is ad alattvalójának. Ennek tulajdonitható, hogy Scheuch változatlanul folytatja kőszegi kereskedését 1659-ben is. A városi tanács utasitására, de meg minden valószinüség szerint bizonytalan helyzetére tekintettel is, erősebben szorgalmazza a kőszegi süveggyártóknál, hogy ezek a vele szemben fennálló tartozásaikat fizessék ki. A mesteremberek ingatlannal, házzal, szőlővel egyenlitenek. A gróf 1659. január 10-én levélben kéri a tanács intézkedését, hogy az érdekelt iparosok pénzben teljesitsenek Scheuch felé.[35]

Pár nap mulva, január 16-án, Sopron megye Nemeskéren tartott közgyülésén a gróf megbizottja utján tiltakozását jelentette be amiatt, hogy az ő Sopron megyében lakó zsidó alattvalóinak Pamer Mihály kőszegi városbiró és a városi tanács nem engedi meg Kőszegen a bejárást és kereskedést.[36]

Scheuch Salamon, kinek szerződése április végén járt le, folyamodványban kérleli a várost május 27-én, hogy kereskedését engedjék meg Kőszegen az év végéig, arra való tekintettel, hogy adósai tartozásaikat csak az év végére tudják megfizetni. (A folyamodvány aláírása igy szól:"Schey Salamon kismartoni lakós".)[37]

Gróf Esterházy Pál tiltakozásáról szóló levelét junius 4-én a kőszegi városi tanácsülésen is felolvasták.[38] A város enged, 1659. junius 20-án a tanácsülés hozzájárul egy évre megint, hogy Saich Salamon (sic!) sidó kereskedhessék, a következőket kötve ki:

1. hogy csak süvegnek való gyapjuval kereskedhessék és nem más marhával (azaz áruval. - Dr. H.L.) és posztónak való gyapjuval is.

2. Oly gyapjut hozzon be mindenestül, aki jóféle legyen és ne olyaténtet, az mint enekelőtte, hogy azt csak elején és végén volt csak jóféle gyapju és az közepén (tudniillik a lekötött zsákban. - Dr. H.L.) más rossz gyapjut adtak el közte és nem süvegnek valót, az mely miatt az süveggyártók és ő közötte sok veszekedés volt, melyben ha többé megtapasztaltatik, az gyapju ára confiscaltatik.

3. A gyapjut oly süveggyártóknak adja, az kik az árát megfizethetik és tudva olyannak, az kinek semmije nincsen, ki ne adgya, mert maga vallaj kárát, ha kihánnya marháját (vagyis áruját. - Dr. H.L.)

4. Egy mázsa gyapjunál többet hitelbe ki ne adjon és méglen annak az árát meg nem fizetik, többet ne adgyon, egyébaránt maga vallja kárát.

5. Az süveggyártókat és más lakosokat is kereskedésében meg ne csaljon, melyben ha megtapasztaltatik, marháját (tehát áruját.- Dr. H.L.) veszti el.

6. Fizetés az városnak illyeten engedelméjért forint 25 egy esztendőre, de más sidót maga mellé ne vegyen.

7. Arany, ezüst mivet és óneszközt itt a városon biró uram hire nélkül el ne merészellyen venni.[39]

A 7 pont megtartását Scheuch is igérte.[40]

Ezt a szerződést 1660. májusban azonos feltételek mellett meghosszabbitotta a tanács, annak egyidejü elrendelésével, hogy az elmult esztendőről maradt restanciát "a kismartoni sidó mindjárt letegye."[41]

Scheuch Salamonon kivül más zsidó csak országos vásár napján kereskedhetett Kőszegen. Előfordult, hogy jogtalanul más napokon is kereskedtek például kaboldi zsidók Kőszegen, nem egyszer gyapjut is szállitottak be a városba (utódaik között még 200 év mulva is sok volt a házaló kiskereskedő),[41/a] de ezek csak csempészkedve, zugkereskedelmet üztek, s akit elfogtak a város darabontjai, annak elkobozták áruját. Igy járt 1661. március elején gróf Kéry Ferenc egyik zsidója, az ugynevezett Kaboldi Jakab is, kinek Szvetics András kőszegi városbiró csipkéjét kobozta el, mert ez "boltonként és házanként hordozta" a városban.[42]

Viszont ugyanazon év május 17-én a városi tanács ülésén:

"Biró uram relatiója az sidó contractusa felöl.

Item biró uram jelentvén, hogy Salamon Seu nevü sidó, mely ide kereskedik a városra, találta megh ő kegyelmet instalván azon, mivel a várossal való contractusának esztendeje eltölt volna, engedttetnék meg neki azon fizetésért az ide való kereskedés, noha kevés haszna volna ugyan benne, kire resolválta ő kegyelme magát, hogy az nemes tanách nem fog ellent tenni benne és ha kivántatik arrul testimoniális is fog adattni neki. Mely ő kegyelme resolutiója (döntése. - Dr. H.L.) az nemes tanách által helbe hagyatott."[43]

Scheuch a bérlő 1662-ben is. Ez évben julius 4-én a városi tanács ülés egyik tárgya:

"Simon János uram propositiója némely vidéki sidók ellen.

Simon János uram proponálván, hogy feles (azaz számos. - Dr. H.L.) sidók járván ide a városra szabadon kereskednének mindenféle eszközökkel és üstmivel (vagyis arany-ezüst-ón árukkal. - Dr. H.L.) is, hogy csak egynek engedttetett volna meg társával együtt és ha minden sidónak megengedttetik a kereskedés, sok lopás és csalárdság fog esnni. Melyrül lévén discursus az találtatott rajta, hogy annak a sidónak, melynél meg vagyon engedve a kereskedés ide a városra, meg kelletik jelenteni, hogy

tegyen panaszt a közönséges sidó birájok előtt, az olyatenek ellen és ha az róla nem teszen, más gondviselés lészen felölök."[44]

A "közönséges sidó birájok" alatt a kismartoni főrabbit kell értenünk, kinek hivei, később, 1690-től pedig a "Hét hitközség" egész területén élő zsidók felett biráskodási joga volt.[45]

Simon János városi tanácstag inditványa, s az ennek alapján hozott tanácsi határozat megerősitette Scheuch Salamon ez időtájt amugyis szilárdnak tünő helyzetét. Erre mutat a tanács 1662. november 20. döntése is. Ekkor

"Salamon Saich nevü zsidó supplicatiójára (esedezésére. - Dr. H.L.) az determinatio (végzés. - Dr. H.L.) az contractusának megujitásáról és az idegen zsidóknak a kereskedéstül eltiltásárul.

Item kismartoni Salamon Saich nevü sidó beadatott supplicatió-ja is elolvastatván, amelyben instált, hogy az több idegen s alattomban kereskedő sidók, kik Kaboldbul s másunnen ide való kereskedésekkel nekie kárt tésznek, az ide való kereskedésektül eltiltattnának.

Az nemes tanách dederminált ezen supplicatiojára, hogy valamit azelött ide szokott vala a contractus szerint fizetni, azt continuallja, holott az három esztendőre való contractusának ideje elmulna, ismét notarius uram megjövén megujittatik azt több idegen sidó pedig idevaló titkos kereskedésektül megtiltatnak és seria animadversioja (különös figyelme. - Dr. H.L.) is lészen biró uramnak reájok.[46]

Szükség is volt e szemmeltartásra, mert magas protektorai is akadtak a Kőszegen kereskedni kivánó többi zsidónak. A tanács 1663. január 5-én többek között gróf Esterházy (a tanácsi jegyzőkönyv igy irja: Groff Ezterhás) Pál és Kéry Ferenc uraknak aziránti kérelmét tartalmazó leveleit veszi tárgyalás alá, hogy Kőszeg városában más zsidó alattvalójuk is kereskedhessék. A tanács nem tesz eleget a főurak óhajának, "más sidóknak meg nem engedttethetik ide a kereskedést, mivel azonkivül is egy ide kereskedik, akivel az nemes tanácsnak bizonyos contractusa vagyon conditiok alatt, az többi között, hogy más sidónak ne legyen szabad a kereskedés a városra sokrendbeli fraudulentiák (csalárdságok. - Dr. H.L.) és confusioknak eltávoztatásáért és más okokra nézve is."[47]

Ugyanezen nap Scheuch Salamon, ki minden bizonnyal gyorsan értesült a Földesurak leveleiről (alighanem az általa biztosan megajándékozni szokott városbiró, vagy jegyző utján), személyesen jelent meg, s adta elő aggodalmait a tanács szine előtt. Szóban kap megnyugtató választ, de ezt a tanácsi jegyzőkönyvbe is bevezetik. Eszerint:

"... meg nem engedttetik más sidónak a kereskedés ide a városra, kirül Ezterhás Pál uramnak és Kéry Ferenc uramnak is választ fog iratni. Amellett az ittvaló süveggyártóknak is meg nem engedttetik, hogy itt közel a város szomszédságában más sidóktul vásároljanak, különben valamelyik megtapasztaltatván meg fog büntettetni, hanem szabad nekik lakóhelyekben más sidóknak elmenni és ott vásárolni tőlük. A fölyül emlitett sidónak (Seych Salamonnak) is meghagyatott, hogy az neki adatott contractushoz tartsa magát, egyébiránt ő is büntetésbe esik."[48]

A konkurencia nem akar mindebbe belenyugodni. Gróf Esterházy Pálnak egyik "kismartoni sidó jobbágya" 1663. január elején a kőszegi kereskedés engedélyéért kétszer annyi bért ajánlott fel a városi tanácsnak, mint amennyit Scheich Salamon fizet a városnak. Elutasitják kérelmét.

Saich (sic!) Salamon aggodalommal nézi az ellene jelentkezett támadásokat, protektor után néz, s Vásárhelyi Gergely, gróf Esterházy Pál egyik főtisztviselője levelet is intéz 1663. február elején a városi tanácshoz, ebben helyesli, hogy más zsidót nem enged a város kereskedni, s közbenjár Scheich érdekében.[49]

Gróf Kéry Ferenc 1663. április 22-én levélben fenyegeti meg a városbirót, hogy ha alattvaló sidóit nem engedi a városra kereskedni, ő is "maga vámján megtanitja az ittvaló kereskedőket és süveggyártókat. Mely fenyegetődést értvén a nemes tanách determináltatott, hogy jövendőre observálni (megőriztetni. - Dr. H.L.) kölletik azon levelet pro documento ellene ha mit tentálna az város praeiudiciumjára."[50]

Ellenben 1663. junius 23-án a kőszegi tanács a következő év Szt. György napjáig (tehát 1664. április 24-ig. - Dr. H.L.) Scheuch Salamon kereskedési engedélyét, kérelmére megujitja.[51]

Ugyanigy 1664. november 28-án is a városi tanácsülés határozata által "Salamon Saja (sic!) kismartoni sidó supplicatiojára válasz adattatott, hogy az előbbi contractus szerint most is meg-

engedtetik neki az ittben való kereskedés, de másnak senkinek sem, melyhez ő is tartozik magát alkalmaztatni és más vásárlókat maga mellé nem venni."[52]

Majdnem három évtizede megszakitás nélkül folytatja igy már monopolizált helyzetben Scheuch Salamon kőszegi kereskedését, 1664. december 28-án azonban baja támad. Korábbi üzleti, vámosi tevékenységét is figyelembe véve közel félévszázados gazdasági müködés áll már háta megett. Foglalkozásának minemüségéből és saját természetének erőszakosságából következően pályafutása alatt sok pereskedése, vitája volt olykor a várossal, többször hitelezőivel, adósaival egyaránt. Szivósságával mindezekből szépen kievickélt, most 1664. végén, azonban családi perpatvarba keveredett, s ebbe belebukott.

Három héttel a legutóbbi szerződés-megujitás után ugyanis, 1664. december 18-án, a kőszegi városi tanács ülésének egyik tárgya: "Salamon Sája és Lozeres Lebel Ádám között való determinátio.[53]

Kysmartony Lozeres Lébel Ádám és Salamon Sája sidók praesentálták nagy Vasárhely Gergely levelét, mellyben ir melletek, hogy azon Lozeres most ide hozot gyapjuját eladhassa és az adosagokat is meghvehesék, mivel neki is felessel volnának adossak.

Az mely Salamon Sája sido panaszolkodot azon, hogy ezen Lozeres vey erővel akar ide kereskedny az nemes tanácstul neki adot contractus ellen.

Ellenben Lozeres Lebel Adám azt praetendállya, hogy már ket esztendőtül foghva társa volt az ipának az ide valo kereskedéshez, az minthogy az ő rabbiok kőzőttek az ittvalo süveghjártoknál lévő adosságit fölosztotta kőzőttők, melyből megteczenék társ volta, az mely adosághi meghvételére jőt most is alá es most is hozot ide egy szekér gyapjut.

Salamon Sája penigh tagadgya, hogy társa lett volna, hanem chak othon az kereskedésre adot pénzt nékie, az mely sommat az ittualo adoságival akarta meghfizetny s ugy adta jegyzés szerint az rabby, előt neki.

Az mely praetensiojokra es veszekedésekre nézve determináltatot, minthogy ezen Salamon Sája sidonak bizonyos contractus mellett in anno 1659. die 27. Maii az nemes tanács meghengedte volt, hogy ide be kereskedhessék egy esztendeig chak es minded-

dig esztendőnként continualtatot azon contractus ereje szerint es erre az esztendőre is azon formán engedtetet megh néki, azért most is Szent György napigh főn marad azon contractus szerint való resolutioja az nemes tanácsnak. Minthogy penigh ezen Sája az contractust violálta mind abban, hogy indiscrete adot ki gyapjut az süveghjártoknak, nem egy masáként, hanem feleset, soknak olylyaknak, kiknek nincsen honnend meghfizetny, mind abban, hogy más társot is vett maga melle, az mint az vév Lozeres mondgya, azért azon contractus vinculuma szerint ittualo minden adossághi confiscaltatik. Elmulván penigh Szent Győrgy napja, se többe se ő neki, sem más sidonak megh nem engedtetik az ittualo kereskődés.

Az mi Lozeres Lébel Adám sido praetensioját illetti, minthogy maga vallya, hogy társa volt ipának az kereskedésben es mind az ketten az contractus ellen kereskettek, sőtt most is csak magátul egy szekér gyapjut hozot ide, azért ő is hasomlo modon incurrállya á contractus vinculumat es confiscáltatnak adosághi viszavivén azon gyapjut.

Az mint mindezeket Vásárhely uramnak is megh kőll irnya."[54]

Vásárhelyi Nagy Gergely az 1665. február elején irásban kéri a városi tanácsot, hogy Saja sidó konfiskált kőszegi követeléseit szabaditsa fel.[55]

A város válasza ismeretlen, de elutasitó lehetett, mert 1665. március 26-án ugyan erről tárgyal a tanács, ezuttal már magának "groff Esterházy Pál uram ő nagyságának" levele, valamint Vásárhelyi Nagy Gergely ujabb irásbeli közbenjárása alapján. Mindkét protektor vitatkozó hivatkozással a szerződés egyes feltételeire is sürgette, hogy Sája Salamonnak a süveggyártóknál fennálló követeléseit szabaditsák fel a zárlat alól. A tanács a grófra tekintettel most eleget tesz a kivánságnak, de kimondja határozatában, hogy Szent György napján letelvén "a sidónak ide bé való kereskedésének esztendeje" annak utána nem engedi számára a kereskedést.[56]

Sőt másnap, március 27-én, már a tanács maga elé rendeli a kőszegi süveggyártókat a tanácsházára, közlik velük, hogy menynyivel adósaik Sája Salamon és Lozeres Ádám kismartoni zsidóknak, s megparancsolják nekik, hogy Szent György napig tartozásaikat annál is inkább fizessék meg e zsidóknak, "mivel tovább

ide bé való kereskedések meg nem engedtetik a sok alkalmatlanság eltávoztatásáért."[57] Május 6-án pedig a személyesen megjelent Scheuch Salamonnak tartozó süveggyártók és egyéb polgárok ellen összesen husz személlyel szemben, kik a tanács határozata ellenére "az sidóknak semmit sem fizettenek" ingó és ingatlan vagyonukra, elsősorban a kész süvegekre, annak utána a mesterséghez való szerszámra és utoljára szőlőikre és házaikra végrehajtást (böcsüt) rendel el a tanács.[58]

Junius 18-án a kétségbeesett Scheuch "az nemzetes biró uramhoz" a következő "alázatos supplikaciot" intézi:

"Alázatos szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint jóakaró biró uramnak. Istentől kivánok kegyelmednek minden kivánta mind az kegyelmed háza népivel együtt.

Édes biró uram! Kegyelmedet, mint uramat kérem, megbocsásson és ne neheztellyen reám, hogy kegyelmedet köl mégis busitanom ez kis levelem által. Továbbá kegyelmedet kérem mégis mint uramat, legyen mellettem ezen nyavalyás állapotomban. Amiről annakelötte is sokszor busitottam kegyelmedet, hogy az Sona süveggyártotul böcsültesse kegyelmed az szölöskertit, amelyről levelem (valószinüleg Záloglevél. - Dr. H.L.) is vagyon. Hasonlóképpen az Strausznál is valami olyat, akit én is pénzé tehessek, amit az én uram is, Vásárhelyi, kérette énáltalam kegyelmedet, hogy fizetésem által minden jót cseleködggyék velem és ő kegyelme tekintetéért cselekedgyik valamit. Az mi pedig a többi mesterek állapotját illeti, én is az kegyelmed tekintetéért ami legjobb, azt cselekszöm. Egynéhány nap alatt édes biró uram minden állapotomat elvégzem velek, hogy kegyelmednek is többet busadalma ne legyen miattok. Az mint annak elötte is busitottam kegyelmedet az én keresködésem felöl, most is kérem kegyelmedet, mint uramat, most is legyen kegyelmed minden segitséggel, hogy keresködhessem és járhassak, mint annak elötte és az én igazságomat én is böcsületesen megfizetem és az kegyelmed fáradtságát is hiában nem hagyom, hanem becsületes ajándékot adok kegyelmednek. Ezzel Isten tartsa és éltesse kegyelmedet sok számos esztendőkig.

..... Sidó Say kegyelmednek szeretettel szolgál manu propria" (saját kezüleg. - Dr. H.L.).[59]

Szegény megszelidült Scheuch, igér igy füt-fát, de nincs kegyelem!

Augusztus 7-én igy ir a tanácsi jegyzőkönyv:

"Salamon Saia sidó supplical az be kereskedés engedelméért, de nem engedttetik.

Salamon Saja sidó supplical, hogy ide be az városra való kereskedése engedttetnék meg neki kötvén arra magát, hogy ennek utána sub poena confiscationis bonorum suorum (javai elkobzásának terhe alatt. - Dr. H.L.) senkinek mint eddig oly alkalmatlanul hitelt nem akarna adni, de az nemes tanács, az mint az urnak őnagyságának (azaz Esterházy Pál grófnak. - Dr. H.L.) is megirta s az sidóknak is válaszul adta, többé ezután ide az városra való kereskedéseket azon sidóknak semmi uttal soha többé meg nem engedi."[60]

Október 16-án gróf Esterházy Pál levélben kéri zsidói számára a kőszegi városi tanácstól a kereskedés megengedését, mire levélben adott ismeretlen tartalmu, de valószinüleg elháritó választ a város.[61]

1666. február 29-én a kőszegi tanácsülésen

"Lazar Lebel sidó instantiájára lett determinátio.

Item Lazar nevü Lebel sidó supplicalt, hogy az ipa, Salamon Saja kereskedését az város neki megengedné.

Determinatum est (határoztatott. - Dr. H.L.):

Az kereskedés neki megengedttetik ugy, hogy adgyon az városnak forintot 50 es az több eleiben szabott conditiohoz is tartozzék magát alkalmaztattni adgyon magárul ezen sidó reversalist is."[62]

Hát igy történt! Ami nem sikerült másoknak, idegen vetélytársaknak, azt megcselekedte eredményesen a vő; kiturta bérletéből Scheuch Salamont.

Ezt a családi vetélkedőt azonban már nem sok áldás kisérte egyébként sem. Semmi levéltári nyoma nem maradt annak, hogy Lázár Lébel szerződése meghosszabbitást nyert volna. Gróf Esterházy Pálnak ugyan 1667. julius 5-én, amikor a tanács az ötvösök artikulusaira hivatkozva megtagadja ama felkérését, hogy zsidóinak engednék meg az arannyal és ezüsttel való kereskedést, - azt irják válaszukban: "azelőtt is nem engedtetett meg az, az kereszténységnek lévén csalói, sőt sok lopások is tapasztaltattanak, hanem ex indultu egynek engedtettetett meg az eö

nagysága sidói közül."[63] Valószinü, hogy ez az egy Lázár Lébel volt, de ekkor még alighanem mult évben kapott szerződése alapján kereskedett, mert a lejárati határidőket általában nem vette szigoruan a tanács. Többet nem hallunk róla.

Kismartonból Kőszegre kereskedő (vagy kereskedett) zsidók ugyan még 1671. márciusban is tartoztak engedélydij hátralékkal Kőszeg városának, s ezekben a zsidókban teljes bizonyossággal Scheuch Salamont és Lázár Lébelt véljük felismerni. A csekély okleveles adat nem mutatja azonban, hogy melyik évről maradt fenn az adósság.[64]

Az ellenben kétségtelen, hogy vonatkozó rendelkezés alapján 1671. március 9-én lehetett Kismartonban jelentkezni követeléseik behajtása céljából azoknak a kőszegi polgároknak, kiknek ott zsidó adósaik laktak. A városbiró is ir oda a kőszegi kereskedést üzött zsidók engedélydij restanciájának kiegyenlittetése érdekében.[65] Ekkor ugyanis már érvényben volt I. Lipót császár rendelete, mellyel a zsidókat kiüzte Ausztriából, igy az akkor ide tartozott Kismartonból is.[66] Április 24-én kellett távozniuk a községből.[67] Földesuruk közbenjárására négy hónap mulva, augusztus 21-én, megengedték visszatérésüket,[68] de ez a harmadév is elegendő volt ahhoz, hogy a kismartoni zsidók Kőszeggel folytatott üzleti kapcsolatait a közelben lakó rohonci hittestvéreik vegyék át,[69] kik szép létszámu hitközséget alkottak már ekkor és imaházzal, saját temetővel is rendelkeztek.[70]

Scheuchról azért felbukkan még egyetlen adat, negyedszázad mulva. A kismartoni tiszttartó 1696. julius 14-én irásban figyelmezteti a kőszegi városbirót, hogy alárendeltjét, "az öreg Scheich zsidót" segitse a kölcsönadott pénzéhez. Adóslevél is szól erről a meghatározott időre történt hitelezésről, a határnap már régen lejárt, mégsem történt semmi fizetés. A tiszttartó átirata hangsulyozza: ha ez most sem lesz megejtve, a megtorlás nem fog elmaradni.[71]

Scheuch izgalmaktól korán sem mentes élete szokatlan hosszura nyult, körülbelül százéves kort ért el.

Személye, a várossal évtizedeken át fennállott szoros üzleti kapcsolata sokat foglalkoztatta a kőszegi hatóságokat, talán többet mint összes környékbeli hittestvérei együttesen.

Ez utóbbiak közül Inzigl zsidónak csak neve maradt fenn, s az 1636. évi január 11-i tanácsülés jegyzőkönyvében mindössze az lett rögzitve róla, hogy egy kőszegi polgár özvegyétől 14 rajnai tallért követelt, de a városbiró 7 tallérban egyeztette ki őket. Hogy hova való zsidó volt Inzigl, nem tünik ki a levéltári adatokból.[72]

Gazdag okleveles anyagot nyujt viszont a kőszegi levéltár a város polgárainak vámmentességük sérelmei tárgyában előterjesztett panaszait, az ezekkel kapcsolatos követjárásokat, pereskedéseket illetően. Kőszeg polgárait egymást váltogató uralkodók kegye bizonyos vámmentességhez juttatta. Ezen kiváltságuknak sértetlen gyakorolhatására az érdekelt lakósok, védelmükben a város rendkivül éberen őrködtek. Kénytelenek is voltak erre vigyázni, mert a kincstárt illető, az országhatáron szedni szokott harmincad (tricesima) vámon kivül a földesurak és a városok saját területükön szintén követeltek az átutazó személyek és a szállitott áruk után vámot. Részükre nagy jövedelmi forrást jelentett ez. Reá is voltak azonban utalva, elsősorban ebből tartották fenn az utakat, hidakat, folyóvizparti töltéseket, átkelőhelyeket uradalmaik területén.[73] A sok vámszedő hely viszont, különösen ha a törvényes mentességet nem respektálták, vagy a vámot tulzott mértékben követelték, szinte majdnem lehetetlenné tették az egyes vidékek közötti kereskedelmet.

A kőszegi határszéllel szomszédos Ausztriában a XVII. században vidéken élő zsidók tekintélyes része vámbérlő volt. A határ mentén fekvő magyar uradalmak birtokosai is szivesen alkalmaztak vámhelyeiken zsidó vámosokat, kiknek gyakorlatuk is volt e foglalkozási ág üzésében.

A kőszegi kereskedők, vásárokra járó iparosok érthetően nem egyszer még a jogos vámok alól is ki akartak bujni, szükségszerüen gyakorta kerültek összeütközésbe a vámosokkal, kiknek legtöbbje zsidó volt. Ez a körülmény a kor szellemén tulmenően is ellenszenvet oltott a zsidók irányában a kőszegi lakósság, olykor bizonyára a városi tanács lelkébe is. Rossz szemmel nézték a zsidó vámosokat, akár alkalmazott vámszedők, akár vámbérlők voltak ezek, mert müködésük anyagi megterhelést, zaklatást jelentett számukra. A földesuri kizsákmányolás végrehajtóit látták bennük.[74]

A fentiekben már ismertetést nyert, hogy a kőszegi polgároknak és magának a városi tanácsnak vámhadakozása az ébenfurti zsidó vámossal kezdődött 1631-ben, majd 1633-ban Scheuch Salamon ellenében folytatódott, ki ekkor gróf Esterházy Miklós nádor sopronmegyei lanzséri, nagymartoni, pecsenyédi vámjogait bérelte.

Gróf Nádasdy Ferenchez három tagu küldöttséget meneszt a város 1645. julius 23-án, hogy panaszt tegyen e főur csepregi (Sopron megye) zsidó vámosának erőszakos tulkapásai ellen, melylyel a polgárok szabadságát sérti, s a vámokat emeli.[75] Ugy látszik, nem lett maradandóan tartós foganatja a küldöttség-járásnak, mert 1653. január 4-én a városi tanács utasitást kényszerül adni ügyészének Tholnay Jánosnak a következőkben:

"I. Nádasdy uram eö nagyságának kelletik ezen dolog felöl emlékezni, hogy az mostani csepreghi karácsony elött elmult vásárkor itten lakott hitös polgártársunkon ugymint Marton Andráson esvén ilyen casus, hogy mikoron Csepreghben az vásáron árulta volna bizonyos keveses árumarháit, ugymint dolmányait és nadrágit az eö mestersége szerint, menvén hozzá az csepreghi sidó vámos és violenter (erőszakosan. - Dr. H.L.) akarván rajta az vámot extorquealni (behajtani. - Dr. H.L.) praetendálván (követelvén), hogy négy pénzt adgyon vámért neki, melyet azon ittlakos emberünk midőn látott volna, hogy különben az sidó vámostól meg nem menekedhetnék, keveses marhája lévén adott neki két pénzt, melyet az sidó elvevén tőle és az földre levetett s ragadta el előle egy nadrágát, melyet is visszavetvén emberünknek, hanem elragadtatta ott vele levő hajduval egy nyolc forintos dolmányát és elvitette hatalmasul, annak utána mind maga s mind pedig mások által kérette az dalmányt, az vámot is, melyet hatalmasul praetendált rajta, ugy mint négy pénzt, aztat is megakarván neki adni, sőt meg is atta, de aztat is elhajitotta, hanem azon dolmányt ugyan megtartotta és mostan is magánál hatalmasul tartja s meg sem akarja adni praetendálván aztat, hogy az hajdut megveretette volna, mely megveretedés az hajdun nem különben esett, hanem mikoron előle emberünknek elragadta az dolmányt, az rudnak szegélyben sértette meg kezét, melyet sok emberek láttanak, az kik jelen voltanak, hogy ezen emberünk semmit nem cselekedett sem az hajdunak, sem az sidónak. Azért

eö nagysága adassa vissza emberünknek az dolmányt és az sidót ilyeten törvénytelen cselekedetiért fenyitse meg, hogy embereinket ennek utána vámtétellel ne háborgassa etc."

Ugyanez a tanácsülés bajlódik gróf Kéry Ferenc veperdi (Sopron megye) sidó vámosával is. A fenti jegyzőkönyv szerint:

"3. Veperdi Kéry uram eö nagysága sidó vámosa annak elötte embereinken az vámot meg nem vette, hanem mostan kezdette megvenni, arról eö nagyságát kelletik informálni, hogy eö nagysága azon sidó vámosának megparancsolván, hogy vámtétellel embereinket ne inpediállya, hogy az szomszédságban igazságunk mellett ne kellenek eö nagyságával perben bocsátkoznunk."

A jegyzőkönyv e 3 pontjának oldaljegyzete szerint Kéry gróf jóakarattal fogadta a panaszt, a sérelmezett cselekedetekről nem is tudott, s megigérte: megparancsolja vámosának, hogy a nemes várossal a jószomszédságot ne zavarja.[76]

Az igéret ellenére - legalábbis egyhamar - nem javult meg a helyzet a Kéry uradalom vámhelyein. Erre mutat a kőszegi városi tanácsnak több mint öt hét mulva, 1635. február 12-én Kéry Jánoshoz intézett levele.

"Sok jókkal és jó egészséggel álgya Isten nagyságodat. Itt lakó városi kereskedő polgártársaink panaszolkodással jelentik, hogy nagyságod veperdi zsidó vámosa mostant is az vámtétellel háborgatta őket és továbbra is háborgatni akarja, noha az mint annakelötte nagyságodat mind követ atyánkfiai által s mind Tolnai János (a város ügyésze. - Dr. H.L.) által megtálaltuk vala decralálván nagyságod előtt, hogy valamint az több szabad királyi városok, mind régi szabadságunkra nézve s mind pedig az nemes ország articulusai szerint semminemü vámnak megadásával kereskedő polgártársaink nem tartoznak, azt mint nagyságod eziránt való törvényes requisitionkat megértvén minden jó akarattal ajánlotta magát, nem is háborgatta kereskedő embereinket az maga vámjaink, assecurálván Tolnay által felőle s nem is nézte nagyságod azt a törvénytelenséget, mellyel némely szomszéd urak mind szabadságunk s mind az ország törvénye ellen háborgatják kereskedő embereinket, az kik közül az törvény némelyeket már convincalt is, hanem mindenkoron szomszédságos jó akarattyát mutatta hozzánk. Kérjük most is nagyságodat, mint jó akaró szomszéd urunkat, előbeni jó akarattyát most is mutassa hozzánk

és méltóztassék sidó vámosait megtiltani kereskedő embereinknek háborgatásától, szolgálhassunk mi is nagyságodnak szomszédságos jó akarattyáért vékony tehetségünk szerint. Azon is leszünk, hogy inkább szolgállyunk nagyságodnak, mintsem alkalmatlankodásra adnánk okot. El is hittük, hogy nagyságod előbeni hozzánk való jó akarattyában meg nem fogyatkozunk, hanem inkább szabadságunknak az nemes ország törvénye szerint való oltalmát várjuk. Isten éltesse nagyságodat kedves egészségben, várván minden jó választ nagyságodtól. Datum in libera et regia civitate Keoszög, die 12. Febrári ano 1653."

A levél külzete a tárgyat a Kéry uradalom zsidó teloniatorai elleni beadványnak tünteti fel.[77] Tehát már nemcsak a veperdi ellen szól.

Véglegesen azonban ez a levél sem rendezte a kérdést. A városi tanács hasonló panaszt tárgyal 1656. augusztus 4-én is.

"Kienast János panaszképpen jelentette, hogy veperdi sidó vámon Kéry János jószágiban (azaz uradalmában. - Dr. H.I.) a vámos molesztálni kezdett és két mázsáját el is vette melyek mostan is ott vannak. Determináltatott: Kéry János uram eö nagyságához küldessék valamely tanácsbeli személy Soproni vármegye szolgabiróval együtt és admoneallja a város nevével eö nagyságát, hogy embereinket vámján jószágában szabadságunk ellen ne háborgassa. Ha tovább is háborgattattya, kénytelenek vagyunk embereink mellett eö nagysága ellen törvényesen procedálnunk és ha a törvény eö nagyságát megsulyositja, mi okai ne legyünk."[78]

Az annyiszor bepanaszlott veperdi zsidó vámos Trieffel Mózes volt. Neve abból az 1662. február 7-én Nemeskéren (Sopron megye) hozott törvényszéki itéletben maradt fent, amelyik az ő erőszakosságát megtorló 1661. junius 25-én kelt főszolgabirói itéletet igen részletes indokolással minden pontjában helybenhagyta. Ezt a pert Kőszeg városa inditotta meg gróf Kéry Ferenc ellen, mivel ennek veperdi községbirója, Drescher Mátyás és veperdi zsidó vámosa, Trieffel Mózes, amikor Tullman Mihály kőszegi polgár 142 darab disznót és 9 darab ökröt hajtott Bécsbe eladásra, 22 darab disznót erővel a biró házába tereltek és csak kezesek mellett engedték szabadon, igy kényszeritve Tullmant a vámfizetésre. A birói szék az ország törvényei alapján e hatalmasko-

dás miatt ugy a községbirót, mint a zsidó vámost 40-40 magyar forint büntetésben marasztalja el, Tullmant pedig felmenti a kezesség terhe alól.

A megbüntetettek azonban nem nagyon siettek a birság kiegyenlitésével, ugy hogy Kőszeg városa az itélet végrehajtását három év multán, 1665-ben Sopron vármegyétől kérte, mely a kérésnek elegettével megfelelően intézkedett is.[79]

Az emlitett ébenfurti, lanzséri, nagymartoni, csepregi, veperdi zsidó vámosok elleni panaszokat bőven követték más vámhelyeken működő hittestvéreik ellen irányuló hasonló lépések.

Kőszeg 1654. junius 26-án tartott tanácsülése folytatja a sort. Ennek egyik tárgya:

"Némely itten városunkon lakó kereskedő emberek panasza az szentmartoni (azaz sopronszentmartoni. - Dr. H.L.) sidó vámos ellen.

Pamer János városi biró uram proponálja, hogy egynéhány itt lakós kereskedő embereink találván meg eö kegyelmét panaszkodtanak azon, hogy az Szent Martoni vámos szabadságunk ellen az elmult napokban Bécsből alájövetelekben kereskedő portékájukkal együtt vámvételre adigalván őket, hogy minden mázsa marhátul (azaz árutól. - Dr. H.L.) két-két garast adgyanak avagy hogy minden szekértül egy-egy aranyat, melyet az embereink meg nem adtanak, hanem zálogképpen négy forintot kelletét ottan 15 napig hagyni és ha addig ki nem váltják, annak utána odavesz, mely ilyetén embereink vámvétellel való háborgatásrul az sidó vámos által azon Szent Martoni harmincados is jelen levén Baumgartner István testimoniálist (tanuságlevelet. - Dr. H.L.) adván keze irásával és pöcsétjével megerösittetvén és hogy a négy forintot nem az vámért, hanem csak zálogban attanak ottan a sidó vámos kezénél. Azon testimoniálisban specificalt kereskedő embereink ezen hatalmasul (azaz önkényesen. - Dr. H.L.) a vámvétellel való embereink háborgatásáért és az imponált taxa végett is bizonyos embereink a posoni kamarára cum instructione ablegáltattnak, ugymint Gombossy Mátyás és Somogy András uramék."[80]

Fél év mulva még tovább lép a város, melynek tanácsülése 1655. január 16-án Vas vármegye közgyülésére küldött követeinek, Gombossy Mátyásnak, Pamer Mihálynak és Somogy Andrásnak utasitásba adja:

... 3. Az sidó vámosok felül kell szóllani, hogy az nemes ország constitutioi szerint Magyarországbul a vámokrul amoveáltassanak. (Elmozditassanak. - Dr. H.L.)[81]

Bizonyos fokig érthető is a tanács szigora a gyakori tulkapások nyomán. Egy hét sem telik el s éppen a most emlitett követek egyikének, Somogy Andrásnak panaszát tárgyalja a kőszegi tanács 1655. január 22-én:

"Somogy András szolgái Nádasdy ujfalui (Sopron megyei lajtaujfalui. - Dr. H.L.) vámján megháborgattanak. Az vámos neve Martin Frank aliter (másként. - Dr. H.L.) Neyborff. Somogy András jelenti, hogy most folyó év január 19-én szolgái Bécsből jövén és az Lajta mellett Nádasdy Ujfalujában sidóbul lett vámosa akarván megvámoltatni szolgáit az szekeren lévő portékáért, szolgái meg nem attak, azaz hatalmasul szekerérül két tungh (kocsirakomány. - Dr. H.L.) heringér 34 tallér erőt levonatott és azonkivül egyik lovát is az hámbul violenter kifogatta, melyet nem különben, hanem fél tallérért adott szolgáinak vissza."[82]

A sopronnyéki zsidó vámos ellen is panasz merült fel 1657. februárban, mert a soproni vásárról hazatérő kőszegi polgárokat a város privilégiuma és az országos törvények ellenére önkényesen vámmal zaklatta.[83]

Határozatot hozott a kőszegi tanács 1658. szeptember 1-én a sárvári zsidó vámos jogtalan eljárása ellen is. Gróf Nádasdy Ferenc országbirónak ez a vámosa 7 vég szürt vett el Sárvárott kőszegi polgároktól, holott a gróf irást adott korábban már Zwetics András városbirónak arról, hogy uradalmában szabadon, minden vám nélkül haladhatnak át a kőszegi polgárok. A tanács elrendeli: irjon a városbiró a főurnak, hogy adassa vissza a szüröket.[84]

Ismét a sopronnyéki zsidó vámos hatalmaskodását jelenti a városbiró 1659. március 6-án a tanácsnak. Két kőszegi polgártól vámot szedett be az emlitett és egy Rosta András nevü polgár kénytelen volt 5 forintot hagyni a sopronnyéki községi birónál azért, hogy bizonyos Schreinernek egy vég posztóját el ne vegyék a vámon. A tanács ugy határoz, hogy irni kell gróf Esterházy Pálnak és ha ez nem vezet eredményre, tovább kell vinni az ügyet.[85]

Március 24-én pedig ugy dönt a tanács, hogy gróf Esterházy Pál sopronnyéki és sopronszentmártoni zsidó vámosainak tulkapásai miatt pártfogók után néz Sopron vármegye áprilisi közgyülésére és ez alkalommal összeülő törvényszékére követeket küld, kik a megyei jegyzőt stb. házaknál keressék fel elsöbben.[86]

Mindez nem orvosolta gyökeresen a helyzetet, azaz a vámosok gyakorlatát. Erre mutat a kőszegi tanács 1660. január 2-i ülése. Ennek egyik tárgya:

"Groff Eszterhás Pál uramhoz való követség.

In qua (ez ügyben. - Dr. H.L.) biró uram proponálta, hogy az itt való városi tőzsérek panasz képpen jelentvén, hogy groff Eszterhás Pál uram ő nagysága szentmártoni vámján az sidó marhájokat megvámolja az város szabadsága praeiudiciumjára, azért szükséges volna ő nagyságát követek által megtalálni felöle, hogy hagyná az nemes várost szabadságában, mivel nagyobb részint a vámok imunitásából áll privilégiumunk. Erre nézve választattnak Mikos Ambrus és Simon János uraim, hogy menjenek Kismartonba, mivel most ott vagyon az ur és adatik ő kegyelmeknek credentionalis (megbizólevél. - Dr. H.L.) és instruktio."[87]

A követek már másnap január 3-án megjelentek Kismartonban, a gróftól válaszlevelet is hoztak, melyben a főur közli, hogy ő mit sem tud a szentmartoni vámos tulkapásairól. Ennek utána néz és megigéri az orvoslást.[88]

Ennek ellenére február 13-án már egy ujabb panasz fekszik a sopronszentmártoni zsidó vámos ellen a tanács előtt.

"... Stramer Kristóph az nemes tanács eleiben hivatván panaszképpen jelentette, hogy csak nem régen midőn szentmártonra utja lett volna, Esterházy Pál uram ő nagysága sidó vámosa megszóllitván mondotta neki, hogy az urtul meg volna hagyva neki, hogy az kőszegieken megvegye a vámot és hogy esztendőtül fogva való vámot mind megveszen rajt.. Ez okáért instalt az nemes tanácsnál, hogy eziránt mihez alkalmaztassa magát, ha ugyan meg akarná venni a vámot rajta."

A tanács ugy dönt: csak abban az esetben lehet majd segitségére, ha ezt a jogtalanságot tényleg elkövették vele szemben. "Mindazonáltal senki a városi emberek közül vámot meg ne adja."[89]

Május 14-én a kőszegi városbiró jelenti a tanácsnak, hogy a sopronszentmártoni zsidó vámos "meg nem szünik az ittvaló vá-

rosi kereskedőktől a vám megvételétől... Determináltatott, hogy egyszer... groff uramhoz követeket kell bocsátani és ha lehet, iudex curiae uramhoz is (vagyis a főur községi birójához. - Dr. H.L.), hogy ajánlása szerint irjon a grófnak, ne vetesse meg a vámot az ittvaló városi embereken és ha valami /t/ cselekszik jóval, jó, ha nem őfelségét kelletik megtalálni felöle, hogy adjon parancsolatot reá és privilégiumaink szerint városi embereinken meg ne vétesse ő nagysága a vámot és ha aztán az sem használna, querelával keresketni az hatalomra...."[90]

A pozsonyi kamarához és gróf Esterházy Pálhoz küldött követséget a vámpanaszok tárgyában Kőszeg 1660. szeptember havában.

A követek szeptember 20-án terjesztették a tanács elé jelentésüket. Ebben előadták, hogy a grófnak előbb főtisztviselőjét, Vásárhelyi Gergelyt keresték a sopronnyéki és sopronszentmártoni zsidó vámos elleni panaszaikkal, de itt inkább kitérő választ kaptak csak. Majd a gróf elé terjesztették az ügyet, megemlitvén többek között, hogy "maradhatatlan a nemes tanács a sok panaszkodások miatt. Melyekre az ur válasza az volt, hogy... a városi kereskedők vám nélkül az ő nagysága jószágán (azaz birtokán. - Dr. H.L.) elmenjenek, s kiváltképpen ki az országból az praeiudical ő nagyságának és hogy az ország (azaz országgyülés. - Dr. H.L.) előtt is... az ellen protestált és contradicalt (ellent mondott. - Dr. H.L.) semmiképpen abban nem consentialt (egyezett bele. - Dr. H.L.)"[91]

Schmidt Kristóf és Tyl János kőszegi süveggyártóknak a csepregi zsidó vámos elleni panaszát tárgyalta a városi tanács 1664. március 24-én.

Amikor három szekérrel öten mentek át Csepregen "az ottvaló sidó vámos erőhatalommal meg akarta rajtok a vámot venni és hogy az szabad leveleket megmutatták s az vámot meg nem akarták adni, tehát arestálta (lefogatta. - Dr. H.L.) őket és különben el nem bocsátta, hanem mindenkétül egy-egy tallér ára zálogot vett." A tanács a városbirót utasitja: irjon a zsidó vámosnak, s kérdezze meg "ki akaratjábul hatalmaskodik illyetén módon, ennek utána majd meglátja a tanács, hogy mit kell tenni, s ha szintén az urat is meg köll felöle találni."[92]

Két év multán, 1666. junius 24-én a nevét is megismerjük a csepregi vámosnak: Sidó Dániel. Ezuttal ő ir panaszlevelet éspedig

"Nemzetes vitézlő Zwetics András uramnak, Köszögh szabad várossa birájának etc., mint uramnak eö kegyelmének...

Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint jóakaró uramnak kivánsági szerint való szerencsés sok jókkal és jó egészséggel áldja meg Isten kegyelmedet.

Mint uramat kölletik kegyelmedet ezen levelemmel requirálnom. Posztó /me/t/sz/ö Somogy András uram tegnap elött ezen által alámenvén kaldi (azaz a sopron megyei sajtóskáli. - Dr. H. L.) vásárra, én magam itthon nem létemben arra való bizott emberemnek megjelentette ugyan magát, hogy vámmal nem tartozik az kegyelmetek privilégiumi szerint és azzal elment eö kegyelme. Ma visszajövet Káldból hasonlóképpen beküldvén hozzám a fiát, megjelentette magát, hogy semmire nem tartozik, de ingyen csak meg sem emlitette eö kegyelme mind alá s mind fölmenetelekor (azaz tovább, majd vissza utaztában. - Dr. H.L.), hogy fogadott szekeresse lett legyen eö kegyelmének. Jól lehet, az mint hiremmé esett, hogy szekeres is kőszegi ember lévén nem tartozott vámmal, mely nem constal (tisztázódott. - Dr. H. L.) előttem és bátor (bár. - Dr. H.L.) ugy volna is, az szekeres is tartozott volna szokás szerint megjelentvén magát igazságát mutatni, de semmi sem. Nem akarván mindazonáltal hirtelenkednem, hogy minek előtte ezen dolgot kegyelmednek tudtára adnám, az én kegyelmes uramat rekviráltam volna felöle. Kérem annak okáért kegyelmedet, mint uramat, Somogy András uramat intse meg, hogy praeveniáljon, minek előtte másképpen meg háborittatik. Tudom, hogy Csepreget el nem kerüli eö kegyelme, az mit egy ujjával befedheti, nem szükség tenyerével fedezni, hol pedig nem, az urat eö nagyságát certificalni fogom felőle. Választ várván éltesse Isten kegyelmedet jó egészségben. Csepreg die 24. Juni 1666.

Kegyelmednek mint uramnak szolgál:

csepregi vámos, Sidó Dániel."

(gyürüs pecsét)[93]

Egyebekben adat van arról, hogy Dániel zsidó már 1652. elöttről bérelte a csepregi vámot és mészárszéket.

Kétségtelen, hogy a vámbérletek, a vámos foglalkozás abban a korszakban (a XVII. században) jól jövedelmező megélhetést jelentettek, csak hát nehéz kenyér volt ez mégis. Mint a fentiekből

is kitetszik: a fizetésre kötelezett utasok igyekeztek minden lehető módon kijátszani a vámfizetést. Somogy András uram, aki pedig éppen vámosok elleni panaszokkal nem egyszer járt főuraknál, Vasmegye közgyülésén, pozsonyi kamaránál Kőszeg követeként, ime maga is szabálytalankodott, ha ugy jött a sora. Nem ő volt az egyedüli. Mások gyakorta csempészutakat vettek igénybe, s amennyiben mód adódott reá, elkerülték a vámszedő átkelőhelyeket. Ismét mások évekig adósak maradtak. Igy Mózes Ábrahám sopronnyéki vámos például több mint öt esztendő után a Tullman gyerekek gyámjától tudta csak megkapni a potom hét forintot, amivel még Tullman Mihály maradt adósa, aki pedig nagy forgalmat bonyolitó kőszegi tőzsér volt.[94]

A földesurak, gróf Nádasdy, gróf Kéry stb., köztük elsősorban a legtekintélyesebb, gróf Esterházy Pál, a későbbeni nádor és herceg, el is ismerték a kőszegiek privilégiumait, meg nem is. Alighanem csak gyakorta szóval, igéretekkel traktálták a városi tanácsot, s közben ellentétes utasitásokat adtak bizalmasan zsidó vámosaiknak, kik vallásosak lehettek, de szentek természetesen ők sem voltak és annál inkább maguk felé hajlott kezük, és esetleg annál könnyebben rászánták magukat a "hatalmaskodás"-ra, itt-ott a vámtételek igazságtalan, önkényes alkalmazására, emelésére. Mindezek következtében a vámkezelés jó kereseti lehetőségeket, hitsorsosaik körében - az uraasággal való állandó kapcsolat révén is - vezető szerepet, tekintélyt szerzett az ezzel foglalkozó zsidók számára,[95] ezzel szemben sok izgalomnak tette ki őket, nem ritkán veszélynek testi épségüket, sőt életüket.

A zsidó vámosok és a kőszegi polgárok, főként kereskedők fentiekben részletezett, szinte állandó hadakozásai kétségtelenül fokozták a XVII. század amugyis elfogult animozitását általában a zsidók ellen, ezek azonban dacolva minden akadállyal, mégis bebe jártak Kőszegre kereskedni, élénk üzleti kapcsolatot tartottak fennt a lakossággal. Igy például Eringer Süssman lakompaki zsidó üzlettársával, Lang Salamon zsidóval, Langwieser István kőszegi mészárossal ökör és tehénbőrök szállitására szerződtek. Utóbb nevezett azonban csak részben tett eleget szállitási kötelezettségének, majd másnak adta el áruját, 100 rajnai tallérral adós maradt a lakompakiaknak. Most, 1668. januárban, sem pénzt, sem bőrt nem ad, miért is Eringer és társa a kőszegi városbiróhoz fordult panasszal.[96]

A számüzött kismartoni zsidók helyét a Kőszeggel való kereskedésben elsősorban a rohonci zsidók vették át. A kismartoniak kiutasitása után alig telik el háromnegyed év, s - 1672. január 3-án - már azt jelenti a városbiró a kőszegi tanácsnak, hogy a rohonci zsidók igen ide szoktak, földesuruk Batthány generális védlevele birtokában járnak, sok kárt tesznek (nyilván a helybeli keresztény kereskedőknek, mint vetélytársaknak. - Dr. H.L.). A tanács határozata: "az urat Bottyáni (sic!) uramat köll megtalálni felőle elsőben és nem köll engedni, hogy ide járjanak.[97]

Gróf Batthány azonban védte a maga zsidóit, ugy e határozat ellenére azok tovább kereskedtek. Maguk az érdekelt vetélytársak, a kőszegi kereskedők instálnak ellenük 1673. szeptember első felében, azt panaszolván a tanácsnál, hogy azok "sok holmi portékákat hordanak bé az városra, a kereskedőknek nagy kárára és sok marhát (azaz árucikket. - Dr. H.L.) s eszközöket is szednek fel a városnak nagy kárára, amint hogy sok panasz vagyon reájok, azért amoveáltassanak, amelyre nézve is gróff Bottyani uramhoz eö nagyságához bizonyos követek választatnak, ugymint Somodi András uram Hericz Thamás és Erdős János uraimék."[98]

Ezzel a kivánsággal ellentétben gróf Batthány követe ugyanezen hó 22-én a grófnak azon kérelmét terjeszti a kőszegi tanács elé, hogy minden szabad városban szabad a zsidóknak bejárni és kereskedni, engedjék meg ezt itt is; ne bántsák e zsidókat, ő biztositja a nemes várost, hogy olyan portékákkal nem fognak kereskedni minemüekkel a helybeli kalmárok "hanem csak ezüst s aranymivel, gyönggyel". A tanácsülés a tanácsbéli urak gyér számu jelenlétére tekintettel elhalasztja a döntést.[99]

A kőszegi városi ügyész 1674. január 23-án azonban az ellen protestál a tanács előtt, hogy a zsidók minden nap bejövén a városba, mindenféle portékát behoznak, amelyről sem vámot, sem másféle adót nem adnak, hanem azzal csak a helybeli kereskedőket kárositják. Azt kivána a fiscus ur (városi ügyész . - Dr. H. L.), hogy ha ezután "valami portékájok a városban megtapasztaltatnék,... confiscaltassék." A tanács ugy dönt, hogy mindenek előtt tiltassanak el a zsidók, "ha annak utána is holmi aprolékos portékáknak béhozásában megtapasztaltatnak, azon portékák confiscaltassanak."[100]

Két izben is foglalkozik a városi tanács 1674. juniusban a Somogyi András tekintélyes kőszegi polgár, másfelöl néhai Jakab, németkereszturi zsidó Rohoncon lakó Ábrahám és Mózes fiai között anyagi ügyekben folyó perrel. A városi birói szék igen tárgyilagosnak tünő eljárása eredményeként Somogyi ellen hozza ítéletét, kötelezi nevezettet, hogy Ábrahám zsidónak 50 forintnyi adósságát végrehajtás mellett köteles megfizetni. A pernyertes Ábrahám pénzfizetést követel, nem hajlandó bort, vagy egyéb természetbeni szolgáltatást elfogadni kiegyenlitésül.[101]

Az összehasonlitásra csak gyér számban megmaradt levéltári adatok arra mutatnak, hogy a kőszegi városi tisztujitó közgyülések általában szigorubb állást foglalnak el a zsidókkal szemben, mint a szükebb, feltételezhetően higgadtabban tárgyaló tanácsülések. Igy az 1676. április 25-én tartott tisztujitó közgyülésnek is az az egyik kivánsága, hogy a zsidók kereskedése teljesen tiltassék meg a városban, "mivel az városi kereskedőknek és az többi lakósoknak nagy alkalmatlanságára, s kárára vagyon."[102]

Hirt véve erről a rohonci zsidók, patronáló földesurukhoz siettek segitséget kérve. Még három hét sem telik bele, s 1676. május 15-én már a tanács tárgyalóasztalán fekszik Batthány gróf levele, melyben interveniál az iránt, hogy kereskedésüket a városban továbbra is türjék meg. A város Simon János tanácstagot követsége küldi Batthányhoz, ez utóbbinak tájékoztatása céljából.[103] A tanácsnak talán éppen a közgyülés állásfoglalása következtében a vármegyével is hivatalosan közölt döntése valóban eltávolitotta a zsidókat a kőszegi kereskedéstől. Julius 10-3 körüli napok egyikén gróf Esterházy Pálnak egy zsidó jobbágya a felső kapun át a tilalom ellenére bejött a városba. A hajdu elvette a puskáját mindjárt a kapuban. Esterházy tiszttartójának embere - jelen lévén - szigoruan megfenyegette ezért a kapust, ki, ugylátszik, jelentette az ügyet a városbirónak. A tanács pedig az utóbbinak referádája alapján "az ur tekintetiért" vissza adatta a puskát a zsidónak, azért pedig, hogy a kapusra rátámadt a tisztartó embere, alkalmilag informálni kell "eö nagyságát."[104]

Most már egyedül Kupel (minden bizonnyal rohonci) zsidónak engedi meg a kőszegi tanács, hogy a városba bejöhessen, és 1680. január 19-én sulyos büntetés terhe mellett eltiltja a polgárokat attól, miszerint más zsidót befogadni, elszállásolni merészkedjenek.[105]

Ugyanezen év február havának közepén "méltóságos groff Bottyány Christoph (sic!) feögenerális urunk eö nagysága" irásban kereste meg a kőszegi tanácsot annak érdekében, hogy Kupel zsidónak szabad bejárása legyen a városba.[106]

Rajta kivül az országos vásáron azonban más zsidók is szabadon megjelenhettek és árusithattak. Ezt tanusitja a városi tanács 1690. május 26-án tartott ülésének az a rendelkezése, mely szerint a két napos vásár első napján a csizmadiák, vásármives szabók, gombkötők, kötélgyártók, bábsütők, szitások, szijgyártók, süveggyártók stb. rakodhatnak ki áruikkal, reggel 10 órakor, a többiek vagyis a szürszabók, vargák, szücsök, zsidók (kiemelés tőlem. - Dr. H.L.) és a kirschlagi csapók pedig a vásár második napján reggel 6 órakor.[107] A zsidók tehát nem iparosokként, hanem mint kereskedők vettek részt a sokadalmon.

Ebben az évben tanácsülési jegyzőkönyvekben több rohonci zsidó neve előbukkan, a tiz évvel ezelőtti helyzet, mely csak Kupel kereskedését tolerálta, megjavult a zsidók számára.

A Rohoncon lakó Salamon zsidó ügyét tárgyalta a kőszegi tanács 1690. május 26-án, annak jelenlétében. Egy gyermek azt állitotta, hogy a Fekete István kőszegi polgártól ellopott ezüst kanalat neki adta el egy garasért. Salamon határozottan tagadta az esetet, mivel pedig a gyermek kitartott állitása mellett, Salamonnak esküt itélt a tanács. Minthogy azonban a Verbőczy Tripartitumában meghatározott, megalázó zsidó eskütétel kellékei nem voltak kéznél Salamonnál, illetve még kevésbé a tanácsnál, junius 8-ra tüzték ki az esküttétel napját. Ekkor megjelenvén a tanács előtt, s az esküttevéshez "hozzá kezdvén elsőben is a Tripartitumban lévő formula szerint cipellőjét lehuzva mezitláb állvány zsidó süvegét fejére tévén Moyses öt könyvét kezében tartotta és a verőfénynek napkelet felé állitatott, akit is midőn látta volna biró uram és a nemes tanács, hogy kész volna (tudniillik az esküre. - Dr. H.L.), neki condonáltatott neki adták, azaz elengedték neki. - Dr. H.L.), kit is megköszönt."[108]

Másnap, junius 9-én, ismét ülést tartott a városi tanács. Ez alkalommal a szücs céh beadványára megtiltja a kereskedőknek, hogy báránybélésekkel és egyéb a szücs-céhhez tartozó eszközökkel kereskedjenek. "Kalmár uraimék" tudomásul veszik a rendelkezést, viszont ők meg védelemért folyamodva azt kérik a tanács-

tól, hogy "ne engedjen annyi sok zsidókat és más egyebeket" kalmár áruval kereskedni. Erre igéretet kapnak a tanácstól, mely egyben megismétli a határozatot, hogy senki szállást ne adjon a zsidóknak.[109] Ez utóbbiak segitségért fordultak urukhoz gróf Batthany II. Ádámhoz, ki 1690. juliusban levelet ir érdekükben a városi tanácsnak. Az augusztus 9-i tanácsülés válasza alázatosan és körülményesen kifejti, hogy a zsidók hamisan informálták kereskedelmi tevékenységük tárgyában a nagy urat. Mig Sopron az országos vásárok alkalmával csak egy napon engedi meg nekik az árulást, ők azonban éppen szomszédjuknak, Batthánynak méltóságát tekintve, két egész nap, amin eleget is zugolódnak mind a vidéki, mind a helybeli kereskedők.[110]

Szeptember 27-én, szintén 1690-ben, Rohonczy (sic!) Jakab zsidó, ki azzal volt vádolva, hogy egy soproni szücsasszonytól ellopott holmit vett volna meg Kőszegen, a tanácsház udvarán a tripartumi esküt a károsult szücsasszony jelenlétében letette, minek alapján mentesült a vád alól.[111]

Az év végén 1690. december 29-én tartott tanácsülés egyik tárgyából kitünően ez időben egy Rohoncon lakó zsidó szücs is dolgozik kőszegi megrendelők részére.[112]

A következő években is élénk kereskedést folytatnak a rohonci zsidók Kőszeg lakósságával. Ennek könnyitésére 1692. május elején azt kérték a városi tanácstól, hogy ez szállitsa le a vámtételeket. Arra hivatkoztak, hogy korábban alacsonyabb vámokat fizettek. A tanács elutasitja őket, "az nem uzus, hanem abusus" volt, hogy a vámosok a zsidóknak engedtek.[113]

Tiz nappal ez elutasitás után a rohonci "sidó communitas ablegatusai" (tehát a hitközség kiküldöttjei. - Dr. H.L.), Geczl Lemmel és Lammel Lazarus, megjelenvén a tanács előtt megegyezést kötnek evvel a vámtarifa tekintetében.[114]

A rohonci zsidókon kivül gyérebb számban más helységbeli hitsorsosaik is kötöttek ügyleteket kőszegi polgárokkal. Igy például lakompaiak. Erre levéltári adat utal 1694. elejéről.[115]

III. FEJEZET

KŐSZEG TÖRTÉNETÉNEK ZSIDÓ VONATKOZÁSAI

SCHLESINGER ISRAEL BEKÖLTÖZÉSÉTŐL A NÉPESEBB UJRATELEPÜLÉSIG, 1696-1785-IG

Kiemelkedő jelentőséget adott Kőszeg és a zsidók kapcsolatainak az a szerződés, melyet a várossal 1696. április 30-án Schlesinger Izrael kötött.[1] Ebben a városi tanácstól egy évre kibérelte a vámot és a sókamrát és jogot nyert a kereskedésre.[2] Nemcsak a most emlitett üzleti lehetőségeket biztositotta a tanácsi jegyzőkönyvben foglalt, másnap Schlésingernek irásban is kiadott megállapodás, hanem megadta számára addig, amig bérlete fennáll, a Kőszegen lakhatás jogát is. Schlésinger Izrael és családja beköltözésével, igy zsidó lakósok kerülnek Kőszegre, a több mint ötnegyed századon át zsidó nélküli városba. Viszont, amikor majd ez a familia elköltözik - valószinüleg 1745-ben - a városból, négy évtized fut le, mig ujabb zsidók telepednek meg Kőszegen.

Maga az a körülmény, hogy a vámbérlethez hozzájutott, arra mutat, miszerint Schlésinger Izrael igen erős összeköttetésekkel rendelkezhetett. A XVII. és XVIII. századokban számos zsidó bérelt főuraktól vámszedési jogot, városok közül a Schlésingerrel szerződött Kőszegen kivül csak a Pozsony megyei Modor adott vámbérletet zsidónak.[3] Érthető ez, hiszen már az 1630. évi XV. tc., 1647. évi XCI tc., az 1649. évi LXXIX tc., az 1655. évi XXIX tc., az 1659. évi LVII tc. szigoruan eltiltották a zsidókat a vámbérletektől, sulyosabbnál sulyosabb szankciókkal, ezek között azzal is például, hogy azok a vámbirtokosok, kik ellenkezőleg cselekszenek, a vámhely elvesztésének büntetésébe essenek.[4] Kétségtelen, ha Schlésinger Izrael mind e korlátozások ellenére megkapta a kőszegi vámbérletet, - anyagi helyzete a város szemszögéből nézve megnyugtató lehetett - és feltételeznünk kell, hogy személyéről, megbizhatóságáról, kielégitő információk jutottak a tanács birtokába. Régi, többszáz éves multra visszatekintő, tekin-

télyes családból származott. Legkorábbi őse alighanem abban a Schlesinger Wolfgangban sejthető, aki I. Ferdinánd királynak a XVI. század dereka táján oly sok hüséges szolgálatot tett, hogy özvegye még az uralkodó halála után is évi dijat élvezett ennek utódjától, I. Miksa királytól.[5] Egyes adatok azt valószinüsitik, hogy Bécs előtt Prága volt a familia fészke.[6] Izraelnek nagyapja, Mózes Margulies, az első bevándorlottak egyike, udvari zsidó volt Bécsben, a XVI. század első felében, legalább is 1620 körül itt élt már. Hasonlóképpen "Hofjud" volt ennek fia, Margulies-Jáfe-Schlesinger Mordechai (Marx), a neves fináncember, hadsereg és közszállitó.[7] Ez utóbbi 1670-ben érdemes előljáróként tényked ett a bécsi hitközségben. Ez év február 11-én egyike a bécsi zsidóság azon vezetőinek, kik a kiüzetés küszöbén egyezséget kötnek a város képviselőivel az alsó-ausztriai kormány előtt. Ezen megállapodásban a hitközség nevében - annak csalfa reményében, hogy ezzel megelőzik a kiutasitásuk ténylegesen foganatositását - elvállalták Bécs városa jogos és jogtalan anyagi követeléseinek teljesitését.[8] Ugyancsak ő irja alá néhányad-magával 1670. márciusában azt a segitség után kiáltó levelet, melyet a bécsi hitközség Teixeira Manuel de Mattoshoz, Krisztina svéd királyné rendkivül befolyásos zsidó tanácsosához, védencéhez, és hamburgi residenséhez intézett, a végveszedelemben protekcióját, támogatását esedezve.[9] Hasonlóképpen - nyolcadmagával - aláirója 1670. junius 8-án a velencei szefárd hitközséghez menesztett azon levelet, melyben a bécsi hitközség jelentős kölcsönt kér azon célra, hogy eleget tudjon tenni a kilátásba helyezett amnesztia ellenében hallatlanul sulyos anyagi követeléseknek, melyeket saját erejéből kielégiteni nem képes.[10]

Mindezek a kétségbeesés szülte kisérletek eleve meddőségre voltak itélve, I. Lipót császárnak sötét bigottizmusa, a fő kormányhatóságok mérhetetlen kapzsisága és a huzamosan és mesterségesen fölszitott népszenvedélyek elvakult gyülölete mellett. Az ezeréves multra visszatekintő bécsi zsidóságnak 1670. augusztus elején utolsó emberig távoznia kellett. A hitközségi előljáróság és a rabbiság egy része, ugyszintén a legjobb és legtekintélyesebb bécsi zsidó családok Nikolsburgba, a Bécs és Brün közötti határszéli morva városba - a morvaországi főrabbiság székhelyére - költöztek. Számosaknak közülük amugyis innen eredt valami-

kor családjuk, egyeseknek közeli-távoli rokonai is adódtak itt, bizonyos fokig visszaáramlásról volt szó, mert egykor a bécsi gettó innen is népesült be.[11] Ebbe a legfontosabb országuton fekvő, virágzó kereskedésnek örvendő helységbe vándorolt most családjával Schlesinger Mordechai Marx is, hol a morva posztók elárusitása nagyrészt zsidó kezekben volt, s ahol a zsidó tudomány és jótékonyság nagyban virult.

Ebből a jelentékeny létszámu emigrációból alig pár éven belül megindul a küzdelem a Bécsbe való visszatérhetés érdekében. Ez a törekvés előbb az osztrák vásárok látogatásának engedélyezése iránti mozgalomban jelentkezett. Mindezek folyamányaként 1675. március 13-án egyezség született, mit a volt bécsi zsidóság nevében elsőként Schlésinger Marx irt alá hatodmagával.[12] A Bécsbe való felvételre történt ezen megállapodás egyenlőre csak részleges eredményt hozott. A vezető családok továbbra is Nikolsburgban maradtak, változatlanul fizetve a taxát földesuruknak, Dietrichstein hercegnek.[13] Amikor, nem sok idő multán, Bécs ismét megnyitotta kapuit a számkivetett zsidók részére, az előkelőbbek, akik összeköttetéseiket és kereskedésüket ujra a császári fővárosba tették át, továbbra is megtartották lakásukat Nikolsburgban. Alighanem itt maradt egyenlőre még az asszony és gyereknép is. Ez a körülmény, de meg minden ünnep visszahivta az üzletelő férfiakat az uj honba, mivel a régiben, Bécsben, még nem volt szabad nyilvánosan zsidó istentiszteletet tartani. Ez a szent nap előtti utazási kényszer Margolies-Jáfe-Schlesinger Mordechainak, a bécsi bevándorlók ez egyik legderekabbjának életébe került. Amikor, Bécs ostroma idején, az 1683. évi Rós-Hasáná (ujév) ünnepére Nikolsburgba akart utazni, a Dunamenti Klosterneuburgban lengyel katonák néhány zsidó férfi utitársával együtt kirabolták meggyilkolták.[14] Holttestét valószinüleg a folyó hullámai ragadhatták el. Felesége, ki még 1650-ben elhalt, a bécsi régi zsidó temetőben fekszik, ugyanitt helyezték nagyszülei életében elhalt egyik lányukat 1631-ben sirba.[15] Schlésinger Mordechai családjának egy része Nikolsburgban maradt, ezek közül az 1745-ben Bécsben elhalt Löb Juda ben Jáfe Wolf Morvaországban "Landesältester" volt,[16] de a vértanu fiai, Wolf és Izrael, valamint Lövel Magyarországra, Kismartonba költöztek.[17] E három fiu testvér közül a legidősebb, Schlesinger Benjamin Wolf, 1679-ben

Kismartonban lakik, 1697-től kezdve pedig Bécsben, értékes házát azonban Kismartonban megtartotta 1727-ben bekövetkezett haláláig.[18] Miként atyja, ő is pénzverdei szállító, hadseregszállító. Kereskedelmi tevékenysége kiterjed Ausztriára, Morvaországra, Oroszországra egyaránt. Szállit katonai felszereléseket, élelmiszert (lisztet), zabot, ökröt, lovat, fehérnemüt, kórházi ágyszereléseket stb. igen nagy tételekben. Egyike volt a maga korában a császári főváros legtekintélyesebb pénzembereinek, ki az osztrák államkölcsönökben többszázezer forintnyi érdekeltséget vállalt, illetve teljesitett. 1727-ben halt el.[19]

Schlesinger Lövelről (alias Löwl-ről) kevesebbet tudunk, valószinüleg a három testvér közül a legfiatalabb, tekintélyes kismartoni kereskedő volt. Élénk üzleti kapcsolatban állott soproni lakósokkal, mely városba a szokott esetenkénti kapupénz helyett évi két dukát lefizetése ellenében - kivételesen - bármikor szabad bejárása volt. A legkülönbözőbb árukkal, posztóval, kendőkkel, faggyuval kereskedett, hitelt is nyujtva vevőinek. Adódtak olyan ügyletei is, miket testvérével, az 1690-es évek elején szintén kismartoni lakós, majd kőszegi vámos Schlésinger Izraellel közösen bonyolitott.[20]

Kőszeg város - mint már fentebb emlitettük - 1696. április végén ez utóbbinak, Schlesinger Izraelnek adta bérbe a vámot, kinek héber neve igy hangzott: Ascher Anschel ben Mordechai Jáfe-Margulies.[21]

E vámbérlet jelentékeny jövedelmet igérhetett (erre mutat a bérleti dij nagysága is), különben a Bécsben és Kismartonban otthonos, nagy üzleti összeköttetésekkel rendelkező Schlesinger család sarja nem vállalta volna, hogy egyedüli zsidóként lakjék családjával Kőszegen, hol vallásos ember létére a közösségi istentiszteletet is nélkülözni kényszerült. A nagy vámbevételt Kőszeg országos főutvonali fekvése, élénk átmenő kereskedelmi, árufuvarozási forgalma biztositotta. A pozsony-varasdi országuton fekvő város élénk látogatottságára jellemző, hogy egykoron tiz szálloda várta itt az utasokat. Sok-sok árunak szekéren való szállitása bonyolódott le Kőszegen. Mint kirakodóhely is fontos állomást jelentett a város.[22] Egyébként még a XX. század első harmadában is három vámos háza volt. Éspedig

1. A Gyöngyös patak mellett, a vasuti pályaudvarral szemben, a Szombathelyről jövő országuton, a város bejáratánál.
2. A másik vámház az Ausztriába vivő rőthrendeki főországuton, a Nemezgyár környékén, a völgyben az erdő előtt.
3. A harmadik pedig a Kethely-Sopron felé haladó országuton egy dombon.

Schlesinger Izrael, majd fia bérleti ideje alatt azonban a vámház az ugynevezett Alsó (tehát déli) kaputól jobbra, a piacon, a mai ugynevezett Lábas ház helyén állott a belvárosban, s mellette volt a bolthelyiség, mit szintén a várostól béreltek Schlesingerék. A városba irányuló forgalom zöme ugyanis a régi Alsó kapun (a mai Hősök kapuján) át özönlött; a tanácsház előtt kialakult piactér volt már a középkortól kezdve a városgazdaság legfontosabb eseményének, a vásárnak szinhelye egészen 1774-ig.[23] A Schlésingerék lakása azonban nem itt volt, hanem előbb bérelt helyiségben, majd a "Hostath"-ban, a későbben ugynevezett Sziget külvárosban saját házukban.

Az 1696. évi tanácsi jegyzőkönyv (elfekszik a Vasmegyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltárában) 13-17. oldalain a következő bejegyzés szerepel

"Anno 1696. die 31. mensis április.

Israel Schlesinger nevü sido compareálván kivánta, hogy az nemes magistratus tett ajánlása szerint az vámot és sookamarát nékie assignáltassa, mellyeket erga datas subsequentes reversales nékie holnap biro uram és az nemes tanach arra rendelt embere által assignáltatni foghja. Reversalium vero tenor iste est:", - mondja a bevezetés, mely után ma már archaisztikusan ható német nyelven nyolc pontban került rögzitésre az uj vámbérlő jogait és kötelezettségeit részletesen szabályozó szerződés, végződvén igy

"... Günns, am tag des hailigens apostel Philippy vnd Jacoby, nemblich den ersten May des 1696. jahrs.

Issrael Schlesinger."[24]

Ez okiratnak Schlesinger Izrael aláirásával és vörösviaszba nyomott nyolcszögletü ép gyürüspecsétjével ellátott eredeti példánya Miscellanea 1696. máj. 1. jelzés alatt fekszik el a Kőszegi Fióklevéltárban. Ugyanitt őrzik 41/V/3/c 1696/4/c/4 szám alatt

a város részéről Schlesinger Izraelnek e tárgyban kiadott contractus egyszerü magyar másolatát.

Fentiek szerint Schlesinger Izrael 1696. április utolsó napján egy évre kibérli a városi vámot és a sókamrát, melyek bérlete fejében negyedévi részletekben 125 forintot, egy évre összesen 500 forintot fog fizetni, egyben kijelenti, hogy vas és faolaj kivételével megengedett kereskedése után a havidijat megadja, bérletének zavartalan gyakorlása tekintetében teljes vagyonával felel és általában reverzálisában minden jót igér a maga, örökösei, leszármazói nevében.

A bérbeadó kikötötte: 1. bár a megállapodás egy esztendőre szól, mégis "ha valami interveniens okokra nézve a Nemes Város a contractust a zsidóval megállani nem akarná, azért mindenkor... hatalmában fog állani ezen contractusát megtartani, vagy interrumpálni, szabad leszen vele."

2. A vámot a bérlő "se följebb, se alább senkinek meg ne engedje, hanem a nemes város által neki adott mérték szerint szedje, az érdemes Városbiró Uram hire, akarata nélkül senkinek a vámot oda ne ajándékozza, el ne engedje, hogy a jövőben azok, kik vámot adni tartoznak, ne mondhassák, hogy ezen zsidó idejében nekik a vám el lett engedve, s ezen praeinuicalással a városnak kárt okozni szándékozhassanak."

3. Ha valaki a vámot elkerülné és kiegyenliteni nem akarná, s ezut a vámos contrabantot (áruelkobzást. - Dr. H.L.) hajtana végre, ezt a Biró Uramnak mindjárt hirül adja, és ha kitudódott, hogy ez egy helyes elkobzás volt, ez esetben két részt tartozik Biró Uram kezeihez vinni, a harmadik rész pedig az övé lészen. Az esetben pedig, ha valaki portékáját helytelenül kobozta el, akkor a nemes város ezzel semmi érdekeltséget sem tart, hogy ő magát e helytelenség adóssága alól mint mentesiti, maga lássa.

4. Mivel a vason és faolajon kivül a kereskedés megengedtetett neki itt a Városon, ezért ha kereskedésnek portékát hoz idegen Országokból, az Nemes Város Privilégiumjával, jogi szokásával absolute ne éljen, semmi szin és cim alatt, hogy ő Kőszegen lakik, a császári harmincadot és a vámokat nem kerülheti el, hanem szokott helyen ezeket egyenlitse ki, és ezáltal a Nemes Városnak költséget és fáradtságot ne okozzon. "Ugyanezen alkalmatossággal semminemü Sidót ide be hozni, avagy akár mi szin alatt

beplantálni ne merészellyen. S maga szállásán Sidóknak tartózkodást, lerakatot ne adjon," ezzel a megirt punctumok ellen ne kereskedjen, magának kárt ne okozzon.

5. A Nemes biró és tanács által megállapitott feltételek szerint a vámért 500 forintot köteles a Nemes Városnak fizetni olyatén formán, hogy minden Angaria (évnegyed. - Dr. H.L.) elején tartozik mindenkor a nemes város biztonsága okából letenni és fizetni a megirt időig, amint a fertály Esztendők folynak, hasonlóképpen.

6. A sókamrát és kereskedést a szerint adta neki a Nemes Város, hogy igaz funttal s igaz mázsával... engedttetik neki és limitáltatik az árulás. Miként Palatinus Urunk ő Hercegsége kőszegi és lékai uradalmaiban kél, ugy fogja mérni nyilvánosan a Piacon a boltocskában, melyet a Nemes Város fog neki bérbeadni, vagy ahogyan a város megszabja az árat. A sót ő Hercegségétől veszi. Maga költségén és fáradtságán hozza innen a sót a Nemes városba, a Városnak egy forintja nélkül. Amit is idejében mázsálván, ha el kél, tartozik a nyereséget a Nemes Város kezéhez adni, a só árát pedig ő Hercegnek megfizetni.

7. A Nemes Város fenttartja azt; ha másutt olcsóbban veheti a sót és a szegénység kedvéért olcsóbban árusithatná, hogy sem mint az ő Hercegsége sóját, ez esetben... szabad legyen vele az hol venni akarja. Köteles saját kereskedése után a havi pénzt leadni.

8. Az mig ezen Városon lakik a Nemes Tanács annuntiájából, az itt levő communitással semmi illetlen veszekedést nem fog inditani, ugy a praemittalt (előirt. - Dr. H.L.) punctumok (pontozatok. - Dr. H.L.) iránt a Nemes Városnak semmi költséget és fáradtságot nem fog causálni (okozni. - Dr. H.L.) akár mi cim és praetectus alatt, hanem magát azokhoz accomodálván (alkalmazván. - Dr. H.L.) sancte (szentül. - Dr. H.L.) et inviolabiliter (és sértetlenül. - Dr. H.L.) meg fogja tartani.

9. A német adó iránt kereskedésétől pro praesenti anno (a jelen esztendőért. - Dr. H.L.) igért a Nemes Városnak tiz forintot. E fenti magyarnyelvü szerződésmásolat hátlapján feljegyzés: "Az Sidónak ez belől meg irt mód szerint igy részül adatott meg a vám is engedtetett az Kereskedés."

Megállapithatjuk: Kőszeg város a bérleti szerződéssel kivételes, komoly egzisztenciát adott Schlesinger Izraelnek, de megkötötte arendásának kezét, lábát egyaránt.

Rögzitett jogait a tanács hatékonyan gyakorolta. Igy például 1697. december 30-án behivatta "a sidót", s utasitotta, hogy a só fontját az eddigi 7 "pénz" helyett 6 "pénzen" mérje.[25] A következő évben pedig, mivel egy németet lebeszélt egy helybeli polgártól szándékolt vásárlásáról, egy tallérra bünteti, azt hagyva meg, hogy ezen vegyen kenyeret az ispotálybeli szegényeknek.[26] Általában azonban meg voltak vele elégedve, s 1699. junius 12-én a tanács tekintettel arra "kiváltképpen, hogy az eö quantumját (előirt mennyiségét. - Dr. H.L.) a conventioja (szegődménye. - Dr. H.L.) iránt eddigh fideliter sine ullo defectu praestal" (hüségesen, egyetlen hiány nélkül teljesitette. - Dr. H.L.), ezért engedett és adott neki ujabban a jövő 1700. május 1-től beszámitó háromévi bérletet, figyelmeztetve őt a só árusitásánál az igaz mérték betartására, s a városi kamarás ellenőri müködésének elősegitésére.[27]

Palugyay Gábor kormánybiztos (a tanácsi jegyzőkönyv igy titulálja: "kegyelmes urunk eö fölséghe commissariusa") 1701. április végén többek között arra utasitotta a várost, hogy ez a sókereskedést magának tartsa fent, senki a lakósok közül ezzel ne kereskedhessen, idegen helyekből valók is sót még az országos vásárokra se hozhassanak, font számra még a szomszédos helységekből se engedjenek behozatalt. A Nemes Tanács mintha engedelmeskedni akarna, május 20-án elhatározza a sómonopolium házi kezelésbe vételét azzal, hogy "az ittvaló vámos sidó által bizonyos számu mázsa sókat most még hozat", de később már nem importál Győrből.[28] Ez a határozat azonban egyenlőre csak papiron maradt, mert még tiz hónap sem telik el, 1702. március 9-én ujabb három évre hosszabbitja meg a város Schlésinger Izrael bérletét nemcsak a vámra, de a sóárulásra is. A megokolás szerint "a nemes tanács által láttya azon vámos sidónak addigh is a városhoz való szolgálattyát és hogy mindenkor... amivel a nemes városnak tartozott, hiven praestalta (teljesitette. - Dr. H.L.) egyébiránt is maga pénzén vivén a sót mégis csakugyan a nemes városnak nem contenalando (megvetendő. - Dr. H.L.) haszna vagyon a sóból." Megtudjuk e jegyzőkönyvből,

hogy Schlesinger Izrael Cseke Ferenc polgárnál lakott eddig, de mert ezzel nem fér össze, a tanács hozzájárul, hogy más szállást válasszon.[29]

A városnak, s zsidó bérlőjének egyaránt szép jövedelmet nyujtó gazdasági együttmüködést azonban rettenetesen megtépázta II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának sok évre elhuzódó, váltakozó szerencsével folyt hullámzása. A kuruc-labanc háboru tönkretette a civitást csakugy, mint Schlesinger Izraelt. 1705. december 8-án Kőszegen csak a külvárosokat égették fel,[30] 1710. szeptember 27-én azonban Balogh Ádám kuruc ezredes az egész várost elhamvasztotta.[31] Kőszeg már 1704-ben fizetésképtelen volt, mert a kurucok a bort, gabonát, marhát, juhot, mindent, amihez hozzájutottak, elrekvirálták.[32] Üres a városi pince, mert a kurucok minden bort megittak, "nyomoruságban vagyon Kőszeg".[33]

"Csaknem mindenétül megfosztatott" Schlesinger Izrael is. "Vagyonát a felkelés tönkretette",[34] sőt fivére, a neves bécsi finánccember, Schlesinger Benjamin Wolf is olyan nagy pénzveszteséget szenvedett nála, éppen Kőszegnek a kurucok által történt felgyujtása következtében,[35] hogy cége beleingott.

Herceg Esterházy Pál nádor 1703. november havában még irásban figyelmezteti a kőszegi tanácsot, hogy az ő lékai papirmalmosának adassa vissza az elkobzott bála papirt vámosa, ez "értetlen sidó" (azaz Schlesinger Izrael) által, s intse meg, - alig öt hónap multán azonban már ugyanőt (kire korábbi kismartoni lakósra, földesuri joghatósága még mindig kiterjed. - Dr. H.L.) mint háborus kárvallottat, tönkrementet protezsálja az iránt, hogy "vámosságbéli funkciójában" továbbra is tartsa meg szerződés ujitással Kőszeg.[36]

A városi közgyülés 1704. október első hetében foglalkozik a vám és sókamara bérbeadásával. Ekkor "jelentette azt is biró uram az nemes kössighnek (községnek), hogy a nemes város minemü nyomoruságban vagyon, sehonnét semmi proventusa (jövedelme. - Dr. H.L.) nincsen, mindenfelöl az interesek (kamatok) végett irnak, az vámrul és sókamarábul annak elötte szép proventusa vala a nemes városnak, most semmi nincsen." A kalmárok igérték ugyan, hogy magukra vállalják az 500 forint bért, vagy más vámost keresnek, de csak hitegetnek.

A közgyülés azon véleményét nyilvánitja, hogy inkább keresztény legyen a bérlő, mint zsidó.[37]

Négy nap mulva a közgyülés már beleegyezését adja ahhoz, hogy a vámot a nemes tanács annak adja bérbe, legyen az akár keresztény, akár zsidó, aki a korábbi bérösszegeket hajlandó megfizetni, "mert ippen semmi jövedelme nincsen a nemes városnak, az expenzák (kiadási számlák. - Dr. H.L.) pedig mindennap crescálnak" (növekednek. - Dr. H.L.)[38]

A huza-vona vége az lett, hogy továbbra, tehát 1704-ben is Schlesinger Izrael maradt a bérlő. Majd szintén őt erősiti meg a város 1705. május 1-től kezdődő hatállyal folytatólag a bérletben. Ez alkalommal, 1705. május 8-án, a tanács mivel "ezen változó és veszedelmes időkben... az tavali és idei esztendőben is sem a heti, sem pedig az ország/os/ vásárnak... jó follyások nem volt" (s ezáltal a vámbevétel jelentősen csökkent) Schlesingernek, elfogadva folyamódványának ez indokait, engedményt ad az évi haszonbérből. Rendben el is számolnak vele ez alkalommal.[39] Ugyanezen esztendő december 23-án azonban a tanács "minthogy pedig a sidó vámot nem szedheti", ujabb határozatáig, elszámolás kötelezettsége mellett Cseke Ferencre bizza annak szedését.[40]

Erre az intézkedésre csakugy, mint a vámbérlet megelőző évi vacantiájára azért került sor, mert Schlesinger Izrael a kuruc betörések elől 1704-ben, majd 1705 végén is elmenekült. Érthető ez. Vele járt a háboruban elfajult szenvedélyekkel, hogy "a kuruc sereg még azon zsidókat sem kimélte meg az erőszakosságtól, kiknek Rákóczitól protekciójuk volt.[41] Kitünik ez a kőszegi tanácsnak 1704. március első hetében Károlyi Sándorhoz a rekvirálások miatt intézett panaszából is. A kuruc zaklatások láttára a zsidókat rettenetes félelem szállta meg. A hitközségek felbomlottak, a tagok elmenekültek. Kismarton zsidósága, mely meghódolt ugyan Rákóczinak, Bécsbe, Bécsujhelyre és Fraknóra szökött, vele tartott a Nagymartoni hitközség is."[42] Igy cselekedett hát a kőszegi zsidó vámbérlő is, noha sok portékáját és tetemes kintlevőségeit, azaz kikölcsönzéseit hagyta hátra.[43] Nem üres kézzel szaladt, egyet-mást ingóságaiból is igyekezett menteni. Igy az 1704. évi emigrálása alkalmával többek között 56 magyar kardot is szekérre tett már, de ezt az utolsó percben a város megvette tőle, szüksége lévén rá. Igaz ugyan, hogy ennek 112 forintot ki-

tevő árát majd csak nyolc esztendő mulva, 1712. tavaszán tudja be javára a tanács haszonbérébe.[44]

A város és zsidója kölcsönösen jól jöttek ki egymással, s mindketten meg is becsülték az üzleti kapcsolatot. Erre mutat, hogy Schlesinger mihelyt kényszerü távollétéből hazakerül, mindjárt visszajut árendájába. Első, azaz az 1704. év második felében történt elfutamodásából aránylag hamar, 1705. február közepén hazatért már, amikor azonban 1705. december közepe tájt ujból elmenekült, évekig távol volt, s csak 1709. december havában került haza Kőszegre.[45] Visszakapta a vámbérletet, s december 6-án a tanács 1710. január 1-től kezdődően, nem kevesebb mint nyolc évre köti meg vele a szerződést.

Az egyfelöl a város, másrészt Schlesinger Izrael (Ascher Anschel Margulies) által aláirt, utóbbinak vörösviaszba nyomott ovális alaku gyürüspecsétjével is ellátott bérleti contractus 9 pontban rögziti az árendás jogait és kötelezettségeit. Lényegében azonos az 1696. április végén kötött megállapodással, mégis azzal a különbséggel, hogy a sóra nem terjed ki. A szövegezésben viszont szembetünő, hogy kevesebb tilalomfát állit a bérlővel szemben, látszik: már ismerik Schlesingert, s megbiznak benne. A vám haszonbére 450 forint. Ezenfelül azért, hogy protekció és védelem alatt lakhat feleségével s gyermekeivel együtt a városban, vas és faolaj kivételével szabadon kereskedhet, fizet 50 forintot, ugyhogy az igy összesen 500 forintot negyed évi előzetes részletekben egyenliti ki. Kötelezi magát, hogy idegen zsidót üzletébe be nem társit, szállást, lerakatot idegen zsidónak nem ad, amint hogy a nemes tanács is vállalja: Schlesingeren, feleségén, gyermekein kivül más idegen zsidónak lakhatásra, kereskedésre engedélyt nem ad a nyolc év alatt. Ellenben Schlesinger Izraelt, feleségét és gyermekeit a vám és kereskedés gyakorlatában védeni, protezsálni tartozik. Szabadon üzhetik a kereskedést, kalmárportékákat hozhatnak be a városba, s ezeket árusithatják. Jobb-kézt a kapu mellett a város bocsájt Schlesinger és családja használatába bolthelyiséget, azt, melyben most a gombkötő van. Ebben nyiltan, minden akadály nélkül kereskedhetnek, érette nem fizetnek. Ha valaki a vámot el akarja kerülni, nem rója le, s ezért Schlesinger szabályos áruelkobzást hajt végre, ezt a városbirónak jelenteni tartozik, s a portékából egy részt megtarthat, két

rész a városé. Ha ellenben jogtalanul tartott vissza árut, akkor, ez esetben a város érdektelen, az egész ügy Schlesinger obligójára megy.

Zsidó ceremóniáikat (vallásukat) Schlesinger Izrael, felesége, gyermekei, s háza népe szabadon, "mégis csendben" gyakorolhatják.[46]

Igy tehát ujra kőszegi lakós Schlesinger Izrael, a nyolc éves ciklusnak már elején, 1710. utolsó negyedében azonban ismét szaladnia kell, ezuttal a pestis elől. Most azonban hamar hazakerül, szorgalmasan szedi tovább a vámot, olykor talán tulzott buzgalommal is. Erre mutat III. Károly királynak 1714. juniusában Henkel János Konrád tanácsosának panaszára a kőszegi magistratushoz intézett szigoru parancsa, mellyel elrendeli, hogy "bizonyos zsidó vámosuk", amikor reicheni savanyuvizet szállitó szekerek haladnak át a városon, ne merészeljen önkényeskedve ezután vámot szedni a közegészségügy rovására, hanem elégedjék meg csupán a hidvámmal, az erőszakosságával okozott kárt pedig téritse meg.[47]

A vámosságon kivül a kereskedést is elevenen üzi Schlesinger. Kapcsolatot tart fent - különösen vászonáruk forgalmazásánál - helybeli, soproni, stejerországi, minden bizonnyal bécsujhelyi, bécsi kereskedőkkel; üzleti utjai olykor Pestre vezetik,[48] egy-egy üzletet egyik vagy másik testvérével társulva is bonyolit.[49] A vásznon kivül viasszal, faggyuval stb. foglalkozik, s különösen a kuruc háboruk idején belesegit fivérének Farkasnak (Benjámin Wolfnak) nagyarányu hadiszállitásaiba is. Összefog alkalmilag idegenekkel is, s a kiskereskedelmi tevékenység határait messze tullépve hadseregszállitásokkal foglalkozik többizben. Igy 1716-ban Pestre 460 igásökröt szerez be közszállitóként, 1717-ben hasonlóképpen nagy szállitásokat eszközöl üzlettársakkal közös vállalkozásban.[50]

Legcélratörőbb, s legsikeresebb lépését fivérével, Wolffal teszi.

Hivatkozva az uralkodói házak életük kockáztatásával tett, a mellékletekben többrendbeli bizonyitványokkal igazolt szolgálataikra, 1715. augusztus 9-én kelt felségfolyamodványban Schlesinger Farkas bécsi "privilégizált zsidó" és Schlesinger Izrael kőszegi vámos azt kérelmezik, hogy III. Károly király nekik olyan privi-

légiumot adjon, mint amilyent nagy, dicsőemlékü elődje, II. Ferdinánd, 1624. március 12-én a bécsi Marburger Esknek, a görczi Pinkerle Joelnak, a gradiskai Marburger Mózes és Jakabnak és a trieszti Parente Venturának hasonló érdemeik miatt adott.[51]

Az uralkodó Bécsben 1716. január 22-én eleget tett kérelmüknek, s kiváltságlevelet irt alá számukra. A latin nyelven kiállitott okirat szerint III. Károly Schlesinger Farkas és Izrael zsidó testvéreket, amaz bécsi kivételezett zsidó, emez kőszegi lakós és vámos, - mivel meggyőződött hadvezérek, más magasállásu tisztek és katonai tisztviselők, azonkivül Kőszeg város által kiállitott bizonyitványokból, hogy e két zsidó a török, valamint a közelmult belháboru folyamán élete kockáztatásával a császári sereg élelmezése tekintetében nagy érdemeket szerzett, a hadaknak marhát, gabonát, szalmát, hadiszereket vásároltak és szállitottak, "a királyi szolgálatnak hiven, az államnak hasznára és üdvére szolgáltak", mely miatt az ellenség vagyonukból kiforgatta őket és sulyos elnyomatást kellett elszenvedniök - abban a kiváltságban részesiti, hogy ugy ők, mint egyenes ági leszármazóik, rokonaik, házuk népe a bányavárosok és azon városok kivételével, melyekben kiváltságaik alapján zsidók nem lakhatnak, bárhol az országban letelepedhetnek, ez irányban az illetékes helyi hatósággal előzetesen megállapodva, ahol szabadon kereskedhetnek és vallásuk szerint élhetnek, más zsidók adóssága miatt nem zavarhatják őket, egyedül a magyar királyi kamara, illetve a lakóhelyük szerinti városi tanács joghatósága alá tartoznak, több adót nem vethetnek ki rájuk, mint a keresztényekre, minden világi hatóság védelme alatt állnak ugy ők, mint törvényes utódaik.[52]

Ilyen kincset, biztonságérzetet jelentő királyi privilégiumhoz nagyon kevés család jutott a Habsburg monarchia XVII-XVIII. századi történelme folyamán. Vigyáztak is reá természetszerüleg a Schlesinger-fivérek, mint szemük fényére. Felségfolyamodványi kérelmükre III. Károly király Bécsben 1718. február 19-én engedélyt ad arra, hogy a kiváltságlevelet szóról-szóra átirják, s a magyar királyi titkos pecséttel ellátva nekik jogaik jövőbeni megőrzésére kiadják.[53]

Majd 1760-ban Mária Terézia királynő erősitette meg ujból, Izrael unokájának, Sámuelnek (Mordechai fiának) kérelmére.[54]

Nemsokára a budai magistratus ellenében csakugy, mint a kőszegi tanáccsal szemben jól jött a kivételezettség.

Már 1718. márciusában, kiváltságaikra hivatkozással, a bécsi udvari kamarától lakhatási engedélyt kér Schlesinger Farkas rokonai számára Budára, utalva kivételezettségükre, mely szerint az egész magyar királyságban bárhol telepedhetnek, védelem alatt állnak, házakat vehetnek, építhetnek, ezeket szabadon használhatják. A mostani feszes hadi időkben - különösen fontos közérdekü katonai szállításainak lebonyolitását elősegitendő - egyik közeli vérrokonát akarná Budára költöztetni, ki árukat átvenne, kereskedne, s őt (nyilván gazdasági-kereskedelmi. - Dr. H.L.) tudósitásokkal is ellátná.[55]

Testvérének, Schlesinger Izraelnek fiát, Sámuelt 1720. első felében telepitette Budára, hogy ez itt a királynak teljesitendő szolgálatokat előmozditsa. A budai tanács azonban nem akarja megengedni, hogy az ifjabb Schlesinger Budán lakhassék. Pénzbüntetéssel fenyegeti azt, ki lakásába fogadja. Schlesinger Farkas "privilégizált udvari zsidó" (igy irja magát alá a felségfolyamodványban) az uralkodóhoz julius 8-án panaszbeadványt terjeszt elő a magistratus ellen, hivatkozva arra, hogy a testvérével, Izraellel közösen nyert privilégiumban biztositott engedély a leszármazókra is vonatkozik.[56] Három hét mulva már, julius 29-én, a király leiratot intéz a budai tanácshoz, figyelmeztetve ezt Schlesinger Farkasnak és Izraelnek adott kiváltságlevelére és megparancsolja, hogy Schlesinger Sámuelt, kit nagybátyja a királynak teljesitendő szolgálatok előremozditására küldött Budára, itt lakhatásában, kereskedésében türnie kell, annál inkább, mert más zsidók is laknak a városban.[57]

Az uralkodó közbelépésének gyorsaságára az ad magyarázatot, hogy Schlesinger Farkas ezidőben, sőt jóval korábban is már, Bécs egyik legismertebb, legbefolyásosabb zsidó pénzembere volt, ki rendkivül nagyarányu közszállitásokat teljesitett, s az államkölcsönök kibocsátásában szintén jelentékenyen tevékenykedett fiával együtt.[58]

A kőszegi vámos egyik fia tehát Budára került. Veje, Günsburger Salamon viszont előbb, legalábbis 1716 körül már, apósával együtt Kőszegen lakott, s ez időben egy császári élelmezési főtisztnek volt szállitója főként Sümegről és Nagyszigetről.

Alkalmazottat is tartott, a zsidó Lébl Jakab személyében, aki azonban hütlenül sáfárkodott és nem számolt el neki a rábizott hivatalos pénzről. Ő emiatt Kőszegen a városi tanáccsal 1717-ben börtönbe is vettette, hogy ily módon tartozásának rendezésére kényszeritse.[59]

1724 körül Günsburger Salamon Budára költözött, itt kereskedést nyitott. A városi magistratus nem akarta türni, miért is Schlesinger Izrael 1725. augusztus 9-én panaszbeadvánnyal fordult az udvari kamarához. Ebben hivatkozva arra, hogy testvérével, Farkassal együtt minden időben fáradhatatlan, hüséges szolgálataikért nyert, az udvari kamara és a nádor által is tudomásul vett királyi privilégiumuk gyermekeikre, vejeikre, egész házuk népére kiterjed, tehát ezek is az egész magyar királyság helységeiben akadálytalanul telepedhetnek és nyugodtan kereskedhetnek, sérelmezi a következőket:

veje, Günsburger Salamon, a legfelsőbb kiváltságra támaszkodva Budán megtelepedett és itt kis boltot nyitott. A magistratus 1725 elején a téli hidegben minden benne foglalt áruval, előzetes rendelet hiján "ennélfogva kétség kivül pusztán kedvtelésből érdemtelenül a boltot hat hó előtt bezáratta és nagy kárba és költségbe keverte őt". Kéri, hogy a kamara a budai magistratussal téritesse meg Günsburger kárát, biztositsa számára a bolt ujra nyitását, a szabad kereskedést, annál inkább is, mivel a legtöbb budai zsidó egyáltalán nem élvez oly királyi privilégiumot, mint a Schlesinger család és a város mégis szabad kereskedést engedélyez nekik.[60] Hogy erre milyen jogosan hivatkozhatott, ezt kétségtelenül igazolja az 1715. évi hivatalos összeirásnak az a megjegyzése, miszerint már ekkor "a kereskedést legnagyobb részben a zsidóknak engedik át".[61] Az udvari kamara a pozsonyi kamarától kér információt. (Egyenlőre ugy-ahogy megoldódnak a problémák ha a zaklatások időnként különböző formákban fel is ujulnak, de két évtized multán, 1746 nyarán, Mária Terézia királynő engedélyével a városi tanács kiüzi az egész budai zsidóságot.)[62]

Kőszegen a városi tanács, mivel a közzenét, a publica musicát szolgáltató városi karmester, az ugynevezett toronyzenész, aki egyben német iskolamester is, a kőszegi polgári zenészeket maga mellé befogadta, megtiltja 1716. julius havában a zsidó és

egyéb idegen muzsikusoknak, hogy a vendégfogadókban zenélni merészeljenek.[63] Ezek a zsidók csak alkalmilag, átmenetileg tartózkodtak a városban, nem itt volt állandó lakásuk. Igy például Salamon zsidó, ki ekkor már negyvenöt éve "szolgálta a várost muzsikájával", Rohoncon lakott (hol az 1848. évi összeirásban nem kevesebb mint nyolc zsidó hangász szerepel).[64] Ez a szegény öreg muzsikus 1718. tavaszán beadványában azt kérte a kőszegi tanácstól, hogy mivel a toronyzenész legénye, Péter, hangszerét a Strucc vendéglőben teljesen összetörte, minden ok nélkül, mert ő akkor nem is játszott, - legalább 15-16 forint kárát téritsék meg, s élhessen a jövőben biztonságban Péter részéről.[65] Az lehet, hogy Péter felöl helyreállt jövőjének biztonsága, de nem ám a tanács részéről, mert ez utóbbi 1719. december első felében azt hagyja meg toronyzenészének, hogy lépjen egyezségre a két polgári muzsikussal (lehet, hogy a fenti Péter volt e vitát folytatók egyike. - Dr. H.L.), a zsidóknak azonban eltiltja a zenélést,[66] decralálván: "a Sidók absoluté ne adhibeállhassanak". Egyébként sovány kenyeret irigyeltek ezektől: gróf Nádasdy Tamás földesur alapitványa, s a város anyagi hozzájárulása csak nélkülöző életmódot biztositottak az 1715-ben megszervezett, elsősorban egyházi szertartásoknál közremüködő toronyzenészeknek.[67]

Schlesinger Izraelnek ellenben zavartalan a várossal üzleti összeköttetése, még a méltányosság sem marad el az utóbbi részéről. Folyamodványára, mellyel mint vámos méltányosságot kér, azért, hogy a marhavészre való tekintettel, ami miatt nemcsak a hetipiacok, hanem az országos vásárok is elmaradtak, sőt az osztrák határokat is lezárták, s mert végül a nemes emberek nem fizetnek vámot, 1713. márciusban a kőszegi tanács egy (a jelen) alkalomra 50 forint engedményt ad a haszonbérből.

A tanáccsal kiépült kapcsolatának szilárdságát mutatja a következő eset is. Miként fentebb már rámutattunk, a boltjában árusitásra kerülő portékáinak egy jelentékeny részét, főleg a vászonárukat, Steierországból importálta. Igy került összeköttetésbe Putz Márton voraui kereskedővel az 1714. körüli időben, kinek 250 forinttal adósa is volt. A kuruc háboruk sulyos esztendőkön át tartott dulásai, ezeknek során a város kétszeri felégetése, majd a pestis-járvány, ezt követőleg a marhavész, s miatta az

osztrák határ lezárása, nagy szegénységbe döntötték Kőszeg lakóit. Schlesinger Izrael vámbevétele éppugy megcsappant, mint a boltjának jövedelme, s annál inkább, mert az erős gazdasági válságban adósai sem fizettek neki, vagy csak igen késedelmesen, többé-kevésbé immobillá vált ő maga is. A most emlitett steierországi kereskedővel, Putzzal szemben ezért csak pereskedés után, évek mulva törlesztett. 1715. május közepén Kőszegre hivta ezen hitelezőjét, igérve, hogy itt kiegyenliti tartozását.[68] Putz Márton eleget is tett a hivásnak, de noha heteket töltött Kőszegen, nagy nehézségek mellett csak 119 forintot tudott megkapni adósától. Pedig fel is citáltatta Schlesingert a városbiróhoz, ez utóbbi azonban, (ki egyébként a vámolási ügyekben a tanács részéről, s nevében a vámbérlőnek mintegy közvetlen főnöke volt) - és ez mutat Schlesinger, s a magistratus kiépitett kapcsolatára - meglehetősen ellene volt a tárgyalás folyamán Putznak. Ez utóbbi ezért 1715. október végén (ekkor már Sopronban lakik) a pozsonyi magyar királyi kamara támogatását kéri, azt, hogy ez intézzen rendeletet a kőszegi magistratushoz, miszerint neki a vámos zsidó a 131 forint tartozását és utazási költségét fizesse meg. A kamara eleget tett a kérésnek,[69] ennek ellenére még évek mulva, 1717. juliusában is azt kénytelen szemrehányó leiratában a városi tanácsnál sérelmezni a kamara elnöke, hogy Putz Mártont még mindig nem elégitette ki a zsidó vámos, sőt szemtelenkedni és fenyegetődzni is merészelt.[70]

Ugy tünik, mindezt annál inkább tehette, mert mellette állott a városi tanács. Ettől 1718. áprilisban ujra elnyeri vámbérleti szerződésének további nyolc évre szóló megerősitését azon indokolás mellett, hogy ő minden időben lefizeti a 450 forint haszonbért, mellyel szemben a kalmárok csak háromszáz forintot ajánlottak fel, ezt is mindössze egy esztendőre.[71]

Ilyen formán Schlesinger Izrael továbbra is a város szerződéses ügyfele, családjával együtt lakósa marad. Ez év, tehát 1718. végén vagy 1719. elején, már királyi kiváltsága jogán saját házat is szerez Kőszegen.[72] Családjával együtt hat fővel szerepel az összeirásban.[73] A magistratussal kapcsolata, contractusa csak neki van hittestvérei közül, maguk a kőszegi kalmár és iparos (keresztény) polgárok azonban erős üzleti összeköttetésben állanak a nyugati határvidék közelebbi-távolabbi helységeinek (Rohonc,

Kabold, Lakompak, Körmend, Szalonak, Kismarton, Sopron stb.) zsidó kereskedőivel.[74]

Schlesingert sokrétü munkájában felesége is segiti. Gróf Pálffy Miklós nádor 1723. március 27-én épp arra utasitja Pozsonyból a kőszegi tanácsot, hogy bizonyos Kövér Pál megkárositása ügyében terheltként eskü alatt hallgattassa ki az asszonyt, ha lehet itélje el, hogy a sérelmezett kár teljesen megtérüljön.[75]

Még nagyobb baj éri férjét. Bugmel hadnagy kegyetlenül megverte ez év szeptember első hetében. A városi tanács vámosa segitség kérésében "helyes kivánságot látván" elhatározza, hogy levelet irat a bécsi haditanácsnak.[76]

Rossz idők járnak általában is a Habsburg monarchia zsidóira. A magyar királyi helytartótanács a külföldi zsidók beszivárgását megakadályozni kivánván, Kőszegtől is részletes kimutatást kér 1725. julius 9-én a városban lakó zsidókról és azok adózásáról. A tanács alig két hét mulva jelenti; csupán egy zsidó lakósa van, Schlesinger Izrael nevü, kiváltságolt zsidó, akinek privilégiuma alapján szerzett és birtokolt háza, szőleje és kereskedése van, melyek után adózik, számos évek óta a vámot is haszonbérli. Több zsidót nem fogadnak be a közösség ártalmára.[77]

A zsidók megszoritására irányuló, imént érintett felsőbb intézkedések arra késztetik Schlesinger Izraelt, hogy ismét meghirdettesse kiváltságlevelét a tanácsban. Az 1725. szeptember 7-i ülés tudomásul veszi, hogy a Bécsben lakozó Wolffgangus, ugy itt lakozó Izrael Schlesinger sidók királyi kiváltságlevél alapján mindenütt szabadon letelepedhetnek, vallásukat és a kereskedést gyakorolhatják.[78]

Mindezek ellenére, s a várossal való három évtizedet meghaladó zavartalan jogviszonya dacára, amikor 1727. márciusában Schlesinger Izrael az iránt inställ, hogy hosszabbitsák meg vámhaszonbérleti szerződését, - a tanács közhirré teszi "hogy ha valamely emberséges ember a concivisek (polgárok) közül találkozik, ki annyit ad a vámért a nemes városnak", annak adja a bérletet.

Bizony még egy kivételezett zsidó gazdasági boldogulásának sem volt göröngymentes az utja. Mivel azonban senki sem jelentkezett "és egyéberánt is a megmondott sidó még ekkoráig magát mindenekben panasz nélkül viselte és szokott contractuális arendáját in tempore (szerződésbeli bérét idejében. - Dr. H.L.) fo-

gyatkozás nélkül praestálta,... azért mindaddig, valameddig kegyelmes urunk ő fölsége a zsidó vámosok iránt más dispoziciót nem teszen" - irja az 1727. március 27-i ülés jegyzőkönyve - a tanács megerősiti Schlesinger Izrael eddigi szerződését és azt ismét nyolc évre meghosszabbitja.[79]

A légkör általában kedvezőtlen a zsidókra, a felsőbb szervek ellenszenve egyre jobban megnyilvánul velük szemben. III. Károly király 1730. december 7-én Bécsben utasitja a magyar királyi helytartó tanácsot, hogy az 1715. és 1723. évi 15. törvénycikk értelmében a zsidó vámosokat állásukból mozditsák el.[80] A magyar királyi helytartótanács 1732. január végén, amikor arról kér jelentést Kőszeg városától, hogy milyen idegen pénz forog náluk, azt is tudakolja, hogy a zsidók és a cigányok nincsenek-e érdekelve ebben a kérdésben.[81]

Vas megye alispánja ugyanezen év november elején a zsidó vámos elmozditását sürgette a kőszegi tanácsnál, utalva arra is, hogy a bánné (gróf Batthányné) már menesztette a vámtól Rohoncon saját zsidóját. A november 12-i ülés tudomásul veszi, hogy a városbiró a nemes vármegyéhez az iránt folyamodott, mivel amugy is Szent György napján (azaz április 24-én) telik a zsidó vámos esztendeje, legalább addig ne legyen háborgatása. A város láthatólag mentené Schlesingert, de ugy mutatkozik: hovatovább elkerülhetetlen a vámbérletek zsidótlanitását meghagyó törvényes rendelkezések helyi végrehajtása.[82] December 2-án már azt a határozatot kénytelen a tanács hozni, mivel Izrael zsidónak vámbérlete a törvények előirásai, s a helytartó tanács magatartása folytán bizonytalan, jóllehet ő a maga privilégiumában bizakodvan reméli, hogy ő felségénél éltéig megmaradását elintézheti, mindazon által ezen dolog bizonytalan lévén, hogy a nemes vármegye neheztelését se vonja magára a nemes város és a közjövedelem se valljon kárt, arra az esetre "ha a sidó semmit nem végezhetne és a vámot abban hagyni kénytelenitetik, miután ajánlatot tettek Radiskovics és Paal György uraimék, "a nemes magistratus ő kegyelmeknek adta hat esztendőre kamarás uram kezeihez negyedévenként 100 forinttal fizetendő évi négyszáz forintért; egyik a másikért anyagilag felelős, amint az majd a kiadandó szerződésben is kifejezésre fog jutni".[83]

Látszik, hogy a város mindenképpen megtartani szeretné Schlesingert, ennek érdekében tovább is megy, s pár nap mulva, december 8-án, felir a helytartó tanácshoz. Ez a főhatóság azonban gyorsan, Pozsonyban már december 12-én kelt válaszában elutasitja a kérelmet, felhivja a várost, hogy Schlesinger Izrael zsidót a vámhaszonbérlettől mozditsa el és alkalmazza magát mindenképpen és szigoruan az ország törvényeihez.[84]

Pedig a vámbérlő minden bizonnyal megmozgatta valamennyi összeköttetését, de ez időben már erősen ráment a közigazgatás az emlitett zsidóellenes törvényes rendelkezések végrehajtására, s mindenekelőtt hiányzott a kőszegi vámbérlő fivérének, Schlésinger Farkas udvari faktornak hatalmas befolyása, mert az utóbbi már nem élt, öt évvel ezelőtt, 1727-ben elhalt.[85]

A kőszegi városbiró huzná a dolgot, a helytartótanácsi leiratot is majd egy hónapig fekteti, s csak 1733. január 9-én publikálja a tanácsülésen.[86]

A magistratus jóindulata hasonlóképpen megmutatkozik. A helytartótanács fentiekben idézett utasitásának ellenére több mint nyolc hónap multán, augusztus 25-én, még mindig ugy határoz, hogy október végéig maradjon a zsidónál a vám, azután fogja Radicskovics György administrálni.[87]

Elszabotálják ezt a határidőt is, mintha valami csodára várnának, ami Schlesinger javára billenti a felsőbb helyek mérlegét.

1733. november 9-én már szoros dátumot sem kötnek az elmozditás tekintetében, hanem "a zsidó vámos instanciáját a nemes magistratus elbirálván" ugy döntött: mivel a nemes vármegyében, ugy a szomszéd vármegyékben is passim (körös-körül) az vámokon a sidók stabiláltattak (inkább valószinütlen megállapitásnak tünik ez, mint sem valósnak. - Dr. H.L.), mindaddig meghagyja állásában, amig felsőbb helyről más intézkedés nem érkezik a városhoz.[88]

Nem állapitható meg, hogy a helytartótanács ujabb kedvezőtlen utasitása, vagy a halál vetett-e véget Schlesinger Izrael vámbérletének. Ő ugyanis nemsokára, 1734. szeptember 29-én, eltávozott az élők sorából. Kb. 75 évet élt. (Ezt valószinüsiti idősebb testvérének, Farkasnak biztosan ismert 1657. évi születési ideje). Kismartonban temették el, hol 1721 óta a hitközségnek ugynevezett bekebelezett tagja volt.[89]

Ugyanezen év október 27-én addig Lakompakban lakott fia, Marx (Mordechai), Kismartonban nyilatkozatot irt alá. Ebben a négy fiutestvér - Moyses, Löw (alias Löb, alias Leb) és Sámuel volt a másik három - apjuk, Izrael, halála után kötött megegyezésüket rögzitették hagyatéka felett.[90] Az öt pontból álló, sajátkezüleg aláirt és pecséttel is ellátott okiratban ugy állapodott meg a négy testvér, hogy Marx költözzék Kőszegre, s a leltárilag itt 1055 forintra becsült raktárt árusitsa ki. Ami hasznot el tud érni, az az övé. A kőszegi családi házat és a szöllőt három évig birhatja, de tartozik évi 15 forint házbért fizetni, az adót megadni és a szöllő megmüvelésének költségét is viselni.

Tekintettel arra, hogy a legfőbb jövedelmi forrást képezett vámbérlet már kiment a család kezéből, a hagyaték nyujtotta gazdasági lehetőségek közepes egzisztenciát biztosithattak csak Marxnak, ki a három testvér között a legszegényebb volt. Számára egyébként sem sokat jelenthetett az örökség. Erre ő ugyanis 1726. augusztus 27-én 850, 1729. március 12-én pedig 400 forint hat százalékkal kamatozó (azaz kamattal terhelt) kölcsönt vett fel fivérétől, Löbtől, Kismartonban, szabályszerüen aláirt kötelezvény mellett.[91] Az utóbbi itt lakott, az 1735. évi országos összeirás idején foglalkozása: a bécsi pénzverde szállitója. Négy nagyobb gyermeke mellett háztartásában élő tanitót tartott, egy szolgája, két szolgálónője is volt.[92] Volt miből kölcsönöznie öccsének, hitelezett kereskedő partnerei egyik-másikának is.[93] Eleven kereskedelmi tevékenységet fejtett ki, a császárvárosban erős üzleti kapcsolatai voltak, annál inkább, mert felesége nagybátyjának, a hires bécsi fináncember, Schlesinger Farkasnak unokája, Schlesinger Mózes "Tabákfaktor" leánya volt.[94] Egyike volt azon nagyon kevés hitsorsosának, kik személyenként évi kettő dukát lefizetése ellenében - kapupénz mellőzésével - bármikor bemehettek Sopronba.[95] Nem ért el, mint apja magas életkort, 1739 - ben Kismartonban halt el, hol mint talmudtudós, jótékony, a felekezeti irodalomban mecénásként érdemeket szerzett ember 1736-ban hitközségi elnöki tisztséget is töltött be.[96]

Még nagyobb tekintélye volt a kismartoni hitközségben a néhai kőszegi vámos másik fiának, Schlesinger Sámuelnek. Említést nyert már fentebb róla, hogy ő még 1720. junius havában Pestre került nagybátyja, Schlésinger Farkas kincstári szállitásainak

magyarországi ügyvivőjeként. A budai tanács ugyan mindent elkövetett betelepedése ellen, igy például pénzbirsággal fenyegetődzött azon budai polgárral szemben, ki házába fogadná, de a III. Károly király adta privilégium, s az ezáltal a Schlesingereknek az egész magyar királyság területére kiterjedő szabad lakhatási jogára utalással a magistratushoz intézett legfelsőbb utasitás segitett. Nem egyedül fészkelte be magát Budára a családból, ide költözött testvére, Mózes is.[97] 1720. október havában azonban teljesen törvénytelenül más zsidó családokkal együtt, mit sem törődve a kamara, az udvari kancelláriá türelmesebb magatartásával, sőt még a negyedévet sem megélt királyi utasitással, lakásaikból az utcára lakoltatta ki őket a városi tanács. Mózest annál inkább sujtotta e kegyetlenség, mert felesége és kicsiny gyermekei is osztoztak sorsában.[98] A budai zsidók futárt menesztenek segitséget kérve, könyörögve Bécsbe a nagy befolyással rendelkező Schlesinger Farkas udvari zsidóhoz, kinek felségfolyamodványára III. Károly szigoru paranccsal azonnal visszahelyezteti őket lakásaikba.[99] A városi tanács azonban az 1746. évi kiüzetésükig állandóan ellenséges érzülettel viseltetett zsidó lakósaival szemben. Schlesinger Sámuel, s testvére, Mózes néhány évig állták a zaklatásokat, de aztán elköltöztek Budáról. Anyagilag pedig nem lehetett rossz a soruk, bizonyára kerestek nagybátyjuknak, Schlesinger Farkasnak a nagyméretü közszállitásaival kapcsolatban esetenként adhatott üzleti megbizásain is, de emellett maguk is kereskedtek. Az 1735. évi összeirás alkalmával már nem laknak Budán (egyes adatok szerint a fiatalon elhunyt Mózes talán már nem is élt ekkor), de budai lakosokként kerültek konskripcióba Sámuelnek fiai, Salamon és Joachim. Kamarai védelem alatt állnak, mindkettő apja boltjának alkalmazottja (valószinüleg valójában társak lehettek az apai üzletben, amely az öt budai zsidó nyitott bolt egyikeként még 1735-ben is a Schlesinger Sámuel nevén egzisztált), posztóval, szövettel, egyéb textiliákkal, kanalakkal, ócskaruhákkal kereskednek, az összeirás megjegyzése szerint "az e nemü kereskedést folytató (keresztény) polgárok romlására." A fiatalabb Joachim már itt Budán született (1720-ban),[100] hitközségi elnök is volt.[101]

Sámuel - ugy tünik - Budáról Bécsbe költözött, itt nagy üzleti vállalkozásokba kezdett, ezek azonban szerencsétlenül végződtek,

anyagilag letört, "a világ piacról üres kézzel... nehéz sebekkel Kismartonba költözött ez a nagy finánccember".[102] Az 1735. évi összeirás már Kismartonban éri. Foglalkozására nézve szerelvényes. Felesége, egy nagyobb gyermeke volt, emellett háztartásában élő házitanitó, ugyanitt egy szolga és egy szolgálónő állt alkalmazásában. Közepes anyagi viszonyok között herceg Esterházy Antal védnöksége alatt él.[103] Pár év mulva azonban talpraállott, gazdasági helyzete megerősödött. Egy másik kismartoni zsidóval társban 1741-ben már 11121 forintos keretben köt szerződést Sopron megyével 674 gyalogos katona ruházatának szállitására, mely contractusnak rendben eleget is tett.[104] Nagy tekintélyre tesz szert a kismartoni hitközség életében is, két izben viselt elnöki tisztséget.[105]

A szabad kereskedés érdekében Sopron várossal kötött szerződés érdekében 1746. juniusban a kismartoni hitközség nevében ő fizette le az esedékes dijrészletet.[106] Bár nagy létszámu családot hagyott hátra, végrendeletileg azon időben tekintélyes összeget, 5000 forintot és két házat hagyományozott alapitványként a hitközségnek azzal a rendelkezéssel, hogy a pénz kamataiból hat szegény gyermeket tanittassanak, öltöztessenek és - ha vidékiek - élelmezzenek. Schlesinger Sámuel 1756-ban halt el Kismartonban, itt is temették. Az alapitványi, a XX. század első felében Isr. Volksschule, vagyis zsidó népiskola céljait szolgáló épületben lakott Sámuel fia, a jámboréletü, nagytudásu, hitközségi tisztségeket viselt R. Mózes Güns, Eger Akibának, "Németország utolsó gáonjának", a világhirü poseni országos főrabbinak, a pozsonyi Chatam Szofer apósának apja.[107]

Schlesinger Izrael fenti három fiánál a kőszegi zsidók történetét illetően azonban fontosabb a negyedik (azaz Marx Mordechai), mivel apjuk halála után csak ő folytatta a városban a család életét. Kőszegre Lakompakból költözött át. Ez utóbbi helyen vették konskripcióba mint háztulajdonost 1725-ben, itt szerepel még - noha ekkor már áttelepedhetett - az 1735. évi összeirásban is. Ebben az esztendőben özvegy, két nagyobb és két kisebb gyermeke van, egy szolga és szolgálónő is él háztartásában. Herceg Esterházy Antal védelme alatt türhető anyagi viszonyok között él, Sopronnyéken van boltja, textiliával, ronggyal, kanalakkal is kereskedik, véduránák adót fizet.[108]

Kőszeg barátságtalanul fogadta. Jószerint meg sem melegedhetett még, amikor a városi tanács, 1735. első negyedében, maga elé idézte, s felszólította, hogy a házát tizennégy napon belül adja el, mert ha nem, akkor hatóságilag fognak vele szemben eljárni. Schlesinger Marcus panaszbeadvánnyal fordul a királyhoz, védelmét esdi, hogy a házát megtarthassa a néhai atyjának adott királyi kiváltság alapján. III. Károly 1735. március 22-én felhivja a magistratust haladéktalan jelentéstételre, hogy miért kivánják Schlesinger Marcustól királyi védelme ellenére, hogy eladja a kőszegi házát, mit ő, illetve családja, tizenhat éve birtokol. Majd május 20-án kelt leiratában megparancsolja a városnak, hogy a zsitót házának, melyet atyja, majd ő körülbelül husz éve birnak, birtoklásában többé háborgatni ne merészeljenek.[109] Békét hagyhatnának neki a legfelsőbb támogatás nélkül is, nincs mit irigyelni, szegény anyagi viszonyok között él, fizetési nehézségekkel küzd. Felségfolyamodványban kér általános fizetési halasztást hitelezőivel szemben 1735. nyarán,[110] egy év multán pedig egyik régi áruhitelezője, Penger János Károly soproni polgár, irásban közli Benők Sámuel kőszegi városbiróval, hogy amennyiben Schlesinger Izrael Mart kőszegi zsidóval, akár végrehajtás után is, évek óta fennálló tartozását nem egyenlittetik ki, ő a kőszegi polgárokat Bécsujhelybe vivő utjukban kénytelen lesz feltartóztatni, amit eddig a biró iránti tiszteletből nem tett, s ezut is szeretne elkerülni.[111]

A város 1737. január 23-án a helytartótanácsnak a zsidók összeirására vonatkozó, több mint ötnegyedéves rendeletének ismételten sürgetett végrehajtásában a következőket jelenti:

Schlesinger Izrael zsidót, ki a vámot egykor számos éven át bérelte, a város a helytartótanácsnak a törvényekre alapuló rendeletére a vámtól elmozditotta. Ő feleségével együtt elhalt. A helyben lévő háza és szöllője, miket jogosan birtokolt, utódaira szállt. Nagyobbik fia, Schlesinger Marcus, ki Lakompakon herceg Esterházy javain lakott, átköltözött, s a házat, szöllőt testvéröccseinek, kikkel megosztozott a hagyatékon, engedményezése alapján is, birtokába vett azzal a boltocskával együtt, amit atyja a várostól évenként fizetendő 50 forintért bérelt, s ezeket most is birtokolja. A különféle adókat rendesen fizeti. Özvegy, két kisebb gyermeke, cselédje és cselédlánya van. Anyagi helyzete szerény.

Boltjában nem nagy értékü kereskedelmi árukat forgalmaz, igy vásznat, szalagot, cérnát, kanalat, fonalat, füszerfélét és más apróságokat, más kereskedést nem gyakorol, a városon kivül vásárokba nem jár. Nem tudna itt megélni, ha két testvéröccse - Kismartonban tevékenykedik az egyik, Bécsben udvari zsidó a másik (nyilván Lébel és Sámuel) - nem támogatnák. Idegen zsidónak nincsen lerakata a városban. A polgárok szerették volna a Schlesinger Marcus házát és szöllőjét megvenni, hogy igy távozzék a városból, azonban a királyhoz folyamodott, ki atyja érdemeire tekintettel pártfogásába fogadta.[112]

Azt a kivánságot, mellyel szivesen szabadultak volna tőle, csak a kor antiszemita légköre sugalhatta, mert különben kereskedelmi tevékenysége minden bizonnyal csak előnyös lehetett a lakósok számára, akik rohonci és más idegen zsidóktól ez időtájt is nem ritkán vásároltak, azok meg tőlük vettek.[113] Egyébként maga Schlesinger Marcus is több mint egy évtizeddel kőszegi megtelepedését megelőzően már, még lakompaki lakósként, üzleti összeköttetésben állott kőszegi polgárral.[114]

A pestisveszély miatt 1739. tavaszán Kőszegre is kiható utazási, forgalmi korlátozásokat léptetett életbe Nyugatdunántul a helytartótanács. A megnehezitések mindenekelőtt a kereskedelmet, nem utolsósorban a zsidókat sujtották.[115] Schlesinger Marcust azonban ez a károsodás már nem érintette, mert ez időtájt, körülbelül 55-60 éves korában eltávozott az élők sorából. Házát Sámuel nevü fia örökölte, ki 1739. év végén ajánlatot tett a városnak, hogy kibérelné a vámot. A tanács 1740. évi január 2-i határozata azonban nyolc évre Radicskovics György "uram"-nak juttatja a bérletet, aki, "hogy sem megint zsidó kézre kerüljön a vám", az évenkénti 500 forint bérösszegen felül azt is felajánlja, hogy minden Ujévkor 50 forint ajándékot fog adni a belső tanácsnak. Csak azt kéri, hogy, "kitül Isten kegyelmesen megoltalmazzon", ha háboru vagy pestises idő jönne közbe, ezt a nemes magistratus vegye tekintetbe.[116]

Schlesinger Sámuellel együtt lakik sógora, Wolff József is. A Hostáthban laknak[117] (a másként Hostád-nak is nevezett, a centrumhoz közeli külvárosban), mindkettő kereskedő.[118] Wolff József 1740-ben a kőszegi plébániatemplomnak is szállitott csipkét.[119] Szerény anyagi körülmények között élnek. A szöllő már idegen

kézre került, 1743. juniusában csak a ház képezi Schlesinger Sámuel tulajdonát, s a boltja van még. A kőszegi tanácsülés foglalkozván a helytartótanácsnak a zsidók megadóztatására vonatkozó rendeletével, teszi e megállapitást azzal, hogy nevezett a háza és kereskedése után az adót rendesen fizeti, tehát ezenfelül ujra nem adózhat. Határozatot hoz a tanács, hogy ezt a tényállást irja meg "a fölséges consiliumnak".[120]

A következő 1744-45-ös években azonban már pontatlanul, igen késedelmesen fizetik Schlesinger és Wolff az adóikat.[121] Az utóbbi erősen el is adósodik. Nemcsak kőszegi polgároknak tartozik, de még egy nikolsburgi zsidó hitelezője is perre kényszerül 1743-ban.[122] Fokozatosan teljes fizetésképtelenné válik, szökve távozik hitelezői elől, s Rohoncon telepedik meg 1745-ben. Itt az uriszék előtt oly szerződést akart kötni az érdekelt kőszegi polgárokkal, melynek alapján visszaköltözött volna Kőszegre, s itt kereskedve, nyereségéből évről-évre buzgólkodott volna hitelezői kielégitésén. A kőszegi városi tanács közgyülést hivott össze 1746. junius 7-én, ezen egyhangulag ugy határoztak a tanács egyetértésével is, hogy egyáltalán nem fogadják vissza, nehogy "talántán az előbbeni nagy praktikáknál (csalásoknál) és dévajságoknál nagyobbak ezután következzenek."[123]

Rohoncról Oroszvárra költözött Wolff, s mivel tartozásai még mindig fennállottak, a mosoni alispán átadta őt a kőszegi városi tanácsnak. Ez a bebörtönzött adóst rendkivül szigoruan kezelte, ugy mintha bünügyben lenne letartóztatásban. Ételt, italt barátaitól, zsidóktól, ugyanugy látogatókat nem engednek be hozzá. Az oroszvári zsidó hitközség panaszbeadvánnyal fordult gróf Pálffy János nádorhoz, aki Pozsonyban 1748. január 23-án kelt leiratával utasitja a kőszegi tanácsot, hogy Wolff József zsidóval szemben polgári uton járjanak el és ne ugy, mintha bünügy terhelné. A tanács deferált a palatinusnak.[124]

Wolff dicstelen távozása után Schlesinger Sámuel sem sokáig marad Kőszegen. A helytartótanácshoz 1745. március 16-án még arról jelent a kőszegi magistratus, hogy van egy zsidó lakósa, szivesen szabadultak volna ettől is, de a Károly féle privilégium védi. Kereskedik, háza van, ezek után adót fizet. A rendes adón kivül eddig más köztartozással nem volt terhelve, a rendkivüli adóztatást követelő helytartótanácsi rendelethez alázatosan alkal-

mazkodni fognak. (Mária Terézia az országgyülés mellőzésével, önkényesen, rendkivül szigoruan és könyörtelenül behajtandó, megelőző országos összeirás alapján személyenkénti 2 forintban kivetendő rendkivüli hadi adót rótt a zsidókra. A megyék tiltakoztak a törvénytelen kivezetés végrehajtása ellen.) Háztartásában él sógora, ki egyben segédje.[125] (Wolff az év elején még itt volt. - Dr. H.L.)

A városi tanács és közgyülés azonban a vámház melletti azon boltot, melyben a zsidó egykor portékát árult, 1746. április, illetve május hónapban a vámszedő állandó éjszakai tartózkodási helyéül rendeli.[126] Ekkor tehát Schlesinger Sámuel már nem lakik Kőszegen. A város csak gyenge üzleti lehetőségeket, ezzel szemben antiszemita légkört kinált számára. Ez utóbbi körülményre jellemző, bár felelőtlen egyének követték el, s kemény büntetésben részesültek is érette, a következő eset.

Négy kőszegi polgár katonai szállitásra a szomszédos Sopron megyében történt hivatalos kirendelésük alkalmával, 1741. januárjában, innen hazatérőben az országuton két zsidóval találkozott. Ezeket minden néven nevezendő ok nélkül ostorral agyba-főbe verte, vérben-fagyva hagyta hátra. A tanács korrektül viselkedett. A panaszos zsidóknak mintegy bizalmi embereként, saját zsidójának, Schlesinger Sámuelnek jelenlétében tartva a tárgyalást, elitélte a bebörtönzött polgárokat, ötven-ötven pálcát is "jó formában üttetve" rájuk.[127] Mégis, maga az atrocitás talán épp ugy jellemzi a város lakósságának zsidóellenes beállitottságát, miként a tanács politikai elfogultságát az az 1746. május 6-án hozott határozata, mellyel ekkor - nem volt már zsidó lakosa, kereskedője, - megtiltja a házalást a zsidóknak, polgárainak pedig elkobzás terhe mellett, hogy bármit is vegyenek tőlük. Aki még zsidónak éjszakai szállást adni merészelne, négy forint büntetésben részesül.[128] Idegen helységekben lakó zsidók hiába foglalkoztattak kőszegi iparos polgárokat,[129] mint ahogy viszont kőszegi polgárok nem egyszer dolgoztattak idegen zsidó emberekkel, - a korszellem szülte ellenszenv a józan gazdasági érdeken felülkerekedett. Pedig rá lettek volna utalva a kőszegi iparosok az idegen zsidók kereskedelmi áruközvetitésére. Például a soproni tanács is 1751-ben a csizmadia-céh kérésére megengedte ugyan, hogy egy kismartoni zsidó bőrt hozzon, s adjon el esetről-esetre

nekik, lerakatot azonban nem engedélyez a zsidó kereskedő számára, nehogy ebből a kőszegi (kiemelés tőlem. - Dr. H.L.) és más helybeli csizmadiák vásároljanak.[130] Nem meglepő az elzárkozás, hiszen Budáról is nemrég, 1746-ban, Mária Terézia királynő felhatalmazása alapján kiüzték a zsidókat.

Ötven esztendei, a város gazdasági életében jelentősnek mondható tényked és után Marcus fia Sámuel személyében 1746-ban eltávozott a Schlesinger család Kőszegről. Nem bukkant fel eddig levéltári adat arról, hogy hova költöztek, ugy tünik, miszerint nem azonnal Kismartonba. Az itteni hitközségbe ugyanis csak 1754-ben vették fel bekebelezett tagként Schlesinger Sámuelt. Feltehetően szivesen jött ide, mert a Kőszegtől egyébként nem messze, körülbelül 80 kilométer távolságban fekvő Kismarton (Eisenstadt) az Esterházy hercegek földesuri fennhatósága alatt álló, ugynevezett Hét Községnek kerületi központja volt. Az 1735. évi országos összeirás 599 zsidó személyt talál már itt,[131] kik között rabbi, kántorok, a gyermekek tanitói is fellelhetők. Közép és Keleteurópa-szerte hires, saját közigazgatási jogokkal és egyéb privilégiumokkal, az Esterházy hercegek mindenkor jóindulatu védelmét élvező hitközséget képeztek. A Schlesingerek az alapitók közé tartoztak, mind a hitlerizmusig századokon át éltek itt.[132] Marcus fia, Sámuel, atyafisága körébe költözött ide. Bizonyos vonatkozásban jelentős személy lehetett már 1760-ban, ha ekkor elérte, hogy a nagyapja, Schlesinger Izrael és ennek fivére által elnyert privilégiális védlevelet kérelmére Mária Terézia királynő, az ő általa a legfelsőbb szolgálat és a közjó érdekében kifejtett tevékenységet is figyelembevéve, megujitotta. A hitközségnek 1764-ben elnöke. Különösen jótékony volt a Chevra Kadisa, azaz a Szentegylet irányában. Ennek számára a Zsidó utcában, közel a szegény gyermekek Schlesinger eredetü alapitványi házához, s a templomhoz egy épületet ajándékozott 1764-ben azzal a rendeltetéssel, hogy Hekdes legyen, öregek otthona-kórháza, szegények háza, főként az átutazó reászorultak éjjeli menedékhelye, vendégszállója, s egy része szolgáljon Bet-hamidras, tehát tanházként. Ez utóbbinak - életfogytiglani diszelnökévé választották - tóradiszt, számos könyvet ajándékozott ugy ő, mint a Schlesinger családnak több tagja, beleértve a nőket is. Alig halt meg e familiából valaki is - noha ekkor már nèm voltak kimondottan gaz-

dagok -, ki legalább 50-100 forintnyi jótékony alapitványt ne tett volna, hacsak szegények fütőfájára, templomi gyertyák beszerzésére is. Schlesinger Sámuel, kinek alapitványa egészen a hitlerizmusig müködött, állami szállitásokat teljesitett, családjából utolsóként, nem nagy szerencsével. Elsőosztályu kereskedőként szerepel az 1774. évi összeirásban. Különféle cikkekkel, igy viasszal, sapkákkal, gyapjuval stb. kereskedik ekkor, százötven forint türelmi adót fizet évente. Háza van 1800 forint értékben, egy másik 600 forint értékben. Háza népe: négy fia, két lánya, egy zsidó és egy keresztény szolgája, két zsidó szolgálónője. Második felesége, Freidel, távoli rokona Heinének, a költőnek.

Schlesinger Sámuel magas életkort ért el, 1792-ben halt meg.[133] Vele, s távozásával a kőszegi zsidók történetének egyik korszaka zárult.

IV. FEJEZET

A KŐSZEGI ZSIDÓSÁG 1938-IG

AZ ÚJRATELEPÜLÉSTŐL A HORTHY-KORSZAK ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNYÉIG

Schlesinger Sámuelnek, s családjának 1746-ban bekövetkezett távozásával Kőszeg zsidómentes lett. Amikor a helytartótanács a városban lakó zsidók névjegyzékét kérte 1763. január 2-án, a tanács nemleges választ adott, jelentvén, hogy területén zsidó nem tartózkodik, a város őket falai közé be nem fogadja.[1]

Ez időtájt (1754-ben) két görög tart fenn Kőszegen társas üzletet, bérelt boltban különféle török árukat, elsősorban bőröket árusitva. Egy Törökországból származott segédjük is van. De nem sokáig. 1770-ben már nem él görög kereskedő Kőszegen.[2]

Kőszeg tehát elzárkózik a zsidóktól. Akit mégis befogadott, az aligha köszönte meg. A városban müködött ezidőben már Magyarország első szervezett árvaháza, jezsuita vezetés alatt, az ugynevezett Kelcz árvaház. Ennek egy alapitványi helyére 1758-ban egy zsidó fiut hoztak Nagymartonból, aki állitólag nem akart szüleinél maradni. Grimes György, a soproni apátplébános, Parhammer Ignác, a császár jezsuita gyóntatója, a következő évben a bécsi árvaház vezetője és Herbeville Mihály gróf döntenek a dologban, az utóbbi vállalta a fiu keresztapaságát. Tekintettel arra, hogy az árvaházban hároméves koruktól tizenkét vagy tizennégy életévükig maradhattak a gyerekek, a szóbanforgó zsidó fiucska olyan fiatal lehetett, hogy nem igen képzelhető önkéntesnek távozása a szüleitől. Inkább erőszakos téritésnek tünik az ügy. S nem is egyedüli zsidó származásu lehetett a növendékek között, mert ez az intézet a konvertitákat nevelte, gondozta, még pedig annyira vallásos szellemben, hogy az innen kikerült fiataloknak körülbelül 15 százaléka a róm.kat. papi pályát választotta élethivatásul.[3]

II. József király embersége, liberalizmusa nyitotta meg ujra a zsidók előtt Kőszeg kapuit, amikor is a királyi városokban sza-

bad lakást és kereskedést engedélyezett a zsidók számára. A szabadelvü uralkodó halála után ugyan Pest, Nagyszombat ki akarták üzni zsidó lakosaikat. Másutt is nyilvánult meg hasonló tendencia. Az 1790/91 évi országgyülés hozta, s a király által jóváhagyott 38-ik törvénycikk, az ugynevezett De Judaeis azonban épségben hagyta II. Józsefnek a zsidók érdekében kiadott valamenynyi intézkedését. Elrendelte, hogy a zsidók az összes szabad királyi városokban és a többi helyeken abban az állapotban tartassanak meg, melyben 1790. január elsején voltak.[4]

Kőszegnek 1692 óta több országos vásárja volt már[5], ezeknek, valamint a hetivásároknak megtartását a helytartótanács 1772-ben továbbra engedélyezte.[6] Textil-manufaktura is müködött már 1780 körül a városban,[7] melynek 1781-ben 4997 főnyi, 1787-ben 5326 lelket számláló lakossága volt.[8] II. Józseftől a marhavásár tartásának jogát is elnyerte 1785-ben Kőszeg, hol azóta évente hat országos és hetente két vásárt tartottak.[9] Az élénk városkába, ahol például 1782-ben az 5050 főnyi lakósság körében nem kevesebb, mint 137 tisztviselő élt, s 794 iparos müködött,[10] az Esterházy és a Batthyány hercegek uradalmain, s védnöksége alatt a környező kisebb helységekben élő zsidó kereskedők életfenntartásuk okából bizonyára be-be csempészték áruikat, időnként belopakodtak azokkal Kőszegre.

Schay (recte Schey. - Dr. H.L.) Izrael, lakompaki zsidó 1785. január 13-án ráfizetett egy ilyen bejövetelére. "Az általa üzött titkos kereskedés és házalás miatt portékáit elkobozták."[11] Másnap, január 14-én, mégis ugy határozott a tanács: "Schay Izrael (sic!) Lakenbachi Zsidó az 1767-ben költ Feölséges Kamarának Decrétuma ellen, mely az 1768. Esztendőbéli Feölséges Királyi Localis Commissio által renováltatott (megujittatott. - Dr. H.L.), alatomban való kereskedése miatt, a nála találtatott Portékaitul tegnapi napon megfosztatván, most egyszer a Portékái visszaadattak, mind azon által determináltatott, hogy ily kereskedései mind a Zsidóknak, mind a Görögöknek egy Arany Büntetés alatt meg legyenek tiltva".

Ugyanezen ügyben 1785. augusztusban Schey Moyses Israel (sic; ugy tünik Israel apját hivták Moysesnek, ki után ő fiát, azaz az unokát is elnevezte) kérvénye alapján ujból tárgyal a városi tanács abban a szellemben, hogy panaszos, ki január 14-én már

megbünhődött, majd ha Boltja leszen, mind ebben, mind pedig a Házaknál, az hova hivattatik, Portékáit szabadon eladhatja, de a Házanként való járástól (azaz a házalástól. - Dr. H.L.) magát oltalmazza.[12]

Alighanem annak a Scheuch Salamonnak leszármazottja, vagy legalább is kései atyjafia lehetett, aki évtizedeken át privilégizált zsidó kereskedőként 1615-től 1696-ig élénk kereskedelmi kapcsolatban volt Kőszeg városával, illetve ennek lakósságával. A levéltári adatokból arra lehet következtetni, hogy ez a család az 1661. évi kiüzetés feloldása után visszatért Kismartonba, majd átköltözött Lakompakba, mit annál könnyebben megtehetett, mivel mindkét helység a herceg Esterházy uradalmában, földesuri joghatósága alá tartozott. Az 1725. évi összeirás idején már négy Schaj zsellérkedik Lakompakon,[13] 1735-ben nem kevesebb, mint hat Schey (már igy irja nevüket a konkskribáló hatósági toll) család lakik itt, öt közülük kereskedik, egy pedig pálinkafőző.[14] Lakompakon él a familia 1737-ben,[15] 1743-ban,[16] 1744-ben,[17] 1746-ban,[18] 1747-ben,[19] 1748-ban,[20] 1749-ben,[21] 1750-ben,[22] 1751-ben,[23] 1752-ben,[24] 1754-ben,[25] egyszóval végig a XVIII. században, folyamatosan, mialatt igen élénk kereskedelmi tevékenységet fejtettek ki - hiteleket is nyujtva, másfelöl igénybevéve - különösen soproni polgárokkal. Említést érdemel, hogy a Fülöp személyi név, mely majd egy század mulva a kőszegi mecénás révén az osztrák-magyar monarchia határain tul is ismertté válik, - már a XVIII. század derekán előfordul a családban éppen Lakompakon, hol egyébként Schey Jakab 1752-ben vezetője a zsidóknak.[26]

A kőszegi tilalom nem sokáig sujtotta azonban Schey Izraelt, mert élve a II. József adta lehetőségekkel, családjával együtt a következő évben, 1786-ban, beköltözött a városba. A Magyar Helytartó Tanács Számszéke által Magyarország 1787. évi népesedési állapotáról 1788. január 13-i kelettel készitett kimutatás két zsidó családban két nős férfit, két nőtlent, hat nőt, összesen tiz zsidót registrál a 4966 lélekszámu Kőszegen. (Az összlakósság 0,2 százaléka.) Nem kétséges, hogy Schey Izrael és nejéről, Schey Moyses és nejéről, gyerekeiről, házanépéről szól e kimutatás. (Kismartonban nem lakik ezidőben zsidó, a soproniak lélekszáma 11.)[27]

Két év mulva, 1788-ban, ugyancsak Lakompakról telepedik át Kőszegre Spitzer Szieszl és familiája.

Nem jöhettek üres kézzel, mert mihamar saját házuk van. Spitzer Szieszlnek kettő is, egyiket 1789-ben, másikat 1790-ben szerezte, más adatok azt valószinüsitik, hogy 1787-ben, 1801-ben és 1809-ben, Scheyék pedig 1792, 1799, 1804, 1813, 1815 és 1817. években vettek ingatlanokat.

A házak és földek ez időtájt Kőszegen sürün cseréltek gazdát. II. József uralma alatt az adótól való félelemben több birtokos pusztulni engedte házát és szőlőjét. De hiába, mert ezeket három év mulva elárverezték. Ez a gazdasági és lélektani állapot nyilván elősegitette ezen, a már betelepüléskor jómódunak tünő zsidó családok ingatlanszerzési lehetőségeit.[28] Nehézséget ismételten a nemes magistratus okozott. Igy 1804. január 11-i tanácsülésbe "Schey Moyses elhivattatván és személyesen jelenlévén, minek utána Szluha János ur házát zálogba vette (ez volt ekkor az ingatlan-szerzésnek a zsidók által járt utja, lehetséges jogi formája. - Dr. H.L.), nekie meghagyattatott, hogy vagy azt, vagy előbbi házát eladja, mivel a Törvények értelme szerént két házat nem birhat, azért is azt ajánlotta, hogy az előbbeni házát el fogja adni."[29]

Jólétre mutat az a levéltári adat is, hogy 1791-ben már egy - ugy tünik nőtlen - csehországi eredetü metszőt is fogadnak maguknak Pick Isák személyében, aki 1797-1798 táján feleséget hoz magának Németkereszturból, s népes családot alapit.

Tovább szaporodik a kőszegi zsidó családok száma 1797-1798 körül, amikor is Schey Moyses Regina hugát férjhezadta Schaffer Lebhez, ki - ugy látszik - benősült a familiába. Kereskedő lesz belőle, számos gyermek származik e házasságból is. A század végén ide költözött Rohoncról az a Schönvald Pinkus, ki aztán alig évtizedes házassága után négy gyermekkel hagyta hátra özvegyét.

Miért-miért nem, 1816-ban megválnak metszőjüktől, aki azonban családjával együtt kereskedőként továbbra is helyben marad. Lackenbachból költözik be utódja, Feigelstock József (ki majd 1870 körül hal el, mindvégig ugynevezett Schatz Matzként, tehát félig-meddig rabbihelyettesként is szolgálván a közösséget, amely vaskeritéssel fogja körülvenni sirját, s igy kialakul a kőszegi hitközség kerete.[30]

Spitzer Szieszel 1790. májusban "azon instál, hogy az Deák István̈y Urnál fogadott Boltnak Ecarendatioja mellett meghagyattassék." Minekutána az Instans post Tolerantiele edictum e Nemes Városban bé jött más határozatig az Boltnak Ecarendatioja mellett meghagyatott." Igy dönt a tanács.

"Az Betsületes Kösség", azaz a városi közgyülés azonban 1801. évi szeptember elsején panaszt emel az iránt, hogy "a hazai törvények ellenére is izraeliták a Nemes Városban nagyon szaporodnak, sőt városi fundusokat is szereznek."

Ennek folytán határozatba ment:

1. Hogy izraelita városban házat és földbirtokot nem vehet. Ennek utána, ha házat, vagy más belsőséget licitáció közbenjöttével eladatna, zsidóknak szabad ne legyen a licitációban részesülni.

2. Amennyiben 1791. évtől fogva az izraeliták házat vagy belsőséget szereztek volna, az iránt "in capacitate possessorum" érdekében keresztény lakosnak a törvényes rend szerinti szabatot panasza és actioja fennmarad.

3. Az ujonnan eladatott és Schey izraelita által árverés utján megvásárlott Simon János-féle háznak árvereztetése, azon okból, mert Schey izraelita a maga neve alatt egy extraneus Lackenbachi Zsidónak részére vásárolta, azonkivül is csak egy árverező volt, egészen megsemmisittetett.

4. Azon hasznos és üdvösséges Statutum, mely a jövevény emberek eránt, hogy tudniillik, a Városi Magistratusnak hire nélkül, az házi gazdák azoknak lakó helyet ne engedjenek, megvizsgáltatván, egy részént az, hogy az ottan szabott 5 forint büntetés által ezen szükséges Rendelés effectusba (foganatba. - Dr. H.L.) tétetődjék, más részén pedig, hogy a zsidók itten való szaporitása meghatároztassék, azok akik jövevény zsidót zsellérképpen bé fogad, toties quoties (annyiszor-ahányszor. - Dr. H.L.) tiz forintban való büntetés szabattatott. Mely rendszabás, hogy bizonyosabb effectussa légyen, Dobszó által fog hirdettetni."[31]

E kemény, mondhatni ellenséges elvi állásfoglalásnak, noha "a hazai törvények"-re hivatkozott, valójában kevés jogi alapja volt és nem is lett sok foganatja. A beköltözött zsidók, közülük különösen a már vagyonosan érkezett Schey és Spitzer családok, gazdaságilag - szorgalmas munkájuk eredményeként - tovább erősöd-

tek. Schönwald Pinkus 1803-ban licitáció utján árendába veszi a ma Kőszeghez tartozó, a várostól mintegy 2,5 kilométer távolságban fekvő, akkoron "Svábfalusi község"-nek nevezett, a jelenlegi Kőszegfalvának "Laczy" (sic!) konyháját.[32]

Már 66 fő a zsidók létszáma 1804-ben, a 4790 főnyi összlakósságnak 1,4 százaléka.[33]

A szombathelyi városi magistrátus 1807. szeptember 12-én két tanácsost küld ki szigoru eljárás foganatositására, azért, mert a kőszegi zsidó kereskedő a Szombathelyen bérelt pincéből borát a szombathelyi városi tanács parancsa ellenére még mindig nem vitte el.[34] Hogy a nemrég betelepült kőszegi zsidók melyikéről van szó, nem tünik ki a forrásokból, az azonban igen, hogy városuk határain tulmenő ügyleteket is bonyolitottak. Boldogulásuk elé pedig elég akadályt gördítettek a felső "rendszabások" is. Igy például "Vas vármegye 1828. Szent Iván hava második és harmadik, ugy Szent Jakab Hó hetedik és következő napjaiban Szombathelyen folytatva tartott közönséges gyülésében megállapitja azon rendszabályokat, amelyekkel a zsidók veszedelmes kóborlását és helytelen megszaporodását meggátolni kivánta és egyuttal megujitotta azokat a rendelkezéseket is, amelyek a Külső Országi Zsidók bevándorlásának meggátolására 1807. esztendőben tétettek.[35]

1809-ben nagy izgalmat kelthetett a zsidó körökben is a nyugati határszélnek Napoleon hadseregével történt megszállása. Bauharnais Eugén, nápolyi alkirály, az utolsó magyar nemesi insurgens csapatok legyőzője, francia és kisegitő olasz hadaival harc nélkül vonult ugyan be Kőszegre, ahol 1809. május 20-án kezdődött a megszállás, és 1809. november 20-ig tartott,[36] mégis a város lakóssága sok nyugtalanságon, nem kevesebb zaklatáson, requviráláson ment keresztül. A kőszegi zsidók között fokozottabb rémületet kelthetett az aránylag közel fekvő Boldogasszony (Frauenkirchen) rabbijának, Ullmann Salamonnak, a Németországból származott Ullmann család magyarországi megalapitójának meghurcoltatása. A községen átvonuló, portyázó francia katonák, éjnek idején könyvei mellöl hurcolták el, megkinozták és csak családjának és a község tagjainak váltság fejében leadott ékszerei ellenében bocsátották szabadon.[37] Minden háboru elsősorban a zsidókat szokta megsanyargatni. A francia megszállás idején is kijutott a szenvedés az okkupált zónákba eső hitközségeknek. Értesülés maradt

e vonatkozásban például Stomfáról.[38] Aligha képeztek kivételt a kőszegiek. Városuk a napóleoni háboru során többször is gazdát cserélt, az idegen hadak sok kárt okoztak Kőszegnek és a városban élő egyes magánosoknak. Ez utóbbiak sorában Spitzer Sieszl (recte Jiszroel, azaz Izrael. - Dr. H.L.) az ő 1392 forint kárával a negyedik legnagyobb anyagi veszteséget szenvedett kőszegi lakos. Schey Moyses is károsodott 900 forinttal. Ő azonban másrészt szépen kereshetett is. A megszálló franciák soproni ruharaktáruk számára ugyanis nagy mennyiségü posztót követeltek Kőszegtől. (Száz évvel ezelőtt a kurucok is a sarcot posztóban vetették ki, amiben a város akkor leggazdagabb volt.)[39] Miután a város az összes posztónemüeket nem tudta szállitani és a franciák minőségi kifogásolással 214 rőf posztót visszavetettek, a hatóság Schey Moysessel kötött szerződést, melyben ez arra kötelezte magát, hogy a franciáknak a még követelt 841 rőfnyi posztót kifogástalan állapotban előállitja és a városnak bemutatja az átvételi tanusitványt. Viszont a város köteles minden rőf után tiz forintot fizetni, melynek eladási ára a foglalónak adott 1500 forintnak levonása után szeptember hó 5-én egy összegben lesz megfizetendő. A kimutatás szerint posztót kaptak még Spitz és Frank - német nevük ellenére - francia kapitányok és az adjutáns is, mindegyik 9 rőföt (nyilván baksisként).

Lehet, hogy ily módon Schey visszakereste elszenvedett kárát. (Egyes adatok szerint gabonanagykereskedése is volt a családnak 1809-ben, s posta szállitást is végzett, ez a tényked̈ésük azonban későbbi időkben történt.)[40] Talán még nyert is Schey Moyses, de a város szintén jól járhatott. Zsidó kereskedőjének ügyességével, szorgalmával kielégitette a katonai követeléseket,[41] bár erős anyagi áldozatokkal, melyekhez hozzájárulván még a megszállók eltartásának költségei, nagyon el is adósodott.[42]

A kőszegi zsidóság ugyanekkor lélekszámában és anyagi erejében gyarapodott. A XVIII-XIX. század fordulójának háborus konjukturája, a kiszélesedő piaci kereslet, az emelkedő terményárak, alighanem hadi-szállitások lehetőségei is, melyre a frontvonalba került Kőszeg különös alkalmakat nyujthatott, - kedvező volt üzleti fellendülésére, kiváltképpen a két vagyonos vezető család, a Scheyek és a Spitzerek számára.

Schey Moyses, majd fiai, s talán a Spitzerek egyike-másika is, a termény stb. üzleten kivül hitelezéssel is foglalkozott. Kisfaludy Sándor, a nem is közeli Sümegről például személyesen kopogtatott be kölcsön ügylete okából Schey Moyseshez (feltehetően 1820 körül). A gyakorta pénzzavarral küzdő költő (takarékos ember, de rossz gazda volt) 200-300 forintos kölcsönöket a plébánia és a káptalan misealapitványaitól vett igénybe, nagyobbakat házi zsidójától, Scheiber Lipóttól; ez utóbbi anyagi lehetőségeit is meghaladó magas összegü hitelért fordult Schey Moyseshez.[43]

Az 1804. évi (nem nemesi) népösszeirás szerint a zsidó férfiak létszáma (15 fő 17 éven aluli, továbbá 18-40 év közötti életkorban 8 nős és 4 nőtlen, s özvegy, végül 3 fő 40 éven felüli) 30. A nők számát körülbelül 36 személyben becsülhetjük, ugy hogy ekkor a kőszegi zsidóság teljes létszáma nagyjában 66 főre tehető, a 4790 személyből adódó összlakósságnak mintegy 1,7 százalékára.[44]

Ez évtizedben már, de a következő évtizedekben is részletesebb adatokat szolgáltatnak a kőszegi zsidókról a hivatalos konskripciók.

A városi közgyülés zsidóellenes zugolódása nyomán 1807. november 14-i ülésén rendeli el a tanács, két tagu ugynevezett küldöttséget bizva meg a végrehajtással, a zsidók összeirását. Ezek már három nap mulva, a november 17-i tanácsülésen bemutatják a német nyelven kiállitott, forditásban itt következő konskripciót

Schey Lövenstein	1790 után jött	1806-ban (téves szám lehet)
Schönwald Pinkus	1790 után jött	Pestről
Spietzer Siesel	1790-ben már itt	saját házban
Ibi Spietzer Hierschl	1790-ben már itt	saját házban
ibi Philipp		
Schey Moyses	1790-ben már itt	saját házban
ibi Schey Israel	1790-ben már itt	
ibi Eislerin	1790 után jött	Lakonbachból
Scheffer Leb	1790 után jött	
Herzl Buchalter		négy éve itt
Spitzer Josephné		Rohoncról
Hirschler Leopold		Lackenbachból 6 éve
ibi Mayerlob Elias		Rohoncból 1/2 éve

Pick Isak	Csehországból, Prága környékéről
Spitzer Sámuel	1790-ben már itt
Strausz Salamon	Rohoncról

(A gyerekek nincsenek felsorolva, csak a felnőttek. - Dr. H. L.)[45]

A tanács jegyzőkönyvbe vette határozatát, hogy Schey Lövenstein, Schönwald Pinkus, Philipp, Schaffer Leb, Herzl Buchalter, Spitzer Josephné, Hirschler Leopold, Mayerlob Elias, Pick Isaák és Strausz Salamon, "akik is Törvény ellen betelepedtek, jövő 1808. Szent György napig kiköltözködjenek és a Várostul el menjenek."[46]

Ilyen, illetve ehhez hasonló kitiltó határozatot már korábban is hozott a város. Igy ugyenezen év január 16-án elrendelte a tanács, hogy mivel a Schey Mózes és Spitzer Szieszlnek az égett bor és a hamuzsir termelésére vonatkozó bérleti szerződését a Felséges Kamara nem ratifikálta, az ezen gyártás végett házukba beköltözött zsidó familia távozzék el. Tiz nap mulva, január 26-án ujból behivatta Schey Moysest és Spitzer Sziesselt a tanács és utasitotta őket, "hogy a házukba költözött zsidó familia tiz nap alatt eltakarodjék." Mivel többet az ügyről nem esik szó, ugy látszik, ez a szegény zsidó család a rövid határidőn belül el is távozott a városból. Nem igy a fenti népesebb kiutasitott csoport. A tanácsi határozat szerint 1808. április 24-ig kellett volna elköltözniök a városból, de itt vannak még 1809. februárban is. E hó 13-án a "Betcsületes község" hivatkozva a magistratus 1807. november 17-i Végzésére, az ebben felsorolt zsidóknak a városból való "elparancsolását", sőt házaik elvételét sürgeti. A tanács személyesen berendeli az üldözötteket, s ujólag meghagyja nekik, hogy Szent György napig "okvetlenül a Várostul el költözzenek".[47] Ez a határnap is ott találja azonban őket. Pár nap mulva a városi tanács közülük Schönwald Pinkusnak "ki már évek óta befizeti arendáját Kőszeg város cassájába, továbbá Schaffer Lövelnek (recte Lebnek), kinek felesége a jogosan itt lakó Schey Moysis nőtestvére" - kérelmükre azt irja a Helytartó Tanácshoz, hogy visszatarthatásukat véleményezi és ittlakásukhoz hozzájárul. Másfél hónappal korábban, 1809. március 9-én, pedig Pick Isaknak és Strausz Salamonnak ugyanez iránti "könyörgését" elutasitotta

a magistratus. Fellebbezésükre, illetve felsőbb helyre beadott esedésükre támaszkodva azonban itt vannak még 1809. november végén is. Ekkor, 24-én, kerül publikálásra a tanácsülésen a Helytartó Tanács jóváhagyása, azaz a reájuk vonatkozó kitiltás jogerőre emelkedése. Menten be is hivatja mindkettőjüket, egyben Hertzl Buchalter zsidót is a tanács, közli velük a Felséges Királyi Magyar Helytartó Tanács ezen kegyes (sic!) Rendeletét, s jövő Szent György napra ad határidőt számukra. Ezzel szemben Schönwald Pinkusnak és Schaffer Lövelnek megengedi a kegyes leirat, hogy maradhatnak, de csak addig, mig a N. Magistratus előtt megmutatják, hogy már 1790. esztendőben itten volt légyen lakásuk. "Meghagyatik nekik, hogy legitimálják magukat".

Ismét foglalkozik 1810. április 16-án a magistratus az üggyel, a Biró Ur által Pick és Buchalter zsidóknak meghagyja, hogy Szent György napig távozzanak, egyebekben megállapitja: "minthogy Löbl felesége azon familiához, mely már 1790. esztendőben itt stabilizálva volt, tartozandó, Pinkus pedig időközben meghalálozott", további lépésre nincs szükség. Strausz Salamon, ki pedig rokonságba lévőnek látszik Schey Marcussal, kinek felesége Strausz lány, - már nem szerepel, ugy tünik: szót fogadott, s továbbállt. Később ugyanezt tette Buchalter is, mert aztán nem található neve a kőszegiek között, de Pick Isak, hogy-hogy nem csak helytmaradt, Kőszegen került abscriptioba 1819, 1823-ban is. Igy végeredményben a kőszegi zsidóságnak a kitiltás első szakaszában tovább vándorolt körülbelül 4 családdal együtt mintegy 6 család volt a vesztesége, tehát a közösségnek majdnem egyharmada, emellett az éveken át tartott sok-sok izgalom. Ez utóbbinak fokára jellemző, hogy az absolut biztonságot élvezni látszó, 1790 előtt beköltözött Schey és Spitzer családok, azaz a teljes joggal itt lakó familiák is szükségesnek tartották elismertetni a helytartótanáccsal, hogy fiaiknak a városban jogos lakhatásuk van, ami 1810. augusztus 17-én meg is történt.

Ez időtájt a kőszegi zsidók tulnyomó többsége a város déli részét lakta. Itt az alsó külvárosban 1814-ben huszonöten laktak. Ez az ugynevezett magyar Hostad volt a fészke mindenekelőtt a terebélyes Spitzer családnak, itt volt az imaházuk is. A belvárosban nem élt zsidó, a harmincnégy főnyi összlétszámból kilenc lakott (a Schey család) az ugynevezett Sziget külvárosban, vagyis a felső, északi német Hostadban.[48]

A második összeirást német nyelven a tanács rendeletére 1819. junius 15-én és 16-án állitották össze. Az 1807-ben elrendelt, s 1810-ben befejezett részleges kiüzés után ekkor, tehát 1819-ben, hat kiterjedt családot számoltak össze, összesen 89 fővel. Tekintettel arra, hogy 1821-ben 4986 fő volt Kőszeg lakossága,[49] az 1819. évi lélekszámot nagyjában 4800 lélekben feltételezhetjük, ennek alapján a zsidók arányszáma az összlakossághoz viszonyitva 1819-ben szük 1.9 százalékra becsülhető.

Schey Moyses familiája és házanépe nem kevesebb mint 33 személyt számlál. Ő tartja el patriarcha koru szüleit, a hasonlóképpen Lackenbachból ide költözött anyósát, rajtuk kivül felesége, 5 fia, 1 lánya, 3 menye, 7 unokája, 2 házi tanitó, 1 könyvelő, 3 szakácsnő, 1 szolgálónő, 1 házi szolga, 1 alkalmazott és ennek segédje, 1 üzleti alkalmazott stb. van felsorolva tágabb családjában, illetve háza népében. Az egyik tanitó Morvaországból került Kőszegre, ugyaninnen az egyik szakácsnő, Csehországból a házi szolga, a többiek belföldön, illetve már helyben születtek.

A Spitzer család összeirása a szorosan vett családtagokkal együtt az alkalmazottakat is felsorolva, 27 személyről szól. A családfő Spitzer Sieszl már nem él (1809 és 1819 között halt el), Nagymartonból származott második felesége özvegyként szerepel már. A vérszerinti leszármazók, azaz a néhai Spitzer Szieszl két fia és ezek házastársai, s gyermekei, továbbá az özvegy Spitzer Szieszlné első férjhezmeneteléből származott leánya mellett, itt is könyvelő, házi tanitó, üzleti alkalmazott, házi szolga, két szolgálónő vannak nyilvántartásba véve. A még Spitzer Szieszl által szerzett két házban laknak. A morvaországi Narovetzből jött a tanitó, a többiek magyar származásuak.

Schey Mózes nőtestére, Regina, férjével, Schaffer Lebbel, 6 gyermekükkel és 1 szolgáló leányuk adják a harmadik familiát, összesen 9 fővel.

A negyedik családfőről, Pick Isack (sic!)-ról feljegyzi a conscriptio, hogy "azelőtt Sachter", Csehországból jött Kőszegre, felesége már magyarországi származásu. Öt fiuk és egy lányuk van, ezek mindnyájan Kőszegen születtek. Itt az összlétszám tehát nyolc. (Az Országos Levéltár gazdag kőszegi vonatkozásu irat-anyagának más adatai szerint "Pick Isaci, alias Isaac, alias Izsák"

1792 óta kőszegi lakos. Előbb Spitzer Szieszlnél lakott, később borkimérési engedélye volt.[50]

A Schönwald család az ötödik. A családfő, Schönwald Pinkus Pestről jött, az adatok egybevetéséből megállapithatóan, 1810 április derekán már nem élt. Rohoncról származott özvegye, ki barchetkendőkkel kereskedik, s Kőszegen született gyermekeik: egy fiu és három lány, igy összesen öten szerepelnek az összeirásban.

Végül Feigelstock József, "az itteni zsidók jelenlegi sachtere", adja hozzátartozóival a hét főt számláló hatodik családot.[51]

Feltünő, hogy Schey Mózes fiainak családjában a tanitó épp ugy Morvaországból való, mint a Spitzer családnál alkalmazott házi tanitó. Érthető ez. A vallási tudományok terén ez időben a morva, a cseh, a lengyel zsidók jóval megelőzték magyarországi hittestvéreiket. Alighanem ez ad magyarázatot arra is, hogy a kőszegi zsidók első metszője Csehországból származott, s lengyel eredetü levita volt első rabbijuk. Ez utóbbit 1825-ben alkalmazta Schey Mojzes. Weinrebe Polak Mózesnek hivták, a pozsonyi Chatam Szófer tanitványa volt, kilenc éven át müködött Kőszegen. Eleinte talán kizárólag, de mindvégig első sorban a Schey család vallási szolgálatait látta el, Schey Mojzes házában lakott, ettől kapta élelmezését, ruházatát is.[52] A szintén vasmegyei, majdnem szomszédos szalonaki hitközség, mely ekkor már száz családot jóval meghaladott közösség volt, választotta rabbijává, heti 6 forint fizetést és az egyéb rendes illetékeket biztositva számára 10 pontból álló acceptlevelében, 1834-ben. Itt müködött 36 éven át, s miután igy 45 éves töltött a rabbipályán, 1879-ben halt el.[53]

De lengyelországi származásu volt az a Meir Ábrahám is, kinek hires tórakommentárja Pri Cáddik cimmel Pozsonyban 1839-ben jelent meg. Messze földön e munkája után ő maga is ezen néven volt tisztelt. 1878-ban a borsodmegyei Hejőcsabán halt el, hol rabbiként müködött. Tudjuk róla, hogy 1815-ben Kőszegen élt, csak sejthetjük, hogy itt is végzett rabbifunkciókat.[54]

Az összeirást követően pontosan egy hónap mulva, 1819. julius 16-án, a városi tanács ülésének 21. pontjaként "a Felséges Helytartó Tanátsnak Mártius 30.-án kelt Intézethez (tudniillik leiratához. - Dr. H.L.) képest a minemüsége itt való zsidóknak Depu-

tatio által föl vétetődvén és referáltattván... határoztatott". Elsőben is az, hogy ujonnan itten letelepedett Wertheimstain és Balmbach zsidók, kik is Insinuatio (azaz bejelentés. - Dr. H.L.) nélkül magokat itten bé furták 8 nap alatt innend el takarodjanak, azok pedig, kik vagy Törvény, vagy Felséges resolutio (rendelet. - Dr. H.L.) ellen, itten találtattanak, Szent György napig szintén innénd elmennyenek, az Házok és Fundusai (telkei. - Dr. H.L.) minthogy Törvény ellen birják, egy Esztendő alatt el-adattassanak, determináltatott, különb, ha magok el nem adnak, Licitatione mediante (árverés közbenjöttével. - Dr. H.L.) akár mitsoda áron, publica Authoritate el fognak adattatni, és ez eránt való Inquisitionális (azaz vizsgálati. - Dr. H.L.) Acták a Felséges Helytartó Tanátsnak béküldettek."[55] Igy a nemes magistratus. Pedig Balmbach alias Palmbach) nem is önálló kereskedő, hanem a Schey Moysesnek (bár ő maga is tartott egy segédet) nem külföldről, hanem Pozsonyból jött alkalmazottja, sorstársa meg igy szerepel az összeirásban: nemes (kiemelés tőlem. - Dr. H.L.) Wertheimstein Ignác, foglalkozása: Schey Moyses üzletében, lakása Orosz Jos. ügyvéd ur házában.

A zsidókra vonatkozó összeirások, kimutatások sürün követik egymást.

"Günsben" 1820. április 17-én kelt egy német nyelvü "Consignation" a szabad királyi városban található zsidó polgárokról és az időről, amióta adót fizetnek.

Israel Schey	1786/87-től kezdve
Moyses Schey	1788/89-től kezdve
Marcus Schey	1808/9-től kezdve
Joseph Schey	1811/12-től kezdve
Philip Schey	1818/19-től kezdve
Siessel Spitzer	1788/89-től kezdve
Hertzl Spitzer	1796/97-től kezdve
Sámuel Spitzer	1799/1800-től kezdve
Ábrahám Spitzer	1812/1813-tól kezdve
Isac Pick	1791/93-tól kezdve
Leb Schaffer	1797/98-tól kezdve
Pinkus Schönwaldin	1801/2-től kezdve
Joseph Feigelstock	1818/19-től kezdve[56]

Ebben az időben tehát 13 önálló zsidó adófizető lakott Kőszegen.

Tipizált formanyomtatványon állitották ki azt a felsőbb utasitásra készült latin nyelvü kimutatást, melyben 1821. junius 5-én kimutatást terjesztettek fel a nádorhoz és a helytartótanácshoz a következőként a tuloldalon.

Ez az összeirás, egybevetve az 1819. évi kimutatás adataival is, azt mutatja, hogy a kőszegi zsidók ekkor kedvező jövedelmi viszonyok között éltek. A körülbelül kétszer annyi családfőt számláló mátészalkai zsidóságnak például - szemben a kőszegiek 3877 Fl. jövedelmével - ugyanezen időben csak 724 F. jövedelme van, közöttük (azaz Mátészalkán) három teljesen elszegényedett (penitus depauperatus) is van, aminővel Kőszegen nem találkozunk.[58]

Bár Elend Marcus és felesége személyében egy hetedik család is beköltözött, az összlélekszám kettővel csökkent. Érdekességként hat, hogy a legnagyobb jövedelmi családfőnek, Spitzer Hertzlnek (a néhai Spitzer Szieszl legidősebb fiának) foglalkozása "házaló kereskedő". Csak a XX. század szemléletében meglepő ez, amikor a házalás a discriminálta bb kereskedelmi tevékenységet jelenti. Ama korban általánosabb, s jövedelmező kenyérkereseti forrás volt. Sokat fáradozhattak, de bőven kerestek, olyan formán, mint például még ma is a folyton utazó vásári kereskedők. Egyebekben később a XX. század dereka tájt, majd második felében Sámuel Spitzer és Fiai név alatt széna, szalma felvásárlással és eladással, főként azonban szállitmányozással foglalkozott a cég.

Elend Marcus az Országos Levéltár 1834. évi kőszegi zsidó vonatkozásu adataiból következtethetően még 1821 körül elhalt. Nem is szerepel abban az "Ad repartition" cimmel a városi magistratus által német nyelven 1829. augusztus 2-án kiadott kimutatásban, amely, hivatkozással arra, hogy a felsőbb rendelet folytán 160 000 C.M. forint türelmi adóból (Toleranc Taxe) a helybeli zsidó közösséget 541 forint 39 krajcár terheli, 1828. november 1-től 1829. október 1-ig ennek felosztását a következőkben részletezi:

CONSCRIPTIO

Integralis Populationis Status et Proventuum Judaeorum in Libera Regiaque Citte Günsi Anno Militari 1821. Existentium

Nomine Patrum vel Matrum Familias	Cum hocce Patre v Matre Familias lias sunt in eodem pane													Conditio						praememorati Patris vel Matris Familiae	Habet Annuum pro ventum in Conv. Monita
	Numero																				Fl.
	Pater vel Mater Fam.		Insim	Uxores	Virilis et Muliebris Sexus			Fratres v Solores	Consangvinei	Famuli	Ancillae	Summa totius Familiae		Mercator	Quaestor	Quaestor Circumforaneus	Arendator vel Conventionatus	Penitus depauperatus			
Moyses Schey	1	-	1	4	7	6			1	2	4	25		1							1000
Hertzel Spitzer	1	-	1	3	6	7		1	2	3	4	27			-	1					2000
Helena Schönvaldin	-	1	1	-	1	3		-	-	-	-	5			-		1				220
Isac Pick	1	-	1	1	5	1				1		9			1						200
Löb Schöfer	1	-	1	1	5	1					1	9			1						200
Joseph Faigelstock	1	-	1	1	3	2			1	-	-	8			-		1				153
Marcus Elend	1	-	1	1								2					1				104
Summa	6	1	7	11	27	20		1	4	6	9	85		1	2	1	3				3877

Signat Ginsii die 5[n] Juni

Stephanus Krug m.p.
exmissus senator

Joanes Pernhoffer
m.p.
exmissus senator

A családok neve	A felsőbb rendelet alapján 1822. december 2-án felterjesztett Consignáció szerint jövedelme		Jár a zsidóktól kiegyenlitésre	
	Fl	kr	Fl	kr
Schey Moyses	1000		139	42
Spitzer Hertz	2000		279	24
Schönwald Helena	220		30	44
Pick Isakné	200		27	56
Schaffer Laev	200		27	56
Feigelstock Jos.	153		21	22
			14	35
Summa in Conv Mon			541	39

Sign Güns 1829. auguszt 2-án Mohann Pernhoffer mp. exmitt Magistratus. Sigmund Fügh mp. exmitt Magistratus.[59]

Az utolsó tételt képező 14 Fl 35 kr kétségtelenül a közben elhalt Elend Marcus türelmi adó részesedése volt, mely most az összesség terhét képezte. A toleranciális taxa ugyanis egy összegben lett kivetve az ország zsidóságára, e kereten belül pedig szétbontva az egyes megyék zsidóira. A vasmegyei zsidók 1820 táján nyolc kerületre tagozódtak, ezek egyikét képezte Szombathely és Kőszeg zsidósága. A vasmegyei zsidók participálása az országos kivetésből például 1821-ben 5801 forint volt, ebből Szombathely és Kőszeg 1379 forintot viselt.[60] Összehasonlitásul: nagyjából majdnem azonos időben, 1835-ben, a 215 főnyi miskolci zsidóság 700 forint türelmi adónak fizetésére volt kötelezve. Ez átlagban egy-egy személyre 3.25 forint e nemü adóterhet rótt. Ezzel szemben a kőszegi zsidóságra kivetett fenti 541.39 forintból kb. 10.61 forint esett egy-egy személyre (az 1821. évi összeirás szerint 85, 1831-ben 65, 1838-ban kb. 51 volt a létszámuk), vagyis a miskolci kvótának jóval több, mint háromszorosa, mely körülmény a kőszegi zsidók jobb anyagi helyzetéről vall.

Valójában a türelmi adó egyéni megállapitása, miként azt a fentiekben közlött Conscriptio feltünteti, még 1821. junius 5-én került rögzitésre. Annyi idő multával természetesen eltolódások következtek be az egyes családok anyagi helyzetében. A két ve-

zető familia, mindenekelőtt a Scheyek, de a Spitzerek is meggazdagodtak. Másfelöl például Pick Isac - ugy tünik - elhalt. Igy minden bizonnyal indokolt volt Schaeffer Löbl, Feigelstock Josef és Pick (Isacné) Johanna (alias Anna) kérelme a városi tanács felé, mellyel 1833. augusztusban mint "itten lakozó zsidók könyörögnek, hogy igazságosan ki osztás végett, mely arányosságban keljen az ide való zsidóknak az Tolerantialis Taxat fizetni, Nagy Méltóságos Magyar Helytartó Tanácshoz utasitassanak." Az augusztus 10-i tanácsülés jegyzőkönyve 403 folyószám alatt igy fekteti le a döntést: "Kéréseket, hogy N.M.M. Helytartó Tanács elejébe igazságosabb a Tolerantialis Taxa fizetésében arányosság meg nyerése végett folyamodásokat is könyörgők adhassák ellenezni nem lehetvén, arra az engedelem meg adatik, de ugy hogy addig is miglen a válasz meg jövend, az eddig meg állapitatott Sinor mérték szerint az Tolerantialis mennyiségből reájuk esendő részeket halasztás nélkül fizetni el ne mulassák."[61]

Löbl Schaffer, Anna Pick és Josef Feigelstokk (igy vannak aláirva) 1834. március 20-án kelt német nyelvü beadványukon ismét panasszal fordulnak ez ügyben a városi tanácshoz, előadva, hogy 1822-ben, tehát 12 évvel ezelött történt az utolsó jövedelem bevallása, azóta megváltoztak egyeseknél a körülmények, s a Spitzer és Schey családokra kivetett türelmi adótételekkel egybevetve aránytalannak itélik terhelésüket.[62]

A panaszosoknak, kiknek egyike, Schaffer, pedig nem más, mint a Schey Mózes sógora, biztosan igazuk lehetett, érdemileg a jogorvoslattal azonban csak feles óvatosságból kisérletezhettek. Inkább elvi, mint gyakorlati volt lépésük. A kőszegi tanács ugyanis hiába irta elő, hogy egyenlőre fizessenek "halasztás nélkül az eddig meg állapitott Sinor mérték szerint." A valóság az, hogy bizony csak elmulaszthatták a teljesitést, mert a megyék ellenállására támaszkodva a magyar zsidóság a rája önkényesen, törvényellenesen kirótt megalázó, gyülölt, már nevével is megszégyenitő türelmi adóból, 1828-tól kezdve az 1848. évi szabadságharc bukásáig országosan egy forintot sem fizetett be, s majd csak az osztrák hadsereg (Haynau) hajtotta be a hátralékot. Mind ettől függetlenül a türelmi adó az egyesek között csakugy, mint a hitközségek között sok-sok civódásra adott okot, mert ha a teljesitésben el-elmaradtak is, a végén már évtizedekre, Damokles

kardként folyton fejük felett érezték ezt a sulyos anyagi terhet.[63]

Schey Moyses és Spitzer Szieszl mindjárt Kőszegre betelepedésük után természetszerüleg részt vettek a köztehervise lésben. Adóztak kereskedésük és ingatlanaik után. A polgármester által német nyelven kiállitott irat, a kőszegi levéltárban, ma is tanuskodik róla, hogy eleget tettek insurrectionális fizetési kötelezettségeiknek is.[64] Ugyanitt elfekszik egy 1797. augusztus 24-én Kőszegen keltezett, hasonlóképpen német nyelvü nyugta arról, hogy Schay (sic) Moysis (sic) 50 forintot türelmi adóba befizetett. A két család türelmi adója, annak hova fizetése tekintetében azonban sok vita merült fel. A kőszegi zsidók ugyanis addig, mig Kőszeg Szombathellyel nem képezett e vonatkozásban egy kerületet, tolerantialis taxájukat a szintén vasmegyei rohonci hitközség kvótájának keretében rótták le, minthogy ők maguk, noha idővel már rabbijuk, metszőjük is volt, nem képeztek önálló hitközséget. Spitzer Szieszl és Schay Moysses latin nyelven felterjesztett panasziratukban 1798. május 16-án a Helytartó Tanács elé terjesztik, hogy bár ők kőszegi lakósok, itt is adóznak, mégis a herceg Eszterházy uralta sopronmegyei Lakompak, mint ennek Synagógájához tartozó, Esterházy herceg által protekcionált zsidókra, Spitzer Szieszlre 45, Schay Moysesre 30 forintot vetett ki türelmi adó cimén. Pedig Rohonc igényt tart arra, hogy az ő zsidóira egyetemlegesen kivetett keret javára eszközöljék fizetéseiket.[65] Sokáig huzódik az ügy, mely még a szombathelyi püspökségnek is elejébe került, 1799. nyarán végül közös egyezkedő tárgyalást tartanak a vasmegyei zsidóság birája, a rohonci zsidó biró, Spitzer és Schay.[66] Budát, azaz a Helytartó Tanácsot azonban még 1800. januárjában,[67] majd 1801. októberében is[68] foglalkoztatja e kérdés. E főhatósághoz 1811. október 22-én jelenti a községi tanács, hogy az itteni zsidók türelmi adóra részben lakompaki, részben rohonci Communitáshoz vannak összeirva (Spitzer és Schey tehát az előbbinél maradtak. - Dr. H.L.), a városban nem képeznek Communitást.[69] Szintén erről, azaz hogy a városban zsidó Communitás nincsen, ad latin nyelvü jelentést a Helytartó Tanácshoz Kőszeg magistratusa 1817. augusztus 22-én.[70] Ugyanezt jelenti a tanács 1819-ben.[71] Az 1818. évre vonatkozóan az állapitható meg a levéltári adatok alapján,[72] hogy Schay (sic) alias Schey

Moyses és fia, valamint Spitzer Hertzl Ábrahám és Sámuel kőszegi zsidók türelmi adójukat a rohonci hitközség utján teljesitik. A rohonci hitközségi vezetők által megyei utasitásra 1819-ben német nyelven készitett türelmi adó kimutatásban 175 személy között fel van sorolva Spitzer Hertzl, Spitzer Sámuel, Spitzer Ábrahám, Schay Moyses, Schay Marcus, Schay József, Schay Fülöp is; adataik azt mutatják, hogy sokkal jobb anyagi helyzetben vannak, mint a rohonciak, kikkel együtt vannak ez összeállitásban. Ugyanezen évben Vasmegye augusztus 30-i felterjesztéséből az tünik ki, hogy a kőszegi zsidók az általuk a rohonci hitközség kvótájában fizetendő türelmi adójuk tekintetében már 1000 forinton felüli hátralékban vannak.[73] Három városi kiküldött szenátor terjedelmes, német nyelvü jelentése szerint a Spitzer Szieszl és Schey familiák a lakompaki, a többi kőszegi zsidók a rohonci hitközséghez tartoznak, de ez utóbbi közösségen keresztül kötelesek fizetni a türelmi adót valamennyien. Természetesen a fenti nagy késedelem csak a megyék által ellenzett tolerantiális taxa vonalán volt lehetséges, mert az egyéb adókat szigoruan bekövetelték a hatóságok a zsidóktól. Ez utóbbiaknak gyakori összeirása is a legtöbbször és elsősorban az adókivetés céljait, alapjait szolgálta.

Ennek érdekében, különös tekintettel a türelmi adóra, készült az 1831. március 9-i latin nyelvü conscriptio[74] is, melynek részletes kimutatásai rendkivül értékes adatokat szolgáltatnak a kőszegi zsidóságról a következők szerint:

Schey Moyses évi jövedelme 150 fl. 24 5/8 kr. Kereskedő, egy szolgálónőt is tart. Öregsége miatt (68 éves ekkor) a kereskedést tovább nem üzi. Állitása szerint tőkéből származó jövedelme nincsen. Az ingatlanok adójára országosan megállapitott adóalap kivetési norma alkalmazásával, formális és valóságos zálogbirtokai után a következő módozat szerint vették fel jövedelmét:

Azon ház kapcsán, melyben fiával, Schey Sándorral lakik	18 f.	24 kr
Ama házért, melyben fiai Marcus és Joseph laknak	14 "	
A ház miatt, ahol fia Fülöp lakik	11 "	48 "
Azon ház után, melyben sógora Schaffer Loeb családjával együtt lakik	5 "	12 "
Attól a háztól, melyben a Rabbinus és Guttmann Antal vendégszállása van	10 "	36 "
Az un. Stampfian ház kapcsán, mit zálogban tart	17 "	36 "
53 5/24 mértékegységnyi zálogban birt szántó után a. 1 f. 5 4/16 kr. (nagyjában 20 kat.hold lehetett. - Dr. H.L.)	57 "	56 "
2 12/32 kaszányi rét után á 2 f. 10 4/8 kr. (1 kat.hold és 300 négyszögöl lehetett. - Dr. H.L.)	5 "	26 "
2 19/32 mértékegységnyi szilvás kert a 3 f. 34/8 kr. (szük 1 kat.hold lehetett. - Dr. H.L.)	8 "	56 "
2 9/64 szőlőből á 14 kr. (bő háromnegyed kat.hold lehetett. - Dr. H.L.)		30 "
Összjövedelme	150 f.	$24\frac{5}{8}$ kr

Schey Sándor, fenti Moyses fia, ki a napokban jött, atyjával feleségestül egy kenyeren, megkérdeztetvén azt mondta, hogy semmi jövedelme eddig, mindent apjától kap.

Schey Marcus kereskedő, Moyses fia, apja tulajdonát képező házban lakik, az egész vasmegyei zsidóság birája. Egy szolgát, s egy szolgálónőt tart, családos. Az összes többi kőszegi zsidó jelenlétében kivett bevallása szerint évi jövedelme 600 f.

Schey Joseph kereskedő, Moyses fia, testvérével Marcussal lakik egy házban, saját ingatlana is van. Egy szolgát és egy szolgálónőt is tart, családos. Ingatlanát is figyelembe véve, saját bevallása szerint jövedelme évente 636 "

Schey Fülöp kereskedő, Moyses fia, apja külön házában lakik, egy szolgát és egy szolgálónőt is tart, gyermektelen, nős, az összes zsidóság jelenlétében kitárgyalt bevallása szerint jövedelme 650 f.

Schaffer Loeb házaló kereskedő, Schey Moyses sógora, ennek házában lakik, családos, évi jövedelme hasonló számadással kinyomozott saját bevallása szerint 100 "

Polák Moyses Rabbinus, Schey Moyses házában lakik, élelmezését is tőle kapja, nőtlen "mivel minden ellátását és lakását Schey Moysesnél ingyen kapja, semmi jövedelmet kimutatni nem tudott."

Guttmann Antal Schey Joseph, Marcus és Fülöp ügynöke, nős, gyermektelen, vendégszállása Schey Moyses házában, a három testvér főnök bevallása szerint alkalmazotti jövedelme 80 "

Feigelstock József metsző, családos a többi zsidók által is támogatott bevallása szerint évi jövedelme 60 "

(Ugy tünik, hogy ő is Schey Moyses féle házban lakhat, mert ennek háznépe között van összeirva. - Dr. H.L.)

Kohn Therésia, Schey Moyses szakácsnője, jövedelme a Schey fivérek bevallása szerint 16 "

Karlburger Helena, Schey Marcus szakácsnője, jövedelme gazdájának bevallása szerint 14 "

Schorndorfer János, Schey József szolgája, jövedelme gazdájának bevallása szerint 16 "

Heller Helena, Schey József alkalmazottja, jövedelme utóbbinak bevallása szerint 16 "

Schwartz Mayer, Schey Fülöp szolgája, ennek bevallása szerint jövedelme 16 "

Löbl Rosalia, Schey Fülöp szakácsnője, jövedelme gazdája bevallása szerint 16 "

Összesen 38 fő 2382 f. 24 5/8 kr. évi jövedelemmel.
Aláirva Kőszeg 1831. március 9-én.
Pernhoffer János m.p. kiküldött Fügh Zsigmond senator m.p. kiküldött Senator)sic.)

Spitzer Hertzl, kereskedő, családos, egy szolgát és egy szolgálónőt is tart, jövedelme ingatlanok bérlete után 700 f.
a házból, melyben Ábrahám fiával lakik, az országos census szerint megállapitva 16 "
abból a házból, melyben Bernhard fia lakik 6 "
1 10/32 mértékegységnyi szilvásból a 3 f 34 4/8 kr 4 " 46 kr
(kb. 1/2 kat. hold. - Dr. H.L.)

Reuner Benjamin, Spitzer Hertzl szolgája, jövedelme ura bevallása szerint 16 f.

Rosenberger Rosalia, Spitzer Hertzl alkalmazottja, évi jövedelme ura bevallása szerint 14 " 24 "

Spitzer Ábrahám, Spitzer Hertzl fia, kereskedő, családos, egy szolgálónője van, saját bevallása szerint jövedelme 300 "

Löbl Theresia, Spitzer Ábrahámnál szolgál, utóbbinak bevallása szerint, évi jövedelme 16 "

Spitzer Bernhard, kereskedő, Spitzer Hertzl fia, atyjának második, zálog cimén szerzett házában lakik, családos, szolgálónőt tart, bevallott jövedelme 300 "

Löbl Johanna, Spitzer Bernhardnál szolgál, urának bevallása szerint évi jövedelme 14 "

Spitzer Sámuel, Spitzer Hertzl testvére földbérlő, utóbbinak a kereskedésben üzlettársa, szolgálónője van, családos, évi jövedelme 700 "
továbbá a ház után, melyben lakik, az országos előirás szerint 16 "
végül 11/32 mértékegységnyi szilvásért a 3 f. 34 4/8 kr. (kb. 200 négyszögöl lehetett 1 " 11 4/8 k

Schöntaich Sarolta, Spitzer Sámuelnél szolgál, jövedelme Spitzer Sámuel fiának, Albertnek bevallása szerint 16 "

Spitzer Albert, Sámuel fia, atyja házában, ennek eltartását élvezve lakik, sokat van távol tőle, inkább anyja jóságára támaszkodik. Be akart vallani 100 f. jövedelmet, mivel azonban az adományon kivül, mit kéz alatt anyjától és nagybátyjától kap, semmi jövedelme sincs, bevallását elfogadni nem lehetett, mert

bizonyosan fizetni a türelmi adóban nem tudott, kezességet érte senki sem akart vállalni. Van ugyan bizonyos tőkéje, de ezt sok kereskedésből fakadó kötelezettség terheli, mindeddig nem kamathozó. (Ugy tünik: nőtlen. A későbbi évek összeirásaiban már nem található Kőszegen.)

Özvegy Pikné Johanna, házaló kereskedő, két fia él vele egy bérelt házban. Schey Marcus zsidóbiró és a többi, az özveggyel együtt jelenlévő, zsidóknak bevallása szerint évi jövedelme 100 f.

Pik Marcus, özvegy Pikné Johanna fia, Schey Józsefnél lakik, ettől kapja élelmezését, ruházatát, az ő alkalmazottja, évi jövedelme 40 "

Pik Sámuel és Pik Antal, özvegy Pikné Johanna fiai, vele egy kenyéren, ezt vallják róluk a zsidók és a zsidóbiró, egyben, hogy semmijük sincs, a kettőnek jövedelme évi 40 "

E két Pik fivérnek nevét más szinü tintával kihuzták később a conscriptióból, hasonlóképpen a 40 forinttal beállitott jövedelem (adó alap) tételüket is és ugyanezen tintával bejegyzés tünteti fel, hogy nem tartózkodnak Kőszegen. (A későbbi összeirások azonban már itt a városban találják.őket.)

Schönvald Móric, bérelt házban lakó kereskedő, saját bevallása, Schey Marcus zsidóbiró és az egybehivott zsidók vallomása szerint évi jövedelme 80 "

Összesen 27 fő, 2340 f. 21 4/8 kr. jövedelemmel. (A javitótintával utólag áthuzták a jövedelmi összeget és 2380 f. 21 4/8 kr-ra helyesbbitették.)

Kelt Kőszeg 1831. Március 9-én

Pernhoffer János m.p. kiküldött Senator

Fügh Zsigmond m.p. kiküldött Senator.

Ez a conscriptio végeredményben tehát csak 65 zsidót számlált 4762 f. 46 1/8 kr. jövedelemmel.

Csatolva hozzá egy a két szenátor által - miként ezt a bevezető sorok feltüntetik - a Schey Marcus zsidóbiró jelenlétében aláirt jelentés, ugyancsak 1831. március 9-i kelettel.

Ez a Helytartó Tanácshoz intézett felterjesztés részben magyarázza az összeirásban, Spitzer Albert személyével kapcsolatos megjegyzéseket, másrészt előadja, hogy vannak az összeirtakon kivül idegen zsidók, kik állandóan Kőszegen kereskednek. Ezek:

Veisz Károly, Hertzcel (sic.) Moyses és Frankel rohonci lakósok, kik kőszegi pékekkel cserekereskedést üznek.

A veszprémmegyei Pápán lakós Kornfeind Antal ökör- és tehénbőrökről gondoskodik a kőszegi timárok számára.

A sopronmegyei Lakompakból való Hacker Izsák (tekintélyes kereskedő családból, melynek leszármazói évtizedekkel később majd jelentékeny szerepet játszanak a kőszegi, s a szomszédos szombathelyi hitközségek életében. - Dr. H.L.) Gréffing József kőszegi timárral tart állandó üzleti kapcsolatot.

A rohonci Lichtenstern zsidó pedig Kleinrath Dániel kőszegi mesternek a szállitója.

A következő év október elsején Donassy Sámuel városi jegyző arról állit ki Pernhoffer János és Fügh Zsigmond szenátorok, kiküldöttek nyilatkozata alapján okiratot[75] (nyilván adómentesités okából), hogy Polák Moyses rabbinus nem a kőszegi zsidó közösség (Communitás), hanem a Schey család privát rabbija, s e familiától élelmen, lakáson, ruházaton kivül egyebet nem kap, hasonló kategóriában van, tehát privátrabbi a Szieszl (azaz Spitzer) családnál a mai napon felfedezett Preisz Jakab, ki ruházatra havi 3 forint 12 krajcárnál nem többet, végül élelmezést és lakást kap a Szieszl házban.

Ugy tünik, hogy Polák Moyses funkcionált valójában rabbiként, hiszen ő már 1825-től kőszegi lakós, Preisz Jakab inkább előimádkozó, s hitoktató (melamed) lehetett. Bár figyelemre méltó e vonatkozásban is, hogy az első zsinagóga a még 1829 előtt elhalt Spitzer Szieszl házának egyik szobája volt. Halála után az ingatlan idősebb fiának, Spitzer Hertzlnek tulajdonába került, s 1820-ban is itt tartották a kőszegi zsidók istentiszteleteiket.[76] Ez a ház a déli, az ugynevezett magyar Hostade külvárosnak akkoron a kovács céhről, illetve a benne lévő sok kovácsmühelyről "Kovács"-nak hivott,[77] ma Kossuth Lajosról elnevezett utcában, a Rezső térrel szemben félemeletes, nagy, a kiterjedt udvarára mélyen benyuló épület volt. Nyugatra a Gyöngyös pataktól, mely-

lyel az ingatlan hátsó oldala mondhatni szomszédos volt. Bőven melléképületekkel, melyekre szüksége volt a Spitzer család majdani fő foglalkozásának, a szállitmányozásnak. Egy évszázadon át képezte a familia tulajdonát. A XX. század első negyedének végefelé, az utolsó Spitzer gyermektelenül halt el, s ekkor Deutsch Arthur vette meg az ingatlant, ki speditörséget folytatott innen, majd Skriba vendéglős tulajdonába kerülvén, kocsma is volt az épületben, sok ablakkal az utcára.[78]

A conscriptio adataiból kitetszően a Spitzer családnak az 1789-ben, majd 1790-ben vett két házán kivül 1831-ben már földingatlanai, s ezeken tulmenően harmadik, sőt talán (a Sámuel lakta) negyedik háza is van. Schey Moyses pedig, ki mezőgazdasági ingatlanokat is bőven szerzett, ekkor már nem kevesebb, mint hat házat vallhat sajátjának. Az ut, melyen idáig érkeztek, nem volt akadálymentes. A nemes Magistratus nemcsak 1801. szeptember 21-i ülésén semmisitette meg Schey Moysesnek egy (a Simon János féle) házvételét, de hasonló jellegü határozatot hozott 1805. január 11-én is, amiről jegyzőkönyvbe került:[79] "Schey Moyses elhivattatván és személyesen jelen lévén minekutána Szluha János ur házát zálogba vette (ez időben ez volt a zsidó ingatlan-tulajdonszerzés jogi formája. - Dr. H.L.), nekie meghagyattatott, hogy vagy azt, vagy előbbi házát el-adja, mivel a Törvénynek értelme szerint két házat nem birhat, azért is azt ajánlotta, hogy az előbbeni házát el fogja adni."

Schey Moyses hat háza közül abban lakott, amelyik a Barompiac, majd Tyuk, később báró Schey Fülöp-nek nevezett, ma Zrinyi Miklós nevét viselő, a XVIII. században nyitott rövid utcában fekszik, jelenleg 8 szám alatt. Egy emeletes, stilusos, az emeleten az utcára hat ablakos, L-alaku, az udvaron szép boltivekkel diszes nyitott folyosóju, zárt kapubejáratos épület. Mintegy száz éven át képezte a Schey család tulajdonát, tőlük Deutsch Artur és testvérek, terménykereskedők, Lakompakból bevándorlott apja, Moritz vette meg. (Szomoru nevezetességre az által jut majd a ház, hogy ez lesz 1944-ben a kőszegi zsidók gettója.)

Az előrehaladó évek meghozták a fentiek szerint a kőszegi zsidók (különösen a Schey és Spitzer családok anyagi emelkedését. Számos saját házukon kivül szántók, gyümölcsösök, kert, rét, szőlő képezi tulajdonukat, adóalapot képező jövedelmük megnöve-

kedése kereskedésük jobb meneteléről vall. Szorgalmuk, rátermettségük, üzleti tapasztalataik, kereskedelmi összeköttetéseik, a város főutvonali fekvése, eleven ipara jólétet teremtettek számukra, létszámuk mégis fokozatosan lefelé hanyatlott. Ez minden bizonnyal a szomszéd megyeszékhely, azaz Szombathely, a közeli osztrák települések, elsősorban Bécs elszivó hatásával magyarázható, s talán azzal is, hogy a helyi kereseti lehetőségeket meglehetősen letarolhatta a két nagy gazdag, tőkeerős család, a Scheyek és a Spitzerek. A számbeli visszaesés fő okát mégis mindenek elött a céhek merev elzárkozottságában (a vezetés Kőszegen a vagyonos kereskedő és iparos céhek kezében volt), ezzel karöltve a város lakosságának, s magának a tanácsnak zsidóellenes magatartásában lehet keresni.

Számos tanulsággal szolgálnak az 1834. évről fennmaradt adókivetési főkönyvi tételek is.[80] Tizenhat zsidó adózó körülményei tárulnak fel bennük a következőként:

Schey József. 4 háza van, s 4 kertje, első osztályu kereskedése; mindezek, egyben személye után adója 1832/3-ra 41 f. 16 5/8 kr., 1833/4-re 50 f. 12 2/8 kr.

Schey Moyses. Nem kevesebb, mint 7 háza, 8 kertje, 3 szőlője, 2 gyümölcsöse, 2 káposztásföldje, 1 gesztenyése, továbbá szántóföldje, présháza, 2 jégverme, 3 tehene van. Ezekután adózik. 1832/3 évre 69 f. 11 kr., 1833/4-re 77 f. 5 4/8 krajcárral.

Schey Fülöp, elsőosztályu kereskedéséért, a Rőmer-ben lévő szőlőjéért 1832/3-ban 12 f. 29 kr-t, 1833/4-ben 17 f. 23 6/8 krajcárt tartozik adóba fizetni.

Schey Marcus, elsőosztályu kereskedése, egyben személye után 1832/3-ban 11 f. 47 kr., 1833/4-ben 16 f. 32 kr. adóval van róva.

Schey Sándor, ugyan ilyen alapon 1833/4-re 11 f. 27 2/8 krajcárral adózik, előző évre nincs kivetése. (Az 1831. évi kivetésben csak neve szerepel, adóösszeg nem, ezen megjegyzéssel: nincs jövedelme, mindent apjától kap.)

Schönwald Moritz, személye és kereskedése után szintén csak 1833/4-ben adózik 11 f. 27 2/8 krajcárral.

Schaffer Löbl, személye és másodosztályu kereskedése után adózó 1832/3-ban 3 f. 36 7/8 krajcárral, 1833/4-ben 5 f. 2 2/8 krajcárral.

Schaffer József, harmadosztályu kereskedő, 1832/3-ra nincs adóztatva (1831-ben még neve sem szerepel az adóval leterheltek között) 1833/4-re adója 3 f. 10 kr.

Spitzer Sámuel, személye, háza, kertje, elsőosztályu kereskedése után 1832/3-ban 17 f. 40 7/8 krajcárral, 1833/4-ben 24 f. 57 1/8 krajcárral adóköteles.

Spitzer Hertzel, személye, háza, kertje, elsőosztályu kereskedése miatt 1832/3-ban 18 f. 3 kr., 1833/4-ben 25 f. 29 krajcárral van adóztatva.

Spitzer Ábrahám, mint elsőosztályu kereskedő, 1832/3-ban 11 f. 47 kr., 1833/4-ben 16 f. 32 kr. adót tartozik fizetni.

Spitzer Bernard, ugyan ilyen cimen ugyan ennyit.

Spitzer Hertczel (sic.) ház és kert után 1832/3-ban 4 f. 23 2/8 kr., 1833/4-ben 6 f. 12 krajcár adóra van kötelezve. (A Hertczel név téves lehet, e személy már fentebb szerepel, az itteni inkább talán Spitzer Marcus lehetett, a Hertzl unokája, ki majd 1838-43-ban is szerepel kőszegi adófizetőként. - Dr. H.L.)

Gutmann Antal, kereskedése és egyben személye után 1832/3-ban még nem adózik, 1833/4-ben 11 f. 27 2/8 krajcárral adóköteles.

Pick Izsákné, 2 osztályu kereskedő, adója 1832/3-ban 4 f. 28 7/8 kr., 1833/4-ben 5 f. 43 7/8 kr.

Feigelstock József, kereskedése és személye után 1832/3-ban 4 f. 42 6/8 krajcárral, 1833/4-ben 6 f. 22 4/8 krajcárral adókötelezett.

A fenti alapon a levéltári adatok szerint a 16 kőszegi zsidó adófizető mindkét Cassába 305 f. 36 kr.-t (recte 305 f. 96 2/8 krajcárt) fizetett. A megelőző 1832/3 évi adó 290 f. 79 2/8 kr. volt.)

Nem szerepel az adófizetők között (talán mert csak mostanában, azaz akkortájt költözött Kőszegre) Schlesinger Ignác orvos, a száz évvel ezelőtt Kőszegen vámoskodott Schlesinger Izrael családja Pozsonyba szakadt ágának leszármazottja. (Apja Schlesinger Sámuel vagyonos kereskedő, anyja, született Ullmann Sulka, hires filantrop volt.) Itt, azaz Pozsonyban, született 1810-ben, Pesten járta a gimnáziumot, Bécsben az egyetemet. Oklevelét elnyerve, 1832-ben, valószinüleg nem familiája ősi fészkét, hanem gyenge tüdejére a jó levegőt keresve, elfogadta a kőszegi zsidók meghi-

vását. Ez utóbbiaknak, kik egyébként az 1832. évben alapitott városi kórház számára rendezett gyüjtéshez 77 forint 30 krajcárral járultak hozzá,[81] orvosa, de már 1833-ban a városnak és a betegápolást apácákkal végző kórháznak[82] is főorvosa. Eleinek régi tekintélyét rövid ideig elevenitette ottlétével Kőszegen, nem mindennapi tehetsége, képességei már két év multán felcsábitották Pestre. Kiterjedt gyakorlati tevékenysége, nagyarányu szakirodalmi munkássága mellett (egyik müvét a pesti egyetem orvosi kara 100 arannyal jutalmazta) résztvett a Magyar Izr. Kézmüves és Földmivelő Egylet (Mikéfe) megalapitásában, ő volt az egylet első titkára. A Magyaritó Egyletet kezdeményezte felekezete körében 1843-ban, a Pesti Izr. Hitközség elnökévé választották 1848-ban. Halálos betegen tábori kórházakban fejtett ki a szabadságharc alatt nagy tevékenységet, fiatalon 1849-ben elvitte a tüdővész.[83]

Kőszegről történt távozása nagy veszteséget jelenthetett hittestvérei számára. Alighanem még erősebb megdöbbenést közösségük megalapitójának, Schey Mózesnek halála. Ez 1834 és 1838 között következett be, kb. 75 éves korában. A fenti 1834. évi adókivetési lajstromban még ott szerepel, viszont az 1838-1843. évi türelmi adó kimutatásban[84] már nem található.

Ez utóbbi Conscriptiot a következő beadvánnyal terjesztette fel a városi tanács:

"Fenséges örökös Császári Királyi fő Herceg, Nádor Ispán Nagy Méltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanács,

Kegyelmes Urunk, és Kegyes Uraink!

A kebelbeli zsidóságnak összeirására az e végre általunk rendelt kiküldöttségünk által 1838 ik évtől 1843 évig készitett összeirását Császári királyi fő Hercegségednek, és a Nagy Méltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak, a mult 1843. évi karácson hó 19-én 45368-ik és e f. évi böjt más hó 19-én 9876-ik számok alatt költ kegyes Intézményeire, alázatosan felterjesztjük.

Kik egyéberánt Császári királyi fő Hercegséged kegyelmébe és a Nagy Méltóságu Magyar Királyi Helytartó Tanács kegyességébe ajánlottak, mély tisztelettel maradunk, Kőszeg az 1844. évi szeptember 6-án tartott tanács ülésünkből.

Császári királyi fő Hercegségednek

A Nagy Méltóságu Magyar Királyi
Helytartó Tanácsnak

Alázatos szolgái
Kőszeg város tanácsa,
Fügh Sigmond sk. polgármester.
Szaivert Jósef sk. Tanátsnok
Stettner Antal sk. Tanátsnok
Slamatinger András sk. Tanácsnok.
Martony Imre sk. Tanácsnok.

A becsatolt, latin nyelvü Conscriptio Kőszegen 1844. Julius 24-én kelt, aláirói "Josephus Szaivert mp. Cittis capitaneus Emericus Martony mp. exmissus Senator (sic.)"

Tartalma a következő:

1. Schaffer József házaló kereskedő, felesége Johanna, az 1838-tól 1843-ig terjedő idő alatt magát is beleszámitva 5-7 változó létszámu családdal, évenkénti türelmi adója 30 fl.

2. Schey Marcus kiskereskedő, magános, türelmi adója évi 80 fl.

3. Schey József, kiskereskedő, felesége Matild, magával együtt négy tagu családdal, mely számban egy zsidó alkalmazott is benne van, 1839-ben 80 fl. a türelmi adója, a többi években 70-70 fl.

4. Schey Fülöp, kiskereskedő, felesége Franciska, egy zsidó alkalmazottal, háromtagu a háztartása, évi taxája 80 fl.

5. Schey Sándor kiskereskedő, felesége Teréz, a hat év alatt háztartása, melyben mindig van egy zsidó alkalmazott, ezzel és magával együtt 5-7 tagu. Türelmi adója 1839-ben 50, a többi években 40-40 fl.

6. Spitzer Ábrahám kiskereskedő, felesége Erzsébet, zsidó háztartási alkalmazottja van, ezzel és magával együtt háztartása 5-8 tagu. (A sorjában születő gyermekek emelik időközben e familia létszámát.)

7. Spitzer Bernard kiskereskedő, felesége Franciska, fia és leánya van, továbbá egy zsidó háztartási alkalmazottja, igy háza népe saját magával együtt 5. 1838 és 1839-ben 80-80 fl. a türelmi adója, azután évenként 50 fl.

8. Spitzer Marcus kiskereskedő, felesége Franciska, egy lányuk van, a zsidó háztartási alkalmazottal együtt, igy négy főt

számlálnak; türelmi adója 1838 és 1839-ben 80-80 f., aztán évi 50 f.

9. Pik Antal házaló kereskedő, felesége Anna, egy, majd kettő, végül három gyermekük van. Az első két évben 30-30, aztán évenként 25 forint türelmi adója van kivetve.

10. Pik Sámuel házaló kereskedő, felesége Franciska, egy, majd kettő, később három, végül négy gyermeke van. Türelmi adója 1838-ban 30 f., 1839-ben ugyanennyi, később évente 20 f.

11. Schönwald Móric házalókereskedő, felesége Sarolta, egy lányuk van, taxája évi 50 f.

A 11 adózó a tárgyalt 6 év alatt, együttesen, összesen 3400 f. türelmi adóval van terhelve, átlagosan évente 573.33 fl., de az 1838. és 1839. évek kivetése magasabb ennél az átlagnál. Megjegyzi a conscriptio, hogy az összeirt zsidók, mivel házalók, vagy egészen kicsi kereskedést üzők, a feladott kérdésre, miszerint nem tudnának-e nagyobb terhet vállalni, nemleges választ adtak. (Ennek az észrevételnek megfogalmazása azt látszik valószinüsiteni, hogy még a zsidóbarátnak jóakarattal sem nevezhető Kőszeg is, miként a megyei hatóságok, eleget tett a kimutatás összeállításával a felsőbb rendelkezéseknek, de nem volt szivügye ez utóbbiaknak célkitüzése.)

A felsorolt adófizetéknek és házuk népének lélekszáma 1843-ban 53 fő.

Feltünő, hogy a hatéves ciklus első évében, tehát 1838-ban mindössze 41.

Szembeállitva 1831. évi 65-ös lélekszámmal e 41 főt, a csökkenés 7 év alatt 24 személy, vagyis majdnem 37 százalék.

Meghalt időközben Schey Moyses, elköltözött Szalonakra Polák Moyses rabbinus, ugy tünik, elhalt Schaffer Leb, mert már csak fia, József, szerepel 1838-ban. Ugyanigy valószinüleg elhunyt Spitzer Hertzl testvére, Sámuel, mivel e családból az ifjabb nemzedék, a fiak vannak csak felsorolva a türelmi adóval terheltek között. Alighanem elhalt Pick Izsák özvegye is, két fia adózik most már, hasonlóképpen eltávozhatott az élők sorából Schönwaldné, Helena, neki is fia található már az adókötelesek között. A nagy létszámcsökkenés, a sok haláleset, nem utolsó sorban az 1834. évi kolerajárványban lelheti magyarázatát. (A most tárgyalt conscriptio 1843. évi 53 főnyi zsidó lélekszám kimutatásával szem-

ben érthetetlen a dr. Thirring Gusztáv-Lajos által a nem nemes népesség 1843. évi összeirásában a kőszegi zsidó férfiak számáról adott közlés. Ez utóbbi szerint Kőszegen 42 fő 0-17 éves, 54 házas 18-40 éves, 74 nőtlen és özvegy 18-40 éves, s végül 20 fő 41 éves és idősebb, összesen tehát 190 zsidó férfi élt volna. Ez az adat a magasabb női lélekszámot is hozzáadva, a város zsidóságának létszámát 1843 évet illetően körülbelül 400-420 főben valószinüsitené. Teljesen ellentétben áll a valósággal![85] (Ez a tulzott létszám elfogadhatatlan azért is, mert három év mulva, 1846-ban is csak 169 fő a kőszegi zsidóság.) Ezek közül 17 már a belvárosban lakik, 81 a szigetben, azaz a felsőkülvárosban, 71 pedig az alsó, vagyis a déli külvárosban.[86] Nehézzé teszi egyébként a különböző évek népszámlálási adatainak egybevetését az a körülmény, hogy Kőszeg általában mindig nagy helyőrséggel lakott, mondhatni katonaváros volt. A népesség statisztikai felvétele olykor külön feltüntette a polgári és katonai adatokat, vannak azonban olyan esztendőkre vonatkozó kimutatások is, melyek nélkülözik e vonatkozásban annak kétségtelen feltüntetését, hogy globális, avagy csak polgári felmérés eredményei.)

A kőszegi zsidók az 1840-es évek első felében tehát lélekszámukban megfogyatkozva örvendezhettek csak annak, hogy vagyoni helyzetükben megerősödtek, s ezzel kapcsolatban a felvilágosodás kora szabadabb szellemének hatása alatt már bizonyos tekintélyt is élveztek.

Gróf Széchenyi István hitelpolitikai, pénzügyi tanulmányainak nyomán már 1844-ben megalakult az első vidéki pénzintézetek egyikeként a Kőszegi Takarékpénztár. Szépen fejlődő hitelbank volt, a város gazdasági életében jelentős szereppel több mint száz évig állott fent. Első részvényjegyzői között ott volt Schey Fülöp, Schey József, Schey Sándor, Schey Márkus, tehát Schey Mózesnek mind a négy Kőszegen lakó fia (az ötödik, Anton Bécsben élt), Lackenbacher Bernát (a Schey Fülöp sógorságából) és több más zsidó helyből és a környékből. Az 1844-ben választott első igazgatóságban helyet kapott Schey Fülöp és Schey József is. Az intézet külföldi tőkére is akart támaszkodni.

Báró Rothschild Salamon, a hires bécsi bankár, a frankfurti nemzetközi bankházat alapitott Rothschild Mayer Anselm második fia, a család bécsi bankházának megteremtője, a központi vasut

létrehozása tárgyában folytatott megbeszélésre az 1844. évben Pestre jött. Innen Pozsonyba szándékozott utazni. A kőszegi takarékpénztár igazgatója, Ertl János városbiró, intézete számára minden bizonnyal külföldi hitelt remélve, a városi tanácsülésen inditványozta, hogy "iránta viselt tiszteletünk kijelentéseül fent tisztelt báró urat városunk kebelében leendő megjelenésre egy a tanács kebeléből rendezendő küldöttség által megkéretni illendő." A tanács az inditványt elfogadta, őt és a polgármestert delegálta. Azt jelentik azonban a tanácsnak, hogy "Rothschild Salamon testvéreitől kapott levelek miatt vissza utazni kényszerittetvén, látogatásának meglehetőségét fenntartja."[87]

Természetesen a nagy udvarlásból helytelen lenne valami olyan következtetést levonni, ami a letünő feudalizmus utolsó kőszegi tanácsát a minden embert egyformának tartó társadalmi szemlélet vádjával illetné. Arról volt egyszerüen szó, hogy Magyarországon is a küszöbön állott már a kapitalizmus, pénzintézetek alakulnak, vasut épül stb. Még csak most indul a tőke uralmának kiteljesedése, ennek fejedelme, Európa bankárja előtt - mindegy, hogy zsidó - meg akart hajolni Kőszeg városa is.

Alig pár esztendő, s felragyog 1848. polgári forradalmának hősi harca. Miként néhány évezrede már majdnem megszokott, ezt a nagy történelmi megmozdulást szintén zsidóellenes jelenségek kisérik. Mindjárt az első hetekben az ország több helyén veszélyesebb jelleget ölt az antiszemitizmus, főként a Dunántul, itt leginkább Somogy és Zala megyében. Átcsapott Vasvármegye területére is, nem olyan hevesen azonban, mint a szomszéd megyékben, hol a zsidóknak élete sem volt biztonságban. De ez utóbbi törvényhatóság székhelyén, a Kőszeggel majdnem szomszédosnak mondható Szombathelyen is jelentős zavargások hazudtolták a kor szabad szellemét. A tömeg megtámadta a zsidó templomot, ennek belsejét összerombolta, a tiz tóratekercset a frigyszekrényből kiragadta, összetépte és egy kutba dobta, a zsidó pincéket feltörte, a bort kifolyatta, egyes zsidók lakásait pusztitotta, bár nem életveszélyesen, zsidókat meg is sebesitett. A pogromszerü zendülést követő napon a városi tanács a zsidókat a városból kitiltja, határozatot hozva arról is, hogy még házalás céljából sem engedi be falai közé őket. A helyszinre kiutazó alispán és kormánybiztos semmisitik meg a felsőbb hatóságok nevében e határozatokat.[88]

Kőszegen 1848. április 9-én ütött ki az antiszemita mozgalom, majdnem lázadásszerü jelleggel.[89] Ekkor a marhavásártérre fegyvergyakorlatra bevonult nemzeti őrsereg egy része és pedig főleg parasztokból álló nagyobb része, amikor felolvasták előttük az országos ideiglenes bizottmánynak a jogegyenlőségről, s ennek kapcsán a zsidók védelmére kiadott és a Kőszeg szabad királyi városnak hivatalosan megküldött rendeletét, - zajongani kezdett, hogy ők a zsidókat nemcsak védeni nem fogják, de inkább azoknak kiköltözését akarják kierőszakolni. A hozzájuk intézett felvilágositás, békités sikertelen maradt, s több százan bevonultak a városházára, és ez elé, s megszaporodva a csőcselékkel, lármásan ismételgették kivánságaikat. Megjelent azonban közöttük a főbiró, helyre is állott békitő beszéde nyomán a csend, de a tömeg csak azon kikötéssel oszlott szét, hogy sürgősen közgyülést hivjanak össze, hova követeléseiket intézhetik. A nemzetőrség józanabb része, továbbá a közrend fenntartására a képviselő testület által alig két héttel korábban alakitott egyenruhás választmány csak éjjel két óráig tudta a rendet fenntartani. Ekkor a részben korcsmákban leitasodott zavargók "orditások és káromlások között" Schey Antal Gyöngyös utcai 340 szám előtti lakása előtt elpusztitották az előkertecske fakeritését és a faraktárt, beverték az ablakokat. Ugyanezen idő alatt mások a Schey Fülöp háza előtt álló lámpaoszlopokat ledöntötték. "Midőn a rakoncátlan csőcseléket Turcsányi Lajos evangélikus magyar hitszónok átellenben lévő lakásának ablakából nyugalomra és hazamenetelre intette, a lázongók ellene szinte kifakadtak és ablakait beverték."[90] (A Gyöngyös utcai Schey Antal ház, szemben az evangélikus ingatlannal, melyen később a századfordulón a két emeletes evangélikus leánynevelő intézet székháza épült, emeletes, nagy átjáróház volt, közel igy a Schey Mózes Tyuk utcai, mint a Schey Fülöp házához, mely a fapiacon - a mai Árpád téren - volt. Ugy tünik, hogy az összes Schey ingatlanok a Sziget külvárosban, vagy ennek közvetlen közelében voltak. Feltehetően ezért épitette később e városrészben a zsidó templomot Schey Fülöp.)

A nemzetőrség elfogta és bebörtönözte a főcinkosokat. Ezek között is a főkolompos egy Krötzl József nevü szatócs volt. A zavargást nem utolsó sorban az ő izgatása inditotta meg. (Családját

a többi Krötzl familiától való megkülönböztetésül még a XX. század elején is Judenkrötzlnek nevezte a kőszegi népnyelv.)

A városi közgyülés már 10-én behatóan foglalkozott az ügygyel, s a mozgalom lecsillapitása érdekében a nép által követelt, az ennek kivánságait tárgyalandó közgyülést április 16-ra tüzte ki. Továbbá a veszélyesebb következmények megelőzése érdekében, a városkapitány hozzájárulásával hozott azon főbirói rendelkezést, miszerint a zsidók a Kőszegen gyakorolt gabonakereskedést eltiltatnak, a "mozgalmas népség által zajosan nyilvánitott követeléshez képest" Schey Sándor itteni zsidó gabonakereskedő ily kereskedéstől nyomban eltiltatott, - hely benhagyta. Oly megjegyzéssel azonban, hogy az érintett kereskedést és a vidéki zsidók által gyakorolt házalást ez érdemben kikérendő felsőbb rendelkezésig függesztik fel. (A fenntartás becsületére válik a képviselőtestületnek akkor, amikor a szomszédban a szombathelyi "megyei püspök ur ő Méltósága" is aláirta, hogy a jövőre a zsidók által üzetni szokott házaló kereskedés a város, Perént és Szent Márton körében eltiltassék).[92] A csend fenntartása érdekében határozatot hoznak hirdetmény kibocsájtásáról is. Ebben a köznépet nemcsak arról értesitik, hogy a zsidókat a kereskedéstől és házalástól eltiltották, hanem arról is, hogy a zsidók a már nyert jogaikon kivül egyebeket, vagy ujakat nem gyakorolhatnak és a városi hatóság más helyekről elüzött kóborló vagy bármely vidéki zsidókat e városba befogadni nem fog.

A főkolompost azonban továbbra is fogvatartják és ellene vizsgálatot rendelnek el.

A minisztériumi országos ideiglenes bizottság az ország több részében, különösen azonban Vas-, Zala-, Veszprém és Somogymegyében, Sopron, Kőszeg és Rust városokban (jellemző, hogy mindháromnak lakossága többségében német!) aggasztó méretekben, formában jelentkező mozgalmak meggátlása tekintetében gyorsan intézkedett. Teljhatalmu megbizottakat küld ki Csányi László (az első pesti polgárőrség megszervezője, később a forradalom minisztere, majd a pesti Uj épületben bitófán kivégzett vértanu), s Széll József vasmegyei első alispán személyében, kiknek a város a zsidók személy- és vagyoni biztonsága, valamint az izgatók és erőszakoskodóknak megfékezésére, megfenyitésére kiadott rendeleteit köteles volt végrehajtani. A képviselőtestület a moz-

galom elfojtására törekedve, a nemzetőröket április 10-i határozatával éjjel-nappali szolgálatra kötelezte, a közbiztonság fenntartása érdekében a kormány teljhatalmu megbizottjaitól küldöttség utján katonaság kirendelését kérte. Egy vasas lovas század április 15-én, tehát a köznép kivánta közgyülés előestéjén be is vonult Kőszegre. A 16-i közgyülés már nem is foglalkozott a zsidókkal, csak a népnek egy agrárszociális irányu kérelmét tárgyalta le. A miniszteri biztosnak azon rendeletét, amely a zsidóknak a gabonakereskedést és a házalást - a városi határozatnak hatályon kivül helyezésével - ismét megengedte, a köznép már minden zugolódás nélkül fogadta az április hó 16-i közgyülést követő második napon.

Maguk a kőszegi zsidók az ellenük éppen a szabadság hajnalán történt támadásra nem adtak okot. Az egyenjogositásuk reményét keltő forradalomnak, miként hittestvéreik szerte az országban, bizonyára őszinte hivei voltak. Nem hiányoztak a nemzetőrségből sem. Igy például Vidos József honvédtábornok parancsnoksága alá az 1848. nyarán megejtett toborzás alkalmával önként beállt közülük Fischel József, s kilencvenhat nemzetőr társával novemberben le is vonult a Dráva alá. Jellemző, hogy az egykori hivatalos iratok, a vonatkozó városi jegyzőkönyv mind a 96 személynek foglalkozását rögziti, Fischel kivételével. Ő hiába állt be jószántából a fegyveres honvédek közé, róla csak ez van bejegyezve:"zsidó".[93]

A város egyébként, közel az osztrák határhoz, miként I. Rákóczi György, majd Bethlen Gábor felkelései során, később a kuruc háboru idején, ugy az 1848/49-i szabadságharc folyamán is megalkuvásra kényszerült. Igy például 1848. őszén, nemcsak hogy a szabad elvonulást engedélyezte egy a Jellasich horvát bán főparancsnoksága alatt nagy tulerőt képviselő horvát csapattestnek, hanem még élelmiszert, kenyeret, hust, s minden főre egy iccét juttatva, 20.000 icce bort is adott nekik. Széll József kormánybiztos, 6000 vasvármegyei népfölkelővel október 12-én beérkezve Kőszegre, nyilvános szemrehányásokkal illette a polgármestert, amiért kevéssel őt megelőzve a horvátok Ausztriába elvonulását békén, szabadon biztositotta. Széll József két kormánybiztos társa is magáévá tette a vádat, mely gyávasággal illette Kőszeget. A honvédelmi bizottmány vizsgálatot rendelt el. Nemsokára a császári (osztrák) megszállás alá került a város, megszakadt közte

és a felelős kormány között minden összeköttetés, igy elaludt ez ügy. Helyben azonban előbb még véres hullámokat vetett. A nyilvánosan schwarzgelbséggel gyanusitott Kőszegre beérkező vasmegyei népfölkelők egy csoportja haragját erősen éreztette. Ostrom alá vették október 12-én a városházát, a polgármestert és a tanácsnak többi tagjait agyonveréssel, a várost felgyujtással fenyegették. Majd féktelen indulatukban tulfütött nacionalizmusuk megengedhetetlen cselekedetre, ma igy mondanók:háborus büntettre ragadta őket. A kőszegiek által a sopronmegyei népfelkelők elől visszavonuló horvát sereg utóvédjéből szerte-szét csatangoló horvát nemzetőrök közül elfogott, s a városházi zárkában bebörtönzött 72 személy közül 42-t kegyetlenül lemészároltak a városháza udvarán. Velük együtt két zsidót is.[94] Egy harmadik zsidó (állitólag Kohn Lipót Szombathelyről) ugyanekkor sulyosan megsebesült, a kőszegi betegházban kezelték, mig sebeiből felépült.

Herceg Windischgratz tábornagy megszállta mihamar a várost, ostromállapotba helyezte és 100.000 forint bündijat vetett ki rá. Még a templomokra is fekete-sárga lobogókat kellett kitüzn . A város tanácsa Olmützben hódoló feliratot adott át a császárnak.[95] Kőszegre pedig kiszállt az osztrák hatalom katonai birósága. A vizsgálat után, melyben Theodorovich horvát tábornok egy megbizottja is résztvett, kilenc tettest kötél általi halálra itélt és 1849. junius 23-án fel is akasztatott, a jelenlegi MÁV. pályaudvarral szemben fekvő teret nyugaton lezáró Gyöngyös-patakon most átvezető hid nyugati hidfője mentén, a Gubamalom melletti réten, azon a helyen, ahová később a belga tőkeérdekeltségü Soukup és Korb csipkegyár került, s ahol jelenleg a szombathelyi Lakástextil Vállalat gyártelepe terül el. A kilenc szerencsétlen egyike Schöntág Bernát 19 éves kőszegi zsidó kereskedő, a Kőszeggel majdnem szomszédos Nemescsó község (más források szerint Rohonc) szülöttje volt. A kivégzettek sirja jeltelen maradt (1899-ben mozgalom indult ugyan, hogy emlékkövet állitsanak nekik, de eredménytelenül),[96] a felkoncolt horvátok siremlékét a temetőben az abszolutizmus önkényuralma idején, az 1850-es évek elején, maga Jellasich altábornagy leplezte le.[97]

A szabadságharc kőszegi eseményeit bevezető zsidóellenes mozgalom éle tehát első sorban a megvagyonosodott Schey család ellen irányult. Pedig ez a familia szorgalmával, hozzáértésével nem

kerékkötője, de segitője volt a város gazdasági életének. Nem lehet kétség aziránt sem, hogy miként többi helybeli hittestvéreik, ugy ők is részt vállaltak a forradalom anyagi terheiből (a lakosság aranyon és ezüstön kivül 1142 forintot gyüjtött össze a nemzeti kormány céljaira, 432 forintot pedig az önkéntesek ellátására és ezenkivül gondoskodott 40 honvéd ruházatáról).[98] S megfelelően kivették részüket az 1850-es évek elején abból a kőszegi izr. hitközségre kivetett 4000 forintos büntetéspénzből is, melyet az egész ország zsidósága által e cimen, azaz a szabadságharcban részvétele miatt, beszolgáltatott 1,000.000 forint keretben, a Haynau császári generális rendelte eredetileg 2,300.000 forintos hadisarcból az uralkodó az Országos Izr. Iskolaalap céljaira adományozott.[99] Hasonlóképpen nyögték az egész várossal együtt a 100.000 forintos hadisarc terheit is.

Felhalmozott tőkéjével, kapitalista hajlamaival, meglehet, hogy a szabad kereskedelemnek itt-ott általa is kihasznált lehetőségeivel, természetesen elsősorban saját érdekét nézhette e család, munkássága azonban Kőszeg közgazdaságának jelentős hasznára lehetett, s emellett élenjárók voltak a jótékonyság terén is. Utóbbi vonatkozásban, de minden tekintetben, különösen kivált közülük a hitközség ujra alapitójának, Schey Moysesnek középső fia, Schey Fülöp.

Lakompakon (hova anyja, ugy látszik, hazament szülni Kőszegről) 1798. szeptember 20-án született. Már tizennyolc éves korában megnősült. Lakenbacher Franciskát, a nagykanizsai hitközség lakompaki eredetü, gazdag elnökének leányát vette feleségül.) Amikor az 1796. évi országgyülés alkalmával a pozsonyi hitközség a hadiköltségekhez félévenkénti 750 forintos hozzájárulást szavazott meg, s hasonló felajánlást tettek a többi pozsonymegyei hitközségek, a nyitramegyei, trencsénmegyei stb. zsidók, - áldozatkészséggel kivált Nagykanizsán Lackenbacher Mózes.[100] A nagykanizsai hitközségnek 1848-ban is Lackenbacher a vezetője, Lackenbacher Károly, Schey Fülöp sógora).[101]

Férjéhez mindenben méltó, jótékonyságáról messze földön ismert és tisztelt, minden gőgtől mentes, egyszerü életmódot folytató asszony volt.[102]

Szigoruan konzervativ vallásos szülei hithü emberré nevelték Schey Fülöpöt, ki atyja foglalkozását követve a kereskedői pályá-

ra lépett. Mint ilyen, a jelentős adófizetők közé tartozik 1831-ben már, 1834-ben szintén, első osztályu kereskedőnek van minősitve ekkor. Saját szőleje is van már.

A szabadságharcban az ekkor már egészen jómódu terménykereskedő nem vett részt, ami érthető, mert tul a katonakoron, 50 éves volt már. Más szerepet vállal, s ez a történelem itélő mérlegén semmivel sem mulja felül a szülővárosának tekintett Kőszeget. Sőt még ennél is kedvezőtlenebb. Kőszeget a horvát sereg élelemmel ellátására, annak tulereje is kényszeritette, Schey Fülöpöt tulzott királyhüsége mellett üzleti haszonkeresés indithatta arra, hogy miként azt a későbben elnyert nemesi diplomája is hangoztatja, a császári csapattesteknek többféle jó szolgálatokat tegyen. Ezek minden bizonnyal elsősorban, ha nem kizárólag, hadiszállitásokat jelenthettek. Meg volt hozzá üzleti tapasztalata, tőkéje egyaránt. Ez utóbbit erősen gyarapithatták e katonai szállitások, ezt valószinüsitik mihamar megindult igen bőkezü jótékonyságai.

Mintha engesztelni akarta volna a szabadságharc folyamán tanusitott magatartását, tekintélyes, nagy adományokat kezdett juttatni a legkülönbözőbb jótékony célokra. Páratlan áldozatkészsége tiszteletreméltó még annak ismerete mellett is, hogy megtehette, mert gyermektelen ember volt. Vallási, humán és hazafias szükségletekre egyaránt adakozott, egy-egy nagyobb alapitványának megvalósulását személyes közreműködésével is lelkesen támogatta. A XIX. században Kőszegnek kétségtelenül "legnagyobb jótevője volt, ki alapitványaival, (épitkezéseivel) irta be nevét a város történetébe".[103]

Nagylelküségével elnyert minden elismerést, kitüntetést, amivel kora egy zsidót megajándékozhatott. A legjelentékenyebb magyar rabbik, - közöttük Fassel Hirsch, a világhirü teológus, nagykanizsai, továbbá a hasonlóképpen nagy irodalmi munkásságot kifejtett Zipser Majer, akkor székesfehérvári, később rohonci rabbi, "Morénu" (tudós) cimmel ruházták fel. A kőszegi Jótékony Nőegylet diszoklevéllel ajándékozta meg, 1854-ben a városi tanács testületileg köszöntötte és hálairatot adott át neki "az emberi nyomor enyhitése körüli érdemeiért". Beválasztották Kőszeg városi tanácsába, a soproni Kereskedelmi és Iparkamara tanácsosai közé.

Az ugynevezett Temető utcában lévő zsidó temetőben 1854-ben ravatalozóházat épittetett, melynek homlokzatán máig emléktábla hirdeti, hogy apja, Schey Mózes emlékére létesitette. (E német szövegü szürke tábla jóval később nyert elhelyezést az épületen, valószinüleg 1894-ben, amikor ez bővitést és felujitést nyert, Deutsch Dávid Chevra-elnöksége idején, miről egy másik emléktábla szól ugyanitt.[104] Ehelyütt emlitjük meg, hogy a temetőben az elhalt kőszegi zsidókon kivül azon közel-környékbeli településekből, Velemből, Kőszegszerdahelyről stb. is temetkeztek, ahol nem volt zsidó temető.)

Jelentősen adakozott a kőszegi kórházegyesület javára is. Jótékonysága azonban nem korlátozódott sem felekezetének területére, sem szülővárosának falai közé. Hozzájárult például adományával a hannoveri leégett keresztény iskola felépitéséhez, jelentős ismételt anyagi támogatást adott a kőszegi apácáknak, mely utóbbi áldozatkészségéért 1855-ben főudvarmesteri hivatala (gróf Bellegarde főudvarmester) utján Habsburg Carolina Augusta fejezte ki leiratban elismerését. Más irányu nagyobb alapitványt létesitett évenkénti hozzájárulás kötelezettségét is vállalva 1856-ban. Mindezek nyomán az uralkodó 1857-ben a koronás arany érdemkeresztett adományozta számára.

A következő évben, tehát 1858-ban, megkezdi két igen jelentős adományának tető alá hozatalát, nevezetesen a zsinagóga és a polgári menedékház épitését. Az előbbi a berendezéssel és a melléképületekkel együtt 20.000 forintba került; 1859-ben fejeződött be épitése, ugyanezen év chanukka szombatján avatták fel ünnepélyesen. A várkör északkeleti kanyarulatánál, a negyven (ma Béke ut 40) alatt, az utcáról szabad reátekintést nyujtva, téglalábas vaskeritéssel ellátott előkertes kiképzést nyert az épület, mögötte szintén kisebb kert zárta le az ingatlant. Bizánci épitészeti stilusra emlékeztető, mór klasszikus barokk, romanticizáló köntösben, elipszis alaprajzzal, középen felülvilágitó kupolával, várfok szerüen kiképzett két toronnyal ellátva, homlokzatán órával diszitve épült fel a templom. Belseje szép festéssel, ablakain szines diszüvegezéssel volt ékesitve. Száz férfi és az öntöttvas oszlopokon nyugvó karzaton ugyanannyi női ülésnek adott helyet. A tóraolvasó asztal (almemor) nem középen, hanem - a haladó ritus szokásához hiven - a különlegesen szép kiképzé-

sü, fából készült homlokzatu frigyszekrény előtt nyert elhelyezést. A bejáat előtt jobbra, rituális fürdő, ennek gondozója részére szolgálati lakás, balra az utcáról bemenet egy talmudtóra-terem és a tanitói lakás külön épülete kapott helyet.[105] (A rituális fürdő, a mikve, a XX. században már nem üzemelt, helyiségét a szolgálati lakáshoz csatolták. A kőszegi zsidók tulnyomó többsége nem is hiányolta, igényeiket kielégitette a Gyöngyös-patakra telepitett fürdő, noha ez nem volt rituális jellegü.)[106]

A templom falán a nyitott előcsarnokban márványtáblát helyeztek el később, a következő, fent héber, alatta magyar szöveggel:

"Az istenfélő nemeslelkü és bőkezü koromlai Schey Fülöp báró örök emlékére. Nemes szive sugallatára épité e szent hajlékot Isten nevének dicsőitésére, és lelkének bölcs ösztönzését követve fényes alapitványt is tett Isten házának fenntartására.

Az ő emlékét dicsőitik községünkben.

Vajha találnánk védelmet érdemeiben, mint Áron a homlokát övező lemezben".

Schey Fülöp alapitványa a templom fenntartásán kivül a rabbi javadalmazását is szolgálta.

A zsinagógával azonos időben, vagyis 1859. chanukka napjaiban került üzemeltethető állapotba a Schey Fülöp alapitotta polgári menedékház intézet is (a Sziget városrészben, a mai Fürst Sándor utcában). A városnak a felekezeti különbözőségek mellőzésének kötelme mellett ajándékozta az alapitó. Minden bizonynyal a gondozottak közötti vallási surlódások megelőzése okából külön-külön részleget kapott a kat., a protestáns és az izr. felekezet. A felvételre kerülő személy családját (feleséget, gyermekeit) szintén bevihette. Minden családnak külön szoba, konyha, kamrából álló lakrész jutott pénz, ruha (egyenruha), tüzifa, világitás és gyógyellátás az alapitvány által voltak biztositva számukra. Közös használatukat képezte az egy emeletes alapitványi házhoz tartozó parkocska. Az intézet kb. 15 személy befogadására volt felkészülve, az első években 4 zsidó, 4 katolikus és 4 református gondozottja volt. Az ingatlanon és annak berendezésén kivül 10.000 forintos alapitványi tőke biztositotta a fenntartási szükségleteket, mindezeken kivül életfogytáig évi 200 forint hozzájárulást vállalt még e célra Schey Fülöp, ugy hogy ezen alapitványa legalább 20.000 fl. értéket reprezentált. Főpatrónusáról,

Albrecht főherceg tábornagyról Albrechtinum-nak nevezte el az intézetet, az épület udvarában e főherceg aranyozott szobrát állitva fel. A külső falon felirat örökitette meg az alapitó nevét. (Ma már nem müködik. Utolsó gondozottjai között egy volt zsidó, a többi keresztény.)

Ugy tünik korábbról már: Schey kedvenc bankárja, mintegy "házi zsidó"-ja volt az ország katonai kormányzójának, Albrecht főhercegnek, ki egy körutazása során 1858-ban Kőszeget is felkeresvén, itt nemcsak külön fogadásban részesitette kegyeltjét, de ebéd-meghivásával is megtisztelte.[106/a]

Nemsokára sokkal magasabb kitüntetésben részesült Schey Fülöp. Ő az első magyar zsidó, kit nemesi rangra emelt az uralkodó. I. Ferenc József 1859. május 13-án osztrák nemességet adományoz (a magyar alkotmány fel volt függesztve tudvalevőleg ekkor) Schey Fülöp "kedves és hüséges kőszegi nagykereskedő"-nek "koromlai" előnévvel. A terjedelmes nemesi diploma részletesen felsorolja Schey Fülöp fentemlitett érdemeit. Nemessége kiterjesztést nyert ifjabbik fivérének, Schey Józsefnek a Schey Fülöpnél mindössze 17 évvel fiatalabb fiára, Schey Frigyes bécsi privilégizált nagykereskedő, nagyhesseni főkonzulra is. (Ez utóbbi Bécsben nevelkedett, majd itt megtelepedett bankár, iparmágnás, a bécsi kereskedelmi Akadémia alapitója és épittetője, később ugyanigy a Stadttheaternek is. Kikeresztelkedett.

Schey Fülöp azonban haláláig hü maradt vallásához. Ha utazott, mindig elvitte magával a házi, mintegy 50-60 centiméter hosszuságu tóratekercsét. Ez halála után a kőszegi zsidóság tulajdonába került. Az első világháboru idején felszólitást kapott a hitközség, hogy adjon harctéri, tábori istentisztelet céljaira tórát. Ezt a báró Schey Fülöp eredetü tekercset adták oda. A háboru befejezése után nem került vissza hozzájuk.[107]

Schey Fülöp tehát vallástartó zsidó volt. Ugy lehet, talán meg sem sértődött volna különösebben, ha betekinthetett volna báró Eötvös Józsefnek 1864-1868 között felfektetett naplójegyzeteibe, ahol is az utóbbi, azaz a szabadságharc közoktatásügyi minisztere, a magyar zsidó felekezet emancipációjának lelkes előharcosa, később megvalósitója, bizony igy irt: "Schey zsidó (kiemelés tőlem. - Dr. H.L.), ki minap nálam volt, mondá: die menschliche Natur braucht Geld.[108] Eötvös elfogadra ezt a megállapitást

a bankártól, akiben azonban még ez a zseniális, szabadelvü államférfi is - jellemző a korra - ugy tünik, minden megnemesitettségének ellenére elsősorban "csak" a zsidót látta.

Az uralkodó kegye, Kőszeg német légköre, Bécs közelsége, a császárvároshoz füződő üzleti kapcsolatai folytán az erre valószinüleg amugy is hajlamos Schey Fülöpöt - ugy látszik - egyre aulikusabbá tette. Az Albrecht főherceg parancsnoksága alá 1859 elején szervezett, majdnem udvari testőrség jellegü - ugynevezett - Szabadcsapatok javára szinte sietett nagyobb pénzadományt juttatni; magára vállalta az 1859. évi olasz hadjárat egyes sebesültjeinek ápolási, gyógyitási költségeit, tovább folytatva egyébirányu jótékonykodását. Számos gazdag alapitványt létesitett, igy a soproni evangélikus főtanodában tanuló izr. ifjak számára 1863-ban két ösztöndijat évenként 25 forintjával,[109] majd óvodával ajándékozta meg Kőszeget, továbbá betegházzal, mely utóbbi a XX. század első felében Erzsébet-szanatórium név alatt müködött.

A kisdedóvó alapitását a polgármesterrel élén a város számos értelmiségi, illetve ehhez tartozó polgára, köztük Schey Fülöp, Schey Sándor, Schey Károly 1867. május 28-án határozták el. Az alapitásnak hatalmas támaszt adott Schey Fülöpnek 1868-ban megtett azon ajánlata, hogy a felállitandó kisdedóvónak 10.000 forintot adományoz státuskötvényekben, azonkivül a Temető utcában egy házat és kertet. Kikötötte azonban, hogy az intézet a királyné neve után "Elisabethinumnak" neveztessék el és ismerjék el őt főalapitónak. Az egybegyültek az ajánlatot örömmel elfogadták, s elrendelték a taggyüjtést. Az első alapitó tagok egyikeként jelentkezett 100 forinttal (ez időben ez komoly összeg volt) Schey Sándor. Aztán összeállitották a választmányt, megjelölvén Schey Fülöpöt tiszteletbeli elnöknek, a választmány tagjainak a felekezetek papjait, ezek között a rabbit is, továbbá Schey Sándort, s másokat. A Temető utcai ajándék ingatlant mellőzve, illetve ezt 2163 forintért értékesitve, célszerüségi okokból más helyen vett a választmány telket. Báró Schey Fülöp csak ismételt kérelemre járult hozzá Bádenből e megoldáshoz, majd 1870-ben személyesen megjelenvén az óvodaválasztmány ülésén, növelte adakozása mértékét, fedezve az épitkezés költségeit. Csak azt a feltételt szabta ki, hogy valláskülönbség nélkül vegye fel és ápolja az intézet a kisdedeket. 1871-ben nyilt meg ünnepélyesen, Bartos János ud-

vari tanácsosnak, mint Erzsébet királynő képviselőjének, a polgármesternek stb., Schey Fülöpnek és családjának jelenlétében, a Várkör keleti oldalán, ennek déli végén, a Sziget városrészhez közeli saroktelken.[110] A városrendezés 1970-71-ben elbontotta, ma áruház áll helyén.

Nem is maradt el az uralkodó még nagyobb elismerésének megnyilvánulása. Schey Fülöp az első magyar zsidó, ki bárói méltóságra emelkedett. I. Ferenc József 1869-ben adott helyet számára a mágnások között, (megint nem magyar, hanem) osztrák bárói rangot juttatva részére, kiterjesztve báróságát unokaöccseire, Schey Frigyesre és Schey Fülöpre is. (Ezt a rendkivül magas kitüntetést felesége már nem érte el, egy évvel korábban elhunyt.)

Nagy karrierje, osztrák kapcsolatai nem szakitották el a magyar zsidóságtól, ennek anyagi támogatásától. Pozsonyban is tett alapitványt, s bár idősebb korában végleg áttelepült Bécsbe, hol ugyancsak alapitvánnyal is örökiti nevét, fenntartja ezután is magyar zsidó kapcsolatait. Tagja volt 1880-ban a budapesti Rabbiképző Intézet vezérlő bizottságának,[111] a "zsidó theológiai tudományokból vett pályázatok" jutalmazására e főiskolán alapitványa szolgált.[112] Az intézet templomának belső falain elhelyezett márvány emléktáblák egyikén a főiskola jótevőinek névsorában máig meg van örökitve neve. Sohasem feledkezett meg szükebb hazájáról. Minden évben ellátogatott Kőszegre, felkereste ismerőseit, jótékonysági intézményeit, sok családnak segélyt adott.

Az 1870-es évek elején alakult ama consorciumban is tagságot vállalt Schey Sándorral, Ferenccel, Károllyal, valamint Popper Jakabbal és Deutsch Ferenccel, amelyik a vasutat akarta Kőszegre vezettetni. Ez a tervük azonban nem sikerült.[113]

Tágabb familiájának egy része tekintélyt és népszerüséget élvezve, még jóideig továbbra is Kőszegen maradt és jelentős szerepet játszott a város életében. Kőszeg gazdasági helyzetét erősen befolyásolták. Már 1872-ben a legnagyobb adófizetők: a listavezető Schey Fülöp, a második herceg Esterházy Miklós, a harmadik Schey Sándor, s ugyancsak a nagy adófizetők közé tartozott Schey Károly, valamint Schey Ferenc is (hasonlóképpen a velük rokonságban nem állott, imént emlitett Popper Jakab főtéri posztó, vászon és divatáru kereskedő is.[114] Nem tartozott ugyan a

legtöbb adófizetők közé Schey József, de ő is vagyonos lehetett. Ez időben az övé volt a Tyuk utcai 399 szám alatti, igen terjedelmes családi ház. Ez az épület, melyről már irtuk, hogy ma a Zrinyi Miklós utca 8 szám alatt áll, eredetileg Horváth ház volt,[115] 1750-1787-ig a kerületi táblának (bíróságnak) adott helyet, ezután vette meg a Schey család, mely familiától, miként emlitettük, a Deutsch Móric tulajdonába került. (Itt jegyezzük meg, hogy a báró Schey Fülöp Árpádtéri lakóháza nem kevesebb mint 32 szobát ölelt fel. A báró halála után az örökösök Babarczy bárónak adták el, ennek elhalta után grőt Schönfeld huszárszázados vette meg. Utóbbitól a Kőszegi Posztó Nemez és Fezgyár szerezte meg tulajdonul tisztviselő lakások céljaira.)[116]

A Kőszegen maradt családtagok közül a városban különösen kedvelt volt Schey Sándor kereskedő, báró Schey Fülöpnek 1810-ben született testvéröccse, városi belső tanácstag, 1870-ben városi képviselő. Koromlai Schey Károlyt, Schey Fülöp unokaöccsét viszont Vas vármegye 1868 elején tartott ülésén Széll József főispáni helytartó tiszteletbeli megyei aljegyzővé nevezte ki. (A szintén zsidó Hochsinger Salamont pedig, ki 15 év mulva Kőszegen lesz majd aljárásbiró, ugyanekkor tb. megyei esküdtté.) Ellenvélemények hangzottak el a kinevezések bejelentése alkalmával a megyegyülésen: "nem kell zsidó". Az elnöklő főispáni helytartó azonban nem engedett vitát a kérdésben, erélyesen hangoztatva, hogy a kinevezéseket törvényes jogaival élve ejtette meg.[117] Nem is volt indokolt a "megyei urak" idegenkedése. Schey Károly éppugy maradi volt, mint ők. Igy 1875 nyarán, az országgyülési választások kapcsán Kőszegen megalakult "Conservativ párt"-nak - egyetlen zsidóként - volt választmányi tagja. Gróf Apponyi Albert volt a képviselőjelöltjük, de alul maradt szabadelvü párti ellenjelöltjével szemben. A kőszegi zsidók is ez utóbbira szavaztak.

A tb. megyei aljegyzőség azon időkben tisztes megbecsülést jelentett ugyan Schey Károly számára, de e kiterjedt család fiait elsősorban az üzleti élet érdekelte. Élénk volt részvételük 1872-ben a soproni "Nyugat Magyarországi Jelzálog Hitelbank" kőszegi fiókjának megalapitásában is, ez a pénzintézet azonban alig féléves fennállása után belebukott az 1873. évi nagy tőzsdekrachba.[118] Kétségtelenül résztvesznek a város kulturmegmozdulásaiban is, igy például 1876-ban a magánosok által létesitett Deák Ferenc ösztön-

dij alapitványhoz Schey Fülöp báró éppugy hozzájárult, mint Schey Károly, Schey Sándor és Schey Ferenc is.[119]

Nem vall szégyent a familia bécsi ága sem, melyből báró Schey József személyében a bécsi egyetem jogi fakultásának egyik legkiválóbb tanára származik majd, mint ahogy, ugyancsak a XX. sz. elején már, magasrangu katonatiszt is kerül ki közülük.[120]

Báró Schey Fülöp korának, a fejlődő kapitalizmus világának tipikus fia volt. Császárhü, aulikus, nagy vagyon- és pénzszerző ember, mindhalálig azonban bőkezü jótékonykodása jellemzi személyét. A kőszegi hitközségnek - ugy tünik, bécsi lakós volt már ekkor - a templom fenntartására és a rabbi javadalmazására nem csekélyebb összegben, mint 40.000 forint értékben tett alapitványt.[121]

Atyja, Schey Moyses is magas kort ért el, Schey Fülöp báró azonban még hosszabb életpályát futott be. Bádenben 1881. julius 15-én hunyt el, 83 éves korában.[122] Hazahozták Magyarországra és a lakompaki családi sirboltban temették el. Halála alkalmából örökösei 800 forintot adományoztak a polgármesteri hivatal utján a kőszegi keresztény nőegyletnek, továbbá kőszegi keresztény szegényeknek.[123] Pár héttel halála után Lakompak képviselőtestülete - minden bizonnyal a község számára időnként juttatott adományait meghálálandó - határozatot hozott arról, hogy születési házát emléktáblával jelöli meg.[124]

A kőszegi hitközségnek ujból szervezetileg is életre kelte az ő anyagi támogatásának érdeméül tudható be. Nem állapitható meg pontosan, hogy ez mikor következett be, valószinüleg 1858 körül. Ekkor már épült a templom; az épitkezés lebonyolitása minden bizonnyal szinte követelően életre hivhatta a hitközségnek jogilag is megszervezett formáját, rendjét. Egy év mulva már az uj templomban tartották istentiszteleteiket. 1860. szeptember 1-én Bruck Ignác személyében kántort is szerződtettek,[125] s 1862-ben a Magyar Izraelita (II. 1. szám) azt irja, hogy "Fischer Theophil ur hir szerint kőszegi rabbi lett." Nevezettről, s arra vonatkozólag, hogy valóban megválasztatott-e, nem maradt fent adat, de magának a hirnek puszta felvetődése a kőszegi vallási, hitközségi életnek bizonyitéka. Kétségtelenül volt már 1863-ban kifejezetten hitközségi rabbijuk Grünwald Jakab személyében, ki azonban csak 1865-ig müködött Kőszegen. Innen Mohácsra távozott, mely

utóbbi városban 1888-ban bekövetkezett haláláig töltötte be a rabbiszéket. Őt Ungerleider, a későbbi berlini főrabbi követte a kőszegi rabbiságban, ezt pedig 1868-tól a Szenicén 1839-ben született Silberg Elio (Elijahu, alias Elias) neves talmudtudós, ki Pleschen (Pósen) városban fejezte be működését, hol ifjan, 1885-ben halt el.

Erőteljesen fellenditette a hitéletet utóda, dr. Pap Ignác bölcsészdoktor, a Náchálász Cevi és "A zsidó házassági jog, tekintettel hazai törvényeinkre" cimü müvek szerzője. Eredetileg Süss Ignácnak hivták (a zsidó házassági jogról irt munkája még e néven jelent meg Kőszegen 1882-ben).[126] Erre a névre küldte 1881. julius derekán az ujvidéki apát a megválasztáshoz gratuláló táviratát, kivel dr. Süss rabbi feltételezhetően próbaszónoklata alkalmával ismerkedhetett meg. 1875-től 1881-ig töltötte be a rabbiszéket, mely idő alatt jesiva létesitésén is fáradozott. Kőszegről 1881. nyarán Ujvidékre költözött, az itteni hitközségnek tizenhét éven át volt főrabbija. Felavatta még 1909. nyarán e szép, gazdag hitközségnek Baumhorn Lipót épitette monumentális uj templomát, iskoláját, székházát. Ez a ténykedése már bucsuja is volt, tizenhét évi ujvidéki működése után nyugalomba vonult.[127]

Időnként - majdnem mindig - tehát jeles rabbi irányitotta a kőszegi zsidóság hitéletét. Saját népiskolával azonban soha nem rendelkeztek. Az Eötvös-féle népoktatási törvény kapcsán 1869. nyarán a királyi tanfelügyelőség felhivására a városnak sürgősen döntenie kellett, hogy a népoktatási törvény 25 paragrafusa értelmében "a községi vagyont községi vagy felekezeti iskolai célokra fogja-e felhasználni. A kérdés megvizsgálására és javaslattételre a városi közgyülés a polgármester elnökletével egy bizottságot alakitott, melynek sorában az elnökön kivül ott volt egy városi tanácsos, a főügyész, kilenc városi képviselő (ezek egyike Schey), a helybeli lelkész és Rábbi (sic! - Dr. H.L.), továbbá minden hitfelekezeti tanár urak..."

A városi tanács a bizottság előterjesztése alapján 1869. julius 29-én, hivatkozva arra, hogy ugy a "cathol", mint az "evangelica" vallásuak teljesen meg vannak elégedve iskolájukkal, melyek "mind a kor, és mind a tudomány igényeinek, mind pedig a célszerü oktatási rendszer követelményeinek tökéletesen megfelelnek" a felekezeti oktatás fenntartása mellett dönt. Igy a kőszegi zsidók

elestek a községi, illetve állami iskolától. Saját felekezeti iskolát - minden bizonnyal anyagi nehézségek miatt, másrészt talán, mert ugy is kevés gyerek volt - nem állitottak fel, a kisdedeket a keresztény, főként a katolikus népiskolába járatták. Itt az idegen felekezetü növendékekre kötelezett magasabb tandij bizonyos discrimináció jellegével jelentkezett, ami később sok vitára adott okot.[128]

Három éven át, 1881-től 1884. szeptember elejéig, nem volt rabbija a kőszegi hitközségnek. Az interregnum többéves elhuzódása ugyanakkor, amikor a Schey Fülöp alapitvány megkönnyitette szertartási - kiadási terheik viselését, majdnem azt a látszatot kelti, hogy talán nem is nagyon hiányzott nekik a lelki vezető. Ez idő alatt pedig nem csekély izgalmon estek át a magyar zsidók, közöttük kétségtelenül a kőszegiek is. Felütötte fejét, s a több oldalról szitott mesterséges lázitás nyomán 1882. tavaszán lángralobbant az országban a tiszaeszlári vérvád antiszemita gyülölete. Ezt csak fokozta az a körülmény, hogy ugyanezen időben rendkivül felhevült légkörben tárgyalta a parlament a keresztények és izraeliták közötti polgári házasságkötést megengedő törvényjavaslatot, melyet a képviselőház óriási izgalmak között megszavazott, de a főrendiház ismételten elvetett. A Kőszeghez közeli megyeszékhelyen, Szombathelyen katonaságot kellett összevonni több rendbeli zsidóellenes zavargások miatt, a szomszédos Zala megyében véres, gyilkos mozgalmakat nyomott el a katonaság. Kőszegen pár éjjel zsidó kereskedés kirakattábláit, egy zsidó lakás ablakait verték be rendzavaró suhancok, de nagyobb foku kihágások, a minisztériális és megyei hatóságok erélyes fellépésének köszönhetően, nem fordultak elő.[129]

Máskülönben a helybeli zsidó lakosság békésen folytatta munkáját. Épp ebben az évben Frankl Fülöp kereskedő bérli a város területén a pálinkamérés jogát, árverésen ő veszi meg a város gubacs-termését is.[130] Egyebekben a legkülönbözőbb kereseti lehetőségeket üzték. A legtöbben a kereskedést. Nem egy ezek közül mint házaló (Bósz, Müller, Kőnigstein, Max, Buhn Mór, Fischoff József, Kálmán Helén, Kornfein Miksa stb.) keresi kenyerét, számosan (Neumann Samu városi virilis képviselő, Kohn Hugó, Fischer Emánuel, Frankl Mór, Lock Jakab, Feigelstock József, Deutsch Bernard, Feigl Ignác) kiskereskedők. Popper

Jakab hosszu évek óta a Fő-tér mellett, a Király utca elején a Strucc szálló szomszédságában fennállott nagy Posztó Vászon és Divat üzletét adta át 1882. márciusban öccsének, Popper Ignácnak, ki utóbbi a városnak virilis, (nagy adófizető) majd választott képviselőtestületi, a Kőszegi Takarékpénztárnak igazgatósági tagja, később sok időn át hitközségi elnök is volt. Nagy füszerkereskedése volt Pollák Józsefnek, jelentős terményforgalmat bonyolitott le a Deutsch cég, tekintélyes fakereskedő volt Kopfstein Mór. Nem egy mint iparos keresi kenyerét, igy Schwartz szücsmester, Schaffer szabó, Mózes szobafestő, Frankl Sándor kárpitos stb. Basch Fülöpnek szakács a foglalkozása, Leitner Lipót sörházi kocsmáros,[131] Baron József vasuti őr, Handley Vilmos a városi vámot bérli, Zuschny Móric pedig a fogyasztási adót. Itt van még azonban nagy tekintélyt élvezve a Schey család is. A néhai báró Schey Fülöpnek testvéröccse, Schey Sándor ez időben, 1883. február elején, 74 éves korában elhalt ugyan (a szombathelyi rabbi temette, "érckoporsóban" a lakompaki családi sirboltba szállitották"), családot hagyott azonban maga után. Fia, Schey Ferenc birtokos és szállitó, ki virilis megyebizottsági és városi képviselőtestületi tag volt, s helyt foglalt a Szombathely-kőszegi vasut és a Kőszegi Takarékpénztár igazgatóságában, a kisdedóvó egylet választmányában stb. egyaránt, s jótékonyságának elismeréséül disztagja volt a szombathelyi Humanitas Egyletnek, apja halála alkalmából a polgármester utján 100 forintot osztott ki a katolikus, ugyanennyit az evangélikus szegények között.[132] És akadnak a kőszegi zsidók között már ekkor értelmiségi pályán müködők is, például aljárásbiró Hochsinger Soma, ő vezeti az uj főispán, Radó Kálmán cs. és kir.kamarás előtt 1883. julius havában tisztelgő izr. küldöttséget.[133] (Schey Ferenc a megye üdvözlő küldöttségének volt tagja.) Zsidó orvos is folytat gyakorlatot Kőszegen, dr. Höffner, továbbá még 1851 óta dr. Gerstel Dávid, ki néhány éve már a város tisztiorvosi állását is betölti, majd dr. Biringer Mór. Ugyszólván minden szakma, hivatás megtalálja képviselőit a kőszegi zsidókban, csak rabbijuk nincsen egyenlőre. Pedig ha a hétköznapi élet nem annyira is, de az ünnepi, s alkalmi szertartások bizonyára igényelnék.

1881-ben 11 izraelita ujszülött volt Kőszegen, s 5 a halottak száma.

1883-ban 9 izr. ujszülött, 7 halott.
1884-ben 10 izr. ujszülött, 13 halott.
(Házasságra ez esztendő folyamán 1 pár lépett).[134]

Ebben az utóbbi évben halt el többek között Pick Zsigmond "a jótékonyságáról ismert magánzó" (az 1791-ben bevándorolt Pick Izsák unokája lehetett), pár héttel őt megelőzően felesége, Schey Sarolta. Mindkettőjüket a bécsi családi sirboltba temették.

Végre 1884. nyár elején pályázatot hirdetett a kőszegi hitközség a rabbiállásra. A haladószellemü tagok kívánságára a feltételek közé felvették azt is, hogy a pályázónak a magyar nyelvet szóban és irásban tökéletesen kell birnia. Egy szemináriumot végzett, doktorált rabbi és az 1860-ban a nyitramegyei Szakolcán jómódu kereskedő családból származott Richter Zsigmond versenyeztek az állásért. Ez utóbbi magyar és német nyelven tartott próbaszónoklata alkalmával megjelenvén Kőszegen azt is elmondta magáról, hogy két éven át hallgatta ugyan a budapesti rabbiképző előadásait, de kilépett innen, mert tulzottan liberálisnak, haladó szellemünek találta a főiskola légkörét. Oklevelét igy Pozsonyban szerezte az orthodox jesiván. Ezzel a vallomásával maga mellé állitotta a hitközségben ekkor még többséget jelentő orthodoxiát, s ő nyerte el első állomásaként huszonnégy éves korában a rabbiszéket. Három éves szerződéssel 1884. szeptemberének elején foglalta el. Érkezésekor a vasutállomáson küldöttség várta. A zsinagóga előtt számos hitközségi tag élén dr. Höffner, a hitközség másodelnöke köszöntötte. (Ez utóbbi, teljes nevén dr. Höffner Imre, valószinüleg annak a csehországi származásu dr. Höffner Móric orvosnak lehetett fia, ki 1848-ban Rohoncon folytatott gyakorlatot.)[135]

A rabbi válasza után a hitközségi alkalmazottak (hárman-négyen lehettek legfeljebb kivüle) és a chéder-iskola nevében Bruck Ignác másodkántor, a közösség régi dolgozója üdvözölte. Ezt követően az uj rabbi megtartotta székfoglaló szónoklatát - német nyelven.[136] A hazai nyelv mellőzéséből azonban nemsokára baj lett. Alig töltött félévnél többet Kőszegen Richter Zsigmond, amikor 1885. juniusban a helybeli magyar hetilap, a Kőszeg és Vidéke, rendkivül éles hangu személyes támadást intézett ellene. A "Liberalizmus és Orthodoxizmus" cimen megjelent terjedelmes vezércikk mindenekelőtt azt veti szemére, hogy egyetlen magyar nyelvü prédikációt sem tartott még. Támadja azért, hogy a gim-

názistákat, mint hitoktató, zsargon nyelven, illetve németül oktatja, fenyegetéssel molesztálva ellenőrzi a chéderben a növendék fiukat, hogy hordanak-e a ruhájuk alatt kis imaköppenyt (cidáklit), vakbuzgóságában zaklatja a főkántort és a metszői teendőket is ellátó másodkántort, az előbbit el is üzte. Az orthodoxia ellen általában is kirohanó cikk (nem szerzőként, de informátorként a másodkántor sejthető mögötte) a tanfelügyelő és az iskolaigazgató figyelmét reklamálja. Richter rabbi nem sietett a válasszal, csak öt hét mulva jelent meg a lapban felelete. Minden ellene felhozott vádat cáfolt, de a helyes magyarságot is itt-ott nélkülöző válasza nem hat eléggé meggyőzően. Az ismeretlen cikkiró viszontválaszát a Kőszeg és Vidéke már következő számában közli. Tulzottan nacionalista szellemben hosszan és ismét antiszemita hangnemben igen erősen kirohan az orthodoxia ellen, hazátlannak minősitve ezt, a legerősebben kétségbevonva honfihüségét. Támadja Richtert, amiért feleletét is oly hibás magyarsággal irta meg, leszedi ismét a "keresztvizet" a rabbiról. Csekély kivétellel fenntartja állitásait és vitába száll német nyelvü kőszegi testvérlapjával, a Günser Anzeigerrel.[137] Ez utóbbi hetilap amugy sem élt valami nagy harmóniában a riválisa magyar ujsággal, névtelen cikkirója védelmébe vette Richtert annál inkább is, mert a német nyelv használata ez orgánumnak csak rokonszenves lehetett. A kritika ellenére augusztus 18-án, Ferenc József király születésnapján, az ünnepi istentiszteleten, melyen a hivek majdnem teljes számban jelentek meg, "Richter rabbi ur szokása szerint németül tartotta szónoklatát".[138] Nemsokára azonban személycsere történt az ujságnak ugy szerkesztői, mint kiadói székében, s szent lett a béke a lap, s a pap között.

Az utóbbi is megemberelte magát végre, s 1886. augusztus havában már azt közli a Kőszeg és Vidéke, hogy "az izr. imaház istentiszteletén is jelen voltak a város képviselői, s meghallgatták, mint mondják, a rabbi érdekesen és szépen elmondott magyar szónoklatát". Sajnálattal emliti meg ugyanekkor, hogy az evangélikus templom istentiszteletén németszellemü beszéd hangzott el.[139] Ez esetben azonban nem általánosit a lap, nem ugy, mint egy évvel korábban, amikor Richter rabbit támadva, egyben a vallásos zsidók ellen is politikai kirohanást intézett.

Ez utóbbi támadást pedig annál inkább indokolatlan volt, mert a kőszegi zsidók sem jobbak, de rosszabbak sem voltak mint keresztény polgártársaik. Politikai magatartásuk sem volt egységes. Igy például az 1884. nyarán tartott országgyülési választások alkalmával, amikor Szél Kálmán volt pénzügyminiszter, a későbbeni miniszterelnök, szabadelvü párti győzött Kőszegen a függetlenségi programmal fellépett ellenjelölt gróf Zichy Hermannal szemben, tizenegy zsidó Szél Kálmánra szavazott a nyilt választáson, nyolc pedig nem adta le szavazatát. (Nyilt választás, azaz szavazás volt.)[140]

A város maga, azaz a magisztrátus tárgyilagosabb volt a felekezettel szemben. Igy 1885. áprilisban a közgyülés egy ledőlt templomi fal felépitésére a kérvényező hitközségnek kő és tégla anyagjuttatást szavaz meg.[141]

Ezzel szemben a német származásu rom.kat. káplán a közel nyolcvan éves dr. Gerstel Dávid városi tisztiorvost, ki majdnem négy évtizede kőszegi lakos, s félszázados gyakorlatra tekintett vissza, 1888. februárban az antiszemitizmust alig leplező cikkében élesen támadja orvosi-hivatali ténykedései miatt, ugy hogy nevezett lemondásra kényszerül.[142] Pedig népszerü ember volt, jó két hónap mulva a városi közgyülés a Kőszeg-szombathelyi vasut felügyelő bizottságába, egy év mulva a lakosság póttagként a város képviselőtestületébe választotta be.[143] Ez utóbbi szavazás alkalmával Richter Zsigmond rabbi rendes tagnak volt jelölve, de kisebbségben maradt. Ezek a jelenségek a helybeli zsidóság bizonyos megbecsülésére is mutatnak.

Ugy tünik, hogy Popper Ignác volt ezidőtájt, 1889-ben, a hitközség elnöke, őt pedig, miután már 1887. novemberében városi képviselőtestületi tagjává választott a lakosság, az ipariskola felügyelő bizottságába, s a rabbival együtt a polgári iskolaszékbe választja be a városi közgyülés.[144] Itt is Richter volt az izr. hitoktató. Az 1887/88. tanévben az intézet 162 tanulója közül majdnem 17%, 27 növendék zsidó volt.[145]

A Kőszeg és Vidéke - bizonyára amugyis szükölködvén a hiranyagban - szorgalmasan és folyamatosan közli a helybeli zsidóságot érintő aktualitásokat.

A rabbit most már egyenesen dicséri. "Teljes elismeréssel" adózik neki, amiért 1888. augusztus 18-án, a király születés-

napján a templomban "hazafias lendületü magyar szónoklatot tartott",[146] regisztrálja, hogy 1889. február elején "a trónörökös emlékére requiem tartatott az izr. templomban is, s azt Richter Zsigmond rabbi érzékeny beszéde ékesitette".[147] Tudósit arról, hogy nagyjában ez idő tájt elhalt 80 éves korában Singer Sámuel előimádkozó. Aránylag fiatalon, 47 éves korában hunyt el, népes családot hagyva maga után, Hochsinger Soma királyi aljárásbiró. Ugyanezen év február 28-án tartotta a Chevra Kadisa templomi ünnepségét, melyen a főrabbi méltatta a nap és az egyesület jelentőségét,[148] majd március 3-án (tehát az általános szokásnak megfelelően Ádár hó 7. Mózes születési és halálozási napja körüli időben) évi rendes közgyülését és tisztujitását tartotta az "Izraelita beteg és szegény-segélyző egylet" (vagyis a Chevra Kadisa). Deutsch Dávid elnök felszólalása után Fischer József pénztáros tartott beszámolót, ezután megválasztották elnökké ujra Deutsch Dávidot, előljárokká Blum Miksát és Fischer Jakabot, pénztárnokká ismét Fischer Józsefet, tanácsnokká Lock Jakabot és Tauber Józsefet. Ők lettek az egylet főhivatásának megfelelően a temető, a temetések gondozói is.

Akadt bizonyára elég tennivalójuk szociális területükön is. Hanyatló volt ez időben Kőszeg gazdasági élete. Ehhez hozzájárult az a körülmény is, hogy az addig nagy fogyasztó-felvásárló réteget jelentő 5-ik huszárezredet 1889. őszén elhelyezték Kőszegről. Minden második, harmadik házra lakáskiadó cédula került.[149] Csökkentek a ház-árak. Kőszegről eddig is jelentős volt a kivándorlók száma[150] (közöttük zsidók is akadtak, igy Rosenstingl József stb.), a kedvezőtlen kereskedelmi és ipari viszonyok több kereskedőt, iparost az elköltözésre késztettek. Ezen gazdasági nehézségek közepette különösen jól jött a hitközség számára a kivülről érkezett segitség.

Az egyik a Schey család seniorának, a Bécsben élt koromlai Schey Antalnak (Moyses legidősebb fiának, a vasmegyei zsidók egykori birájának, Márkusnak fia, a néhai báró Schey Fülöpnek unokaöccse volt) végrendeleti juttatása volt. Élete 74. évében, 1890. áprilisban hunyt el. Nem kevesebb mint 300.000 forintot hagyott jótékony célra, ebből ugyan a kőszegi izr. hitközségre csak 4000 forintot (a városi szegényekre 300 forintot) a templom fenntartására szóló rendeltetéssel, azon időkben azonban ez az

összeg is jelentős volt.[151] Egyebekben ekkor már, a XIX. század utolsó negyedében, a Schey család alig játszik szerepet Kőszeg gazdasági életében. A familia nagyobb része bécsi lakos; egy másik Schey Antal ugyancsak bécsi lakosként kéri 1891. juniusában, még mint kőszegi illetőségü személy a magyar állam kötelékéből való elbocsátását.[152] Eladás utján majdnem évszázados birtoklás után ez évben idegen tulajdonba kerül a Schey Pickféle emeletes ház a fapiacon (eredetileg a Schey Fülöpé volt), melynek rangos jellegzetességet adott az előtte az utca fronton oszlopokra erősitett lánc.[153]

Már a városi virilisek között sincsen ekkor Schey, a zsidók közül Popper Jakab házbirtokos (ki Bécsben éli öreg napjait) és Rosenstingl Gyula butorkereskedő tagjai e cimen a városi képviselő testületnek 1891-ben.[154]

A kőszegi zsidók településtörténetére érdekességgel bir, hogy Rosenstingl Gyula elei, miként annyi kőszegi zsidó családé (igy a XVIII. század harmadik negyedében az első települők közé tartozott Schey, Spitzer, Feigelstock familiák, majd a Bunok, a Hackerek, Deutsch Móric, a Kopfsteinok), a "Hét község"-hez tartoztak, zsidók által már a XVI. században lakott Lakompakból származtak. A Kopfsteinok eredete a németországi Reihn Pfalz vidékére nyulik vissza. Egyik ősük Simon a napoleoni háboruk idején herceg Esterházy ezredben szolgált katonaszabóként, később Schutzbriefet kapott a hercegtől. A család egyik ága a Kőszeggel szomszédos Lékára költözött Simon fia Salamon személyében, s itt a Fő-téren nyitott 1851-ben vegyesüzletet, Lakompak község és a soproni kerületi komisszár tanács engedélyének birtokában. De még Kopfstein Samu, a későbbi vagyonos, igen tekintélyes kőszegi kereskedő, chevraelnök is Lakompakon született 1860-ban, s csak 1888-ban nyitott üzletet Kőszegen.

A Rosenstingl családból Pál már 1780-81-ben, majd 1805-6-ban, Mihály 1850-57-ben, valószinüleg ez utóbbinak fia, előbbi Pálnak unokája, szintén Pál 1859-ben, - a herceg Esterházy uradalomban Lékán tisztviselősködtek. (A lékai zsidók lélekszáma: 1802-ben 5 fő, ugyanakkor a községben 1014 katolikus lélek, 1892-ben 25-30 zsidó él az 1305 katolikus mellett. Az 1880-as évek elején zsinagóga is épült itt, de a hivek nem a községben, hanem Lakompakon temetkeztek.)[155] Rosenstingl Chaim költözött be Kő-

szegre a familiából, kit 90 éves korában történt elhunyta után az 1920-as években már itt is temettek el. Ennek fia volt, Rosenstingl Jakab, kit majd 80 éves korában pusztitanak el Auschwitzban.[156]

Nyereséget jelentett a hitközség számára a város jóindulata, mellyel ennek közgyülése jutányosan, 100 forint átalány ellenében 1890. májusban, megfelelő területet enged át temetőnagyobbitás céljára.[157] Égető szükségük nem is igen volt erre, a kiküldött városi bizottság is ugy találta, hogy egyenlőre még nem aktuális a temető bővitése, a képviselőtestület döntése mégis pozitiv volt.

Ez a temető az ugynevezett Temető utcában a volt katonai gyalog-laktanya előtt, közvetlen a város szélén, a rom.kat. és ref. temetők mellett ma is áll. Vastag kőfallal vették körül, báró Schey Fülöp bőkezüsége és a kőszegi zsidók gondossága, kegyelete ellátta megfelelő szertartási teremmel, temetőőri lakással egyaránt. A temetések orthodox ritus szerint történtek, szigoruan a prágai minhág (szertartási szokásjog) szerint, koszoru és virág mellőzésével.[158]

A hitközség lélekszáma stagnál ez időben. 1880-ról 1890-re ugyan 46 fővel emelkedett (213-ról 259-re), az összlakossághoz viszonyuló arányszáma is 2,9-ről 3,8%-ra növekedett (a város népessége ugyanekkor az 1880. évi 7301 személyről 7076 főre esett vissza), de éppen ez idő tájt megtorpant az izraeliták gyarapodása is. Igy 1890-ben 7 személy halt el közülük, a születések száma szintén csak ennyi volt, házasságra mindössze 1 pár lépett.[159]

A közszellem nem igen kedvezett a XIX. század vége felé a kőszegi zsidóságnak. Az Ipartestület ugyan bizottsági taggá választja Popper Ignácot, az általános tekintélyt élvező, jómódu kereskedőt, de a Kisdedóvó Egyesület, a Konkordia Dal-egyesület, a Polgári Kör tisztujitó közgyülése mindeniknél zsidó mentes vezetőséget választ.[160]

Ettől azonban talán fontosabb esemény a hitközség életében, hogy Richter Zsigmondot, ki az év elején másodállásban ideiglenesen a megüresedett szombathelyi rabbiszék funkcióit is ellátta,[161] 1891. október elején az érsekujvári hitközség rabbijává választotta. November végén bucsubeszédben elköszönt hiveitől és december elején átköltözött Érsekujvárra.[162]

Hét esztendős müködése folyamán a hitközségi élet kétségtelen erősödött. Hitbuzgalma nyomán a vallásgyakorlat szilárdult. A szépen müködő Chevra Kadisa szent egylet mellett a távozását megelőző napokban, megfelelő előkészités után, megalakult a jótékony "Krajcár-egyesület" is.[163] Ő maga Érsekujváron majdnem tizenkilenc éven át gyakorolta rabbihivatását, itt halt el java férfi korában, 1910-ben, itt is temették el. Népes családot, nyolc fiu és három leánygyermeket hagyott hátra, kik ugyszólván valamennyien karriert futottak be később, de közülük négy fiu és két lány a hitlerizmus idején vértanuhalált szenvedett. Különösen elismert volt tudományos körökben a három orvos fiu egyike, dr. Richter Hugó (1886-1945) egyetemi m. tanár, a budapesti Szabolcs utcai zsidó kórház idegosztályának vezető főorvosa, majd 1944/45-ben a Wesselényi utcai szükségkórház főorvosa, kinek külföldi szaklapokban is igen számos, nagy feltünést keltett tanulmánya jelent meg.[164] Ennek testvére, Richter Mór, USA-beli lakos, áruház-konszern tulajdonos, még az 1970-es években is igen jelentős, rendszeres ösztöndijak juttatásával segiti elő a budapesti Országos Rabbiképző Intézet nevelő munkáját, különösen könyvtári és levéltári tevékenységét.

A megüresedett rabbiállást gyorsan betöltötte a hitközség. Meghivására dr. Wiener Márk rabbi már 1892. február 2-án próbaszónoklatot tartott a templomban, délelőtt német, délután magyar nyelven. Meg is választották, de mielőtt eddigi papi székéből, a csongrádmegyei mindszenti kis gyülekezet éléről átköltözött volna, - az interregnum alatt emlitésre méltó eseménye volt a kőszegi zsidóknak a "Krajcáregylet" jótékonycélu, közvacsorával és mükedvelő előadással egybekötött táncestélye. Március derekán, a hagyományoknak megfelelő időkben, Zain Ádár emléknapja alkalmából rendezte meg az ifjuság a helybeliek és számos szombathelyi vendég részvételével. A helyi lap kommunikéjéből megtudjuk azt is, hogy dr. Biringer Mórné, orvos neje volt az elnöknő, a müsorban szerepelt quartettet pedig Abrahamsohn H. főkántor vezette.

Dr. Wiener Márkot március végén iktatták be. Kocsisor hozta be a templomhoz, ahol - akárcsak elődjét annak székfoglalója alkalmából - dr. Höffner Imre köszöntötte német nyelven, Handley Vilmos pedig magyarul.[165] Ez utóbbira, ki vegyeskereskedő,

egyben a városi vám bérlője, virilis városatya volt, reá is fért egy kis presztis-helyreállitás. Familiáját nagy botrány nyomta éppen ez időben. Handley Lajos helybeli rőföskereskedő elhagyta feleségét, becsapta apósát, cserbenhagyta rokonait, s Amerikába szökött és New York-ban egy volt alkalmazottjával együtt nyitott üzletet. Nem mentségére, csak magyarázatára szolgáljon: a századforduló tájt gyakori eset volt, hogy vagyonbukottak, de szélhámosok is egy-kettőre "felvették a nyulcipőt" és meg sem álltak Amerikáig.

Nagyjában azonban a hitközség tagjainak élete, gazdasági boldogulása, a kis felekezeti közösség szervezetének müködése nyugodt, egyenletes volt. A vallás és közoktatásügyi miniszter 1892. május végén jóváhagyta hitközségük alapszabályzatát. Szép ünnepséget rendeztek két hét mulva a koronázás 25 éves fordulója alkalmával. A hatóságok képviselői és az ünneplő közönség tekintélyes része a katolikus és evangélikus istentiszteletek meghallgatása után átmentek "az izraeliták imaházába, hol dr. Wiener Márk rabbinus szónoki hévvel beszélt a nap jelentőségéről. Szép átgondolt beszédét hazafias szellem lengte át, valamint imáját is, melyet a király-, a kormány-, a városi hatóság és az izraelita hitközségért mondott. Az istentiszteletet egy gyermekénekkar fejezte be a magyar himnusz eléneklésével".[166]

Tisztujitó közgyülést tartott 1893. január elsején a hitközség. Nagyjában a régi vezetőséget erősitette meg ujból tisztségében, de mivel dr. Höffner elnök, Handley Vilmos alelnök, Popper Ignác pénztáros nem fogadták el megválasztásukat, egy hét mulva, január 8-án ismét összegyült a közgyülés, s megválasztották elnökké a nagyon tekintélyes, városi képviselőtestületi tag, háztulajdonos textilkereskedőt, Popper Ignácot, alelnökké Handley Vilmost, pénztárossá dr. Biringer Mórt (Popper Ignác rokonát), választmányi tagokká Neumann Samut, Deutsch Dávidot, Fischer Józsefet, Schwarz Rezsőt és Frankl Bernátot.[167]

Popper Ignácot a városi közgyülés beválasztja (kétségtelenül a felekezet reprezentásaként) az iparostanonc iskola felügyelőbizottságába.[168] Ezzel szemben a kaszinó tisztujitása zsidómentes tisztikart és választmányt állit össze.[169] Ez eklatánsan a helybeli zsidóság discriminációját jelentette azon időben.

A hitközség területén, mint az az életben általános, öröm és szomoruság váltogatták egymást. Az ifjuság márciusban megrendezte a vidám Purim ünnepet. Junius 7-én viszont elhunyt Bruck Ignác, a hitoktató-kántor, ki hivatását harminchárom évig "a legnagyobb odaadással és buzgalommal teljesitette". A hitközség előljárósága külön meleghangu gyászjelentést adott ki az elhalálozás alkalmából.[170]

Mindezen eseményeknél helyben is nagyobb érdeklődést váltott ki, de országosan hullámokat vetett az 1893. szeptemberében megtartott hadgyakorlat, melyre megszállt Kőszegen az uralkodó, részt vett rajta kivül II. Vilmos német császár, a szász király, több főherceg, a miniszterelnök, több miniszter, sok előkelőség. Ezek közül báró Berg Miksa dr. Wiener Márk rabbinál nyert elszállásolást, ki egyébként tagja volt az alkalmi sajtóbizottságnak, Popper Ignác pedig a város-diszitő bizottságnak.

Az emlitett államfők, főhercegek, miniszterek és egyéb notabilitások több napot töltöttek Kőszegen. I. Ferenc József király a hadapród iskolában, hol szállása volt, tisztelgő küldöttségeket is fogadott a következő sorrendben:

1. Kath. Kléris, 2. Dunántuli Ref. Egyházkerület, 3. Dunántuli Ágostai Hitvallásuak, 4. Tábornoki Kar, 5. Törvényhatóságok, 6. Dunántuli Izr. Hitközségek, 7. Biróságok.[171]

A törvényhatóságok küldöttségében egyes megyei delegációkban zsidók is szerepeltek, igy Zalából gelsei Guttmann Vilmos nagybirtokos (később bárósságra emelkedett), Somogyból Biedermann Ottó (családja szintén bárói méltóságot kap utóbb), Kunffy Adolf (nemesi rangot nyer majd), dr. Herzog Manó kaposvári rabbi.

A dunántuli izr. hitközségek küldöttsége 21 tagból állott, ezek között 6 rabbi és pedig dr. Perls Ármin Pécsről, dr. Schnitzer Ármin Komáromból, dr. Neumann Ede Nagykanizsáról, dr. Herzog Manó Kaposvárról, dr. Bernstein Béla Szombathelyről és dr. Wiener Mark Kőszegről. A világi tagok Rosenberg Henrik kiscelli nagybirtokos, gelsei Guttmann Vilmos királyi tanácsos nagykanizsai, Leopold Sándor szekszárdi, Schreiber Ignác győri és Deutsch J.M. szombathelyi községkerületi elnökök, továbbá a pécsi, a soproni, a szombathelyi hitközségi vezetők, s helyből Kőszegről Popper Ignác elnök, végül Pick Zsigmond kiscelli nagybirtokos és dr. Rosenberg Gyula ügyvéd, vasmegyei földbirtokos, országgyü-

lési képviselő. Ez utóbbi diszmagyarban jelent meg, de az utolsó percben, mivel jogosan discriminátiot látott abban, hogy a program a felekezet fogadását nem a többi egyházak sorrendjébe állitotta be, - visszalépett a csatlakozástól.[172] (Kemény férfi volt, egy összeszólalkozásból kifolyólag gróf Batthyány Istvánnal az utóbbira halálos kimenetelü párbajt vivott).[173] Ellenben közvetlen a fogadtatás előtt - s minden előzetes értekezés nélkül - a dunántuli orthodox hitközségek 15 küldötte (rabbik, rabbihelyettesek és hitközségi elnökök) csatlakozott a küldöttséghez.

A rabbik az uralkodó elé lépve, papi süvegüket feltéve az alattvalói hódolatnak akkoron szokásos stilusában, elmondták a héber benedictiót. "Dicsőség Neked Örökkévaló, mi Istenünk, világ királya, ki saját fenségedből részesitetted a földi uralkodót." A király hangos "Amen"-t mondott, ezután (az 1944-ben majd auschwitzi vértanuhalált szenvedő) dr. Bernstein Béla szombathelyi főrabbi mondta el a hódoló beszédet. A király válasza: "Megelégedéssel látom a dunántuli izraelita hitközségek küldötteit is azok sorában, kik itteni időzésemet alkalmul vették hódolatuk bemutatására, s midőn hüséges érzelmeiket hangoztatják, szivesen bizom őszinteségében és amint nem kétlem, sohasem fognak alkalmat nyujtani arra, hogy megvonjam kegyelmemet és oltalmamat hüséges izraelita alattvalóimtól." Az éljenzés után a király több rabbit szólitott meg, közöttük a kőszegit is. A kismartoni Kuttna Salamon rabbi németül válaszolva kénytelen volt előadni, hogy magyarul nem tud. A felekezet heti lapja, az Egyenlőség, éles kritikát nyilvánitott emiatt a kismartoni rabbi ellen, hangsulyozva "aki nem tud magyarul, maradjon otthon és tanuljon meg, de ne menjen a magyar király elé és ne kompromittálja a nemzet előtt, ha nem is az egész zsidóságot, de az egész orthodoxiát." Kuttna Salamon Tatán született, kismartoni müködését megelőzően, miként nagyapja, majd atyja, ő is ugyanott volt rabbi, de még korábban sok éven keresztül (1854-1870-ig) a kaposvári hitközség rabbiállását töltötte be. Mindenképpen illett volna tehát magyarul tudnia. Az incidens kellemetlenül érinthette dr. Wiener Márk kőszegi rabbit is, kinek felesége Kuttna-lány volt,[174] Kuttna Salamonnak unokahuga.

A korabeli hirlapok erősen foglalkoztak ugy azzal a nagy feltünést keltett ténnyel, hogy az izraeliták nem a felekezetek sor-

rendjében jelentek meg, mint a királyi válasznak a többi egyház hódolatára adott felelettől elütő stilusával. Csak megelégedést juttatott a zsidókkal szemben kifejezésre az uralkodó, s nem örömet, köszönetet, mint a keresztény egyházak deputációi felé. A feudális izü oltalmat, mely az ehhez kapcsolódó gondolatokban szinte a korábbi századok alázatosan hunyászkodó Schutzjude-inek emlékét idézhette, csak a zsidók iránt hangoztatta. Az ujságok kommentárjaira, köztük az Egyenlőségben Szabolcsi Miksa és az akkor szárnyait bontogató Vázsonyi Vilmos vonatkozó vezércikkeire adott hivatalos és félhivatalos válaszokból kiderült, hogy a főispán, a belügyminiszter és a miniszterelnök a felekezetek között, ezeknek sorában utolsó helyen kívánták fogadtatni az izraelitákat, a kabinetiroda döntött másként, s ez utóbbitól származott az izr. deputációnak adott királyi válasz szerencsésnek semmiképpen sem mondható fogalmazása is. Végül dr. Wekerle Sándor miniszterelnöknek a félhivatalos Budapester Correspondenz kőnyomatos szerkesztője (az egyébként szintén izr.) Futtaki Gyula számára adott nyilatkozata zárta le az ügyet azzal a megnyugtatással, hogy a jövőben a többi felekezetekkel együtt kerül majd fogadásra az izr. is.

A királyt fogadott Kőszeg visszasüllyedt szürke hétköznapjaiba, s most már megint csak apró események váltogatják egymást az élet és a halál keretében.

Az 1893. év folyamán izraelita házasságkötés nem történt, 7 volt a születések, 5 a halottak száma. Hirtelen távozott 1894. januárjában a 84 éves dr. Gerstl Dávid orvos. Őt csak lánya, s egy férfi testvére gyászolta. Mély megrendüléssel az egész ország siratta azonban Kossuth Lajosnak 1894. március 20-án Turinban bekövetkezett elhunytát. Emlékének megörökítéséről husz képviselőtestületi tag, közöttük Popper Ignác kérésére határozatot hozott a városi közgyülés, s gyászistentiszteletet tartott az izr. hitközség is. A tagok és a különböző meghivott testületek népes részvétele mellett ima, s énekszámok közbeiktatásával "dr. Wiener Márk tartott hazafias beszédet".[175]

A nemzeti ünnepekből, amennyiben módjában áll, a hivatalos megmozdulásokból kiveszi részét a kőszegi zsidóság, társadalmi élete azonban a század vége felé is elkülönült. Ez idő tájt a dr. Biringer család közülük az egyedüli, amelyik az alkalmi Jótékony

nőegyesületi, turistaegyesületi táncestélyen stb. ott található. Popper Ignác virilis alapon megyebizottsági és városi képviselőtestületi tag, de az 1894. januári választás ez utóbbi testületben nemcsak adóalapon, de amellett a lakósság bizalmából is birt mandátumát nem ujitja meg. Még csak jelölve sem volt. S megint zsidómentes a kaszinó tisztujitása is. A városi közgyülés azonban erre az évre is behozza Poppert az ipariskolai, polgári-iskolai és a közegészségügyi bizottságokba.[176]

Választó közgyülést tartott 1894. januárjában a hitközség is. Handley Vilmost, régen tevékenykedő vezetőségi tagukat tették meg elnökükké. Ő azonban fél év mulva lemondott, Popper Ignácot (a széles téren tevékenykedő közéletü férfiut, ki a helybeli Főgimnázium egyesületnek is egyik alapitó tagja)[177] választották meg helyébe julius derekán. Az elnöki tisztség - ugy tünik - nem volt kapós Kőszegen, Popper Ignác sem vállalta, mire ujból csak Handley Vilmost erőltették vissza a pozicióba. A VIII., azaz a szombathelyi Községkerületben, a felekezet e középfoku igazgatási szervében, azonban Popper Ignác képviseli beválasztott előljáróként kőszegi hittestvéreit.[178]

A következő esztendő nyarán megalakult Kőszegen a Sörgyár részvénytársaság. Telephelye számára mintegy hét hold földet a Kéthely felöli oldalon kedvezményes áron ad a város. A helybeli zsidók közül, de még a szomszédos Léka községből is hittestvéreik köréből, számosan jegyeznek részvényt, a választott alapitók egyike, az alakulást előkészitő bizottság jegyzője, az épitési bizottság tagja dr. Biringer Mór, az igazgatóságban Deutsch Dávid kap helyet. Természetesen nem sejthették, lidércálmokban sem gyanithatta senki, hogy e gyártelep lesz éppen félévszázad mulva szerencsétlen zsidó munkaszolgálatosok haláltábora, s itt küldik német parancsnokaik, őreik majd gázhalálba a végleg elgyengülteket, betegeket, noha a város, minden egyébre gondolva, azt vette be az adás-vételi szerződésbe, hogy "a sörgyárnak eladott telek csakis sörgyári célra forditható".[179]

Megindul a liberalizmus nehéz győzelmével végződött, rendkivül szenvedelmes és hosszas parlamenti küzdelmek után, az uj ugynevezett egyházpolitikai törvények elfogadásával 1895. október 1-vel a polgári anyakönyvezés. Egy evangélikus kőszegi honvédezredorvosnak szombathelyi zsidó lánnyal bejelentett házassági

szándéka kerül első izben hivatalos polgári meghirdetésre, a kőszegi anyakönyvvezetői hivatalban megkötött első házasság véletlenül zsidó feleket ad össze, dr. Süss Sándor lékai körorvos (később kőszegi háztulajdonos) és a helybeli orvos-család egyik tagja, Biringer Ernesztin személyében. Fél év mulva pedig egy kőszegi születésü evangélikus férfi és egy nyitramegyei származásu zsidó nő, mindketten bécsi lakosok, de magyarországi illetőségüek, jöttek Kőszegre házasságra lépni.[180]

Beköszönt a nemzetre a millennium emlékezetes esztendeje, 1896. Ennek tavaszán a városi közgyülés a kis Tyuk utcát, melyben a volt Schey ház áll, báró Schey Fülöp utcának nevezi el.[181] Május 10-én tartották a kőszegi egyházközségek ünnepi istentiszteletüket. A hivatalos személyek részt vettek az izr. imaház hálaadóünnepségén is, meghallgatva dr. Wiener Márk rabbi szónoklatát.[182] Reá szórja a nacionalizmus fénysugarait igy a kőszegi zsidókra is, melyek alatt annál inkább sütkéreznek, mert ez év őszén az országgyülési képviselő választáson, a szavazás a kőszegi kerületben megujitja a haladás, a jogegyenlőség és türelmesség jelszavával küzdő szabadelvü képviselő mandátumát, az antiszemita néppárti jelölttel szemben, ki főprogram-pontja az ugynevezett egyházi törvények reviziója volt. Ugyanekkor a közeli, ugyancsak vasmegyei, németujvári kerületben szintén szabadelvü programmal megvédte mandátumát a kiscelli zsidó családból származott, Kőszegen is jól ismert dr. Rosenberg Gyula is, hasonlóképpen néppárti jelölttel és pedig azzal a dr. Simonyi-Semadam Sándorral szemben, ki 1920-ban a fasiszta nemzetgyülés alelnöke, majd az ugynevezett fehérterror miniszterelnöke lesz.[183]

Mindezen politikai eseményeket meghaladta helyi gazdasági fontosságában Eisner Kamill prágai kalapgyáros textilmérnöknek testvérével, az ugyancsak textilmérnök Frigyessel együtt a kőszegi nagyipari életbe bekapcsolódása. Nemezgyárat alapitottak 1897-ben a városban.

Ugyanebben az évben, s a következő esztendőben a zsidó intellektuelek szük rétegében történtek változások. Dr. Biringer Mór orvos, ki feleségével együtt részt vett a hitközségi életben, elköltözött ugyan Komáromba, de megtelepedett két ügyvéd, dr. Deutsch Lajos, dr. Deutsch Ernő kőszegi aljárásbiró rokona és dr. Steiner Kálmán. Ez utóbbi java férfi korában elhalt, aminthogy fiata-

lon, életének 34. évében elhunyt dr. Wiener Márkné Kuttna Karolina. Elözvegyült férje ismét papi családból nősül, 1898 végén Schwarz Jakab csáktornyai rabbi leányát, dr. Schwarz Mór győri főrabbi testvérét veszi feleségül. Egyébként az elhalálozások száma majdnem mindig egyezik az ujszülöttekével. Igy 1899-ben két fiu és négy leány az izraelita felekezet természetes szaporulata, ugyanennyi, azaz hat fő az elhunytak száma.[184]

A századforduló különösebb eseménye nélkül éri a kőszegi zsidóságot. Változatlanul Popper Ignác a legtekintélyesebb ember a városban, virilisjogu városatya (Rosenstingl Gyula háztulajdonos butorkereskedővel együtt, Frankl Bernát vagyonos borkereskedő és Deutsch Dávid pedig választott póttagjai a városi képviselő testületnek), igazgatósági tagja a kőszegi takarékpénztárnak, képviselőtestületi tagja az Izr. Községkerületnek, s elnöke a hitközségnek. Ez utóbbi tisztségéről leköszön, s 1901. február 10-én helyébe Schwarz Rezső kerül a hitközség élére.[185] Róla csak annyit tudunk, hogy szücs és kalapkereskedő, s már korábban is tagja volt a hitközség választmányának. Nem rendelkezett különösebb vagyonnal, noha azon időkben Kőszegen, miként egyébként általában az ország ugy szólván valamennyi hitközségében, csak gazdag embert választottak elnökké. A kapitalista társadalmi szemlélet a tekintély egyik főalapját a személyi vagyonban látta. Schwarz Rezső is csak rövid ideig volt elnök, müködése nem hagyott nyomot. Tovább szolgálja nála a felekezeti közügyeket a gazdag bőrkereskedő és háztulajdonos, Deutsch Dávid, kinek huszonöt éves chevra elnöki müködését egy szentegyleti közvacsora keretében 1900. március 1-én ünnepelték. Meg is érdemelte a köszöntést, a temető területének megnövelése, a halottasház felujitása, stb. nem utolsó sorban az ő agilitásának volt köszönhető. Popper Ignác és Deutsch Dávid mellett fokozatos aktivitással kapcsolódik be a hitközség életébe a Hacker család. Ez a kiterjedt familia Lakompakon a legtekintélyesebb kereskedőket adta, egyes tagjai jelentékeny szerepet játszottak Sopron és Szombathely közgazdasági és felekezeti életében.[186] Kőszegre Hacker Samu költözött be közülük a XIX. század utolsó negyedében Lakompakból. Jelentős forgalmat lebonyolitó marhakereskedést folytatott, a Kereskedelmi Körben választmányi tagként ténykedett, a nagy adófizetők közé tartozott. Fia, Sándor, gazdálkodó volt, 1899. tavaszán nyilvános árveré-

sen ő bérelte ki a városnak 80 hold területü szántóföldjét is, de saját földingatlannak, s házzal is rendelkezett.[187] Ennek fia, Samu, füszernagykereskedő, majd 1928-ban hitközségi elnökként buzgólkodott, az utóbbinak unokaöccse pedig, dr. Hacker Iván, Szombathelyen ügyvédeskedett, s az itteni hitközséget elnökölte 1945-ben.

Egyenlőre azonban a kőszegi zsidóság még az uj század hajnalát éli. Kedvezőtlen előjellel köszönt ez be. Mindjárt elején, 1900 első felében, aránylag sok halottja van a hitközségnek, közöttük Pollák Mór ny. vasuti állomásfőnök, városi képviselő.[188]

Az akkor idők légkörének ismeretében azonban feltételezhető, hogy a népmozgalmi eseményeknél nem sokkal kevesebb beszédtémára adott okot a kis városkában dr. Deutsch Lajos ügyvéd harcias kiállása, mellyel az őt megtámadó ügyvédjelölt kezéből kicsavarta a kutyakorbácsot, ezzel nyomban meg is torolta az insultust, majd mindkettőjüknek megsebesülésével végződött, államfogházzal büntetett párbajt vivott az ellenfelével.[189] Akkor tudvalevőleg igy reparálódott az "uri becsület".

E társasági incidensen tulmenő, a hitközség egészét érintő eseményt jelentett egy Bécsből 1901. julius havában érkezett értékes ajándék. A helyi lap tudósitása szerint (a még kőszegi lakósnak tünő) "Schey Sándor családja gondolt ismét a kőszegiekre, s ezek nevében Schey Móritz, Hirschlerné született Schey Katalin, özvegy Schey Ferencné, özvegy Schey Antalné, özvegy Lőv Babette és özvegy Nobl Julia nehéz ezüst felszereléssel ellátott templomi eszközöket (nyilván tórákat. - Dr. H.L.) ajándékoztak a kőszegi izr. hitközségnek. A Schey család jótékony adakozásaival, s alapitványaival már amugy is megörökitette nevét Kőszegen, s a kőszegi zsidók örömmel győződhettek meg, hogy az egykori összeköttetésről még most sem feledkezett meg a jótékony család".[190]

Mindezen történéseknél nagyobb izgalmat váltottak ki az 1901. október 2-án megtartott országgyülési képviselői választás csatározása, programbeszédei, előkészitő gyülései. A szabadelvü párti régi képviselő (Szalybely Gyula rohonci nagybirtokos) ugyan - ezuttal harmadszor - megszerezte, bár csekély szótöbbséggel, a mandátumot, de a kőszegi zsidók számára kedvezőtlen légkört csak fütötte az a körülmény, hogy a majdnem diadalmaskodott az antiszemita klerikális néppárt nevében indult ellenjelölt, a tehet-

séges és rendkivül agilis, később apát-praelátusi méltóságra emelkedett Kincs István, helybeli róm.kat. plébános volt.[191] A felszitott szenvedélyek bizonyára csak lassanként higgadtak le, igy nem csoda, hogy egy hónap mulva a városi közgyülés elutasitja az izr. hitközségnek eléggé meg sem alapozott segélyfelemelés iránti kérelmét. Még inkább elfogultságra mutat ugyanezen közgyülésnek azon határozata, mellyel saját tanácsának a város gazdasági érdekében, s a vonatkozó gyakorlatnak megfelelően előterjesztett azon javaslatát, hogy az Eisner testvérek nemezgyárának kibővitéséhez szükséges tégla és épületfa ingyenes átengedését helyezzék kilátásba a készletből, - elutasitotta.[192] Társadalmi téren is megismétlődik a discrimináció: a kaszinó, azaz a Kőszegi Polgári Kör ismét zsidómentes vezetőséget választ.[193] Szinte beleillik a képbe, a kőszegi zsidókat mégis bizton felizgathatta az áttérés, melynek keretében ezekben a hetekben egy helybeli honvédhadnagy, egy honvédezredes és egy grófi ranggal ékeskedő honvéd főhadnagy keresztapasága mellett vette fel a róm.kat. vallást.[194] Popper Ignác viszont, ki ismét elnökli a hitközséget, változatlan tekintélynek örvend. A Kőszegi Általános Takarékpénztár épp ugy megujitja igazgatói tagságát,[195] mint ahogy a városi közgyülés, melynek továbbra is virilis jogu tagja Pollák Sándor füszerkereskedővel együtt, ismét beválasztja a polgár-iskolai bizottságba.[196]

Jelentősebb siker ennél a Frankl Bernáté, kinek 1899-ben nyert városi képviselői mandátumát az 1903. évi választás megujitja.[197]

A kedvező eredmény Frankl személyes népszerüsége mellett a nagytőke gazdasági befolyását is tükrözi. Vagyonos ember volt ő maga, veje pedig Eisner Kamill, a gyáros volt.[198] Virilis jogon Popper Ignácon és Pollák Sándoron kivül dr. Deutsch Lajos is bekerül a városi képviselőtestületbe.[199]

A helybeli gazdasági életbe visszaesés tapasztalható. Csődbe kerül egy zsidó divatkereskedő, egy másik, Fischer Lajos, ki egyébként szücsmester is, s Szombathelyen a vármegyei iparkiállitáson ez időben nyer az egész iparágat dominálo szép kollekciójával elismerő oklevelet, áttelepül a megyeszékhelyre. Rajta kivül ugyancsak elismerő oklevéllel tüntette ki a kiállitás Frankl Lajos ipartestületi jegyző, szeszfőző bemutatott áruit, az Eisner testvérek nemezgyára pedig diszoklevélhez jutott.[200] Ez utóbbi szépen fejlődő nagyipari üzem ez időben vette meg a vele szom-

szédos telket a gyártelep megnagyobbitásának céljából, épitési engedélyt is szerezve erre.[201] A zsidó szorgalom, hozzáértés igy meghozta a gyümölcsét. A gazdasági élet törvényszerüségeit nem változtathatta meg Kincs István plébánosnak éles kirohanása sem, mellyel a szocialista népgyülésen a munkáspárt propaganda szónokával polemizáló antiszemita beszédében az osztályharc elméletét, az egész mozgalmat a zsidók nyakába varrta. Maga a Kőszeg és Vidéke sajnálattal közli, hogy a plébános felszólalásában annyira exponálta magát, a zsidóság ellen beszélve a felekezeti kérdést vetette fel, s nem a békét prédikálta.[202] Egyébként ez az 1903. október 11-én tartott agitációs gyülés rövid időn belül a második ilyen összejövetel volt Kőszegen. Vas megye a papi, főuri (herceg Esterházy, gróf Széchenyi stb.) nagybirtok árnyékában hálás talajnak igérkezett a szocialista eszmék célkitüzése számára.

Az amugyis polgári beállitottságu kőszegi zsidók többsége valószinüleg fel sem ismerte a nálunk még majdnem gyermekcipőben járó mozgalom jelentőségét. Egyenlőre alighanem jobban érdekelte őket, hogy nyugalomba vonult, s Szombathelyre ment ügyvédi irodát nyitni egyik tekintélyes hittestvérük, dr. Deutsch Ernő királyi aljárásbiró.[203] A felekezeti közélet nem veszitett vele. Talán pártatlanságot igénylő hivatása tartotta ettől távol, a város kulturális életében vállalt szerepet, jótékony müsoros esték mükedvelő zongoristájaként.[204] Távozta ellenére az ugynevezett értelmiségi foglalkozásu zsidók száma még is emelkedett Kőszegen. Dr. Havas Gyula volt fővárosi kórházi alorvos 1904. januárban Kőszegre költözött.[205] Igen értékes embert nyer vele a város egészségügye, a hitközségi életbe is hamar bekapcsolódott. Két hét mulva pedig Kőszeg képviselőtestülete városi állatorvossá választotta a szintén zsidó Kertész Lipótot.[206] Ez utóbbi azonban csak háromnegyed éven át töltötte be e hatósági állását, mert 1904. novemberében Nagykanizsára távozott hasonló tisztségbe. Itt évtizedeken át müködött, s részt vett a hitközség vezetésében is.[207] Megyebeli fiatal zsidó állatorvos került a helyére, egyhangu választással, a sárvári Bass Rezső személyében,[208] ki majd a városka egyik legérdekesebb, s jelentősebb alakjává növi ki magát. A következő évben meg, 1906. augusztus elején, dr. Havas Gyulát a kőszegi járás körorvosává választják.[209] Tévedés lenne valami liberalizmusra, vagy filoszemitizmusra gondolni e válasz-

tások kapcsán. Mindkét állatorvos, majd dr. Havas Gyula egyedüli pályázója volt a meghirdetett tisztségnek. Az utóbbi egyebekben 1906. március 11-én a hitközség elnöki tisztségét is elnyerte,[210] alig több mint két esztendővel Kőszegen történt megtelepedése után.

Az intellektuális pályán működő kőszegi zsidók előretörése mellett figyelemre méltó gazdasági téren tevékenykedő hittestvéreik anyagi megizmosodása is. Az általános viszonyok pedig kedvezőtlenek. Nagy a szegénység. A város országgyülési képviselője, Laehne Hugó, a helyi sajtóban vezércikkben mutat reá, hogy Magyarországon Vas megye a harmadik a kivándorlás nagyságát illetően a megyei törvényhatóságok között, mert csak Zemplén és Szepes előzik meg.[211] A megyén belül magában Kőszegen az üzleti forgalom évről-évre csökken, ugy hogy nem egy cég feladja üzletét és más városba költözik,[212] sőt később a kivándorlási láz üti fel fejét a városban, melyben nem kevesebb 79%-os pótadót nyög a lakósság. Ennek ellenére a zsidó iparosok, kereskedők ötletességük, invenciósus szorgalmuk, szerteágazó vállalkozási kedvük gyümölcseként általában boldogulnak. Egy példa: Frankl Lajos ipartestületi jegyző, szeszfőző, ki szerepelt s oklevelet nyert már 1903-ban Szombathelyen az ipari kiállitáson, 1904-ben Sopronban mutatta be ugyan ilyen alkalomból áruit (törkölypálinkát, borkövet stb.).[213] Ő vette meg a város gubacstermését 1906. őszén[214] (a Szombathelyi Bőrgyárnak szállitotta csersav kitermelés céljára), ugyanezen időben az ugynevezett Mexikó határrészben földet bérel a várostól,[215] a képviselőtestületi közgyülés jóváhagyása mellett mészégetési célokra egy kőfejtőt vett bérbe három évre a várostól 1914. februárban.[216] Főfoglalkozása az épületfa, kőszén és mészkereskedés volt. Sokirányu tevékenykedése eredményeként a Deák Ferenc utcán közel a Várkörhöz, a volt Tanács -, ma Liszt Ferenc utca sarkán, szép emeletes házat épittetett magának.[217] Pollák Sándor, a virilis városatya is kis szatócsként kezdte, hasonlóképpen maga épittette - akkor már füszernagykereskedőként - a Király, ma Rákóczi uton, szintén a Várkörhöz közel, nagyon értékes üzletházát, melynek telkéért, rajta egy később lebontatott régi házzal együtt 20.000 koronát fizetett ki 1909. első negyedében.[218] Szépen fejlődik az "Eisner Testvérek Első Magyar Nemezgyára", vizierővel működő saját villamostelepet rendez be 1905. végén.[219] Résztvesz terményeivel 1906. nyár-

utóján Szombathelyen az áruminta-kiállitáson,[220] ugyanezen év őszén a bukaresti kiállitáson ezüst éremmel tüntetik ki.[221] A város is méltányolja a gazdasági életben betöltött szerepét, s 1907. elején saját téglagyárából önköltségi áron bocsájt rendelkezésére szükséges mennyiségü téglát munkáslakások épitési céljaira.[222] A miniszterelnökség 1907-ben a magyar korona országai egyesitett cimerének használatát engedélyezte a gyárvállalat részére.[223] Jelentékenyen bővül 1909-ben a gyár.[224]

Eladásra kerül a város egyik legszebb helyén, a Várkörön, a Neumann Henrik féle emeletes épület, melyben nagy üzlethelyiség és lakás van, a hozzá tartozó szép kerttel. Rosenstingl Jakab butorkereskedő, Kopfstein Sámuel textilkereskedő, Deutsch Fáni kereskedő vetélkednek érte, végül is Kohn Zsigmond divatáru kereskedő veszi meg 22.055 koronáért, akkor, 1907. tavaszán igen jelentékeny összegért.[225] Néhány hónappal később a piacon lévő Waisbecker-féle ház, melyben vendéglő és üzlet is volt, az üres telekkel együtt önkéntes árverésen Rosenstingl Jakab tulajdonába kerül 61.100 koronáért, tehát rendkivül magas árért.[226] Most már, 1909-re, ő is bejut virilis alapon a városatyák közé, vele együtt rendes tag Popper Ignác, Pollák Sándor, dr. Deutsch Lajos, póttag Frankl Lajos.[227] Nussbaum Ferenc divatáru kereskedő, ki a hitközségi életben is jelentékeny szerepet játszik, megveszi a várkörön a legjobb helyen, a mai Köztársaság téren, a Jánussa-féle házat.[228] Idővel emeletes épületet emel szomszédságában veje, Fried Gábor cipőkereskedő számára. Házat vesz Schwartz Adolf mészáros is 18.000 koronáért, az ugynevezett Kőszegi utcában.[229]

Társadalmilag is megtörik a jég. A Polgári Kör (Kaszinó) 1908. januárjában választmányi taggá választja Eisner Frigyest és dr. Havas Gyulát is. Láthatóan ténylegesen együtt élnek, lassanként kialakult összhangban a kőszegi zsidók keresztény polgártársaikkal. Fokozatosan bevonják őket a közügyekbe. A városi képviselőtestület beválasztja a zsidó városatyákat az albizottságokba. (Dr. Deutsch Lajost az árvaszékibe, Pollák Sándort a pénzügyibe,[230] Popper Ignácot a polgári-iskolaiba.[231] Az utóbbi tagja az uj főispán beiktatása alkalmából üdvözlő városi képviselőtestületi küldöttségnek is.)

Az izr. hitközség deputációja is, élén Popper Ignác elnökkel, köszönti a Szombathelyről Kőszegre látogató főispánt.[232]

Rákóczi hamvainak hazahozatala alkalmából 1906. november végén templomában kegyeleti ünnepséget tartott a hitközség is, melyen Wiener Márk dr. rabbi mondott "igen szép" emlékbeszédet.[233]

Az ezidőtájt elhunyt dr. Büchler Ignác orvost, háztulajdonost, "általános" részvét kiséri sirjához,[234] a kat. főgimnázium uj épületének alapkőletételi ünnepségén megjelenik a többi egyházakkal együtt az izr. hitközség elnöksége, s lelkésze is.[235] Amikor pedig befejezést nyer az épitkezés, a felavatás alkalmából a pannonhalmi főapát által adott diszebéden (tudniillik a Szent Benedek Rendé volt az intézet) hivatalos volt Pollák Sándor hitközségi elnök. Rajta kivül még egy zsidó, nevezetesen Hajós Alfréd müépitész (mellesleg az első magyar olympiai bajnok) mint az épitést ellenőrző miniszteri megbizott.[236] Az iparhatósági megbizottak választása e minőségben a városi tanács mellé küldi Nussbaum Ferencet, a szolgabirói hivatal mellé Adler Simont és Polgár Sándort,[237] a Kőszegi Turista Egylet tisztujitó közgyülése választmányi tagsághoz juttatja dr. Deutsch Lajost.[238] Ez utóbbinak indokolt előterjesztése alapján a városi közgyülés az izr. hitközség 1869-től kezdődő évi 200 koronás segélyét 1908. november végén 300 forintra emeli fel. A megemelés hitoktatási célt szolgál. A többi felekezetek iskolasegélyét már korábban növelte a képviselőtestület. A döntésért az izr. hitközség átiratban mondott hálás köszönetet a városnak.[239]

Terebélyesedik az aszimiláció, s mintha a társadalmi egyenranguságot is magával kezdené hozni a kőszegi zsidók anyagi megerősödése. Ez utóbbi kétségtelen. Hivatalos kimutatás szerint 1909-ben

a kat. felekezeti adózóknak állami egyenesadója	44,854.66	Kor
az ág.hitv. evangélikusoké	17,940.91	"
az izraelitáké	4,934.63	"
intézetek, közbirtokosok, tanitók, gyárak adója	17,091.90	" [240]

(A legtöbb adót fizető zsidók: Pollák Sándor 585.98, Popper Ignác 581.68, Rosenstingl Jakab 387.02, Deutsch Arthur terménykereskedő és fuvarozó 315.48 korona évi adóval).

A felekezeti hovatartozások szerint kiszámitott fenti adók végösszege 67,730.20 Kor

Ennek ugyancsak az előbbiek szerint

a kat.adózókra van kivetve	kb. 66%-a
az ág.hitv.evangélikusokra	" 26%-a
az izraelitákra	" 7.3%-a

Az 1910. január elsején tartott népszámlálás[241] Kőszeg 8423 lakósa között talált

katolikust 6448 főt,	azaz szük 7.7%-ot
ág.hitv.evangélikust 1639 főt,	" " 20 %-ot
izraelitát 266 főt,	" " 3.1%-ot

Az izraeliták adófizetési arányszáma tehát több mint kétszerese lélekszám arányuknak.

Nem hagyható ugyan figyelmen kivül, hogy az üzleti foglalkozás, a kereskedelem erősebben volt adóztatva, mint a fundált vagyonból, földingatlanból eredt jövedelem, másrészt viszont - például az Eisner testvérek - minden bizonnyal igen tetemes adójának nagy része nem a felekezetenkénti összeállitásban, hanem az intézetek... gyárak 17,091.90 koronás adó végösszegében szerepelhetett.

S alig telik el egy év, 1911-ben legfőbb adófizetőként már öt zsidó tagja van a városi képviselőtestületnek (Eisner Kamill, ki egyben megyei virilis is, Rosenstingl Jakab, Popper Ignác, Pollák Sándor, dr. Deutsch Lajos); vagyis nagyjában kb. 15 százalék e cimen helytfoglalásuk a városi közgyülésben, holott lakossági lélekarányszámuk 3.1 százalék.[242]

Kétségtelen, hogy e tárgyalt időszakban a kőszegi zsidók kedvező anyagi körülmények között éltek, alig egy-két kivételtől eltekintve, más adatok szerint is,[243] mindannyioknak meg volt a tisztességes megélhetése. Különösen figyelmet érdemel, hogy a mai Köztársaság tér északi oldalán, s a beforduló Várkör (ma Béke utca) elején, tehát a város legforgalmasabb helyén, zsidó tulajdonban volt a házak nagy többsége. Mindezek alapján ugy tünik, hogy a kőszegi hitközségnek, magának a kőszegi zsidóságnak virágkorát az első világháborut megelőző tiz-tizenöt esztendő jelentette. Nem büszkélkedhettek ugyan már a Schey családdal, mint különösen a XIX. század harmadik negyedében. Miként az akkori nemzedék 1857-ben Steinberg Sámuel, később prágai német

egyetemi tanár, hirneves történetiró személyében,[244] nem szült most a kőszegi zsidóság nemzetközi tekintélybe belenövő utódot, - de mégis közösségi szervezeti, egyben magánéletük ezen rövid egy-másfél decennium folyamán mutatkozik leginkább harmónikusnak és termékenynek. Anyagi kiegyensulyozottságukat szinte fémjelezte, hogy a családok igen tekintélyes része háztartási alkalmazottat tartott.[245] Ez utóbbi szerencsétlen páriák között sok zsidó is akadt. Ez ama idők általános gyakorlatának megfelelően antiszociálisan szinte agyondolgoztatott, kellően gondos felügyelet nélkül élő, a családi gyöngédség igazi melegét nélkülöző, igy érthetően elkeseredett lányok körében aztán nem ritkán "megesett", hogy nem tanusitottak megfelelő ellenállást a gyalog, huszár, tüzér helyőrséggel tele Kőszeg hadfiainak. Aránylag feltünően gyakori volt Kőszegen az ugynevezett törvénytelen zsidó születések száma.[246]

A társadalmi beérkezés kinövéseket is hoz magával. Nem kisebb ember, mint Wahrmann Mór, az első magyar zsidó parlamenti képviselő gyermekeinek sorsa, a zsidó iparbárók és pénzmágnások szük rétege második nemzedékének története, a szabolcsi zsidó birtokosok egy részének dzsentri allüröket felszedő virtuskodása az asszimiláció kóros elhajlására mutat. Kőszegen is akadt erre példa a város rendkivül agilis, hivatali teendőit kifogástalanul ellátó, felette népszerü zsidó állatorvosának személyében. Ez a nagyon tehetséges, de bővérü férfi, Bass Rezső, fiatal korában a duhajkodásban Móricz Zsigmond vidéki "sose halunk meg" magyarjait, regényalakjait előzte meg. Nem birt tetterejével. Erős elfoglaltsága mellett szenvedélyes vadász, s féktelenül mulatozókedvü, tréfacsináló ember volt. Az még talán hagyján, hogy az 1907. évi farsang egyik nyilvános mulatságán a jótékony célra árusitott virágokat titokban tüsszentő, ugynevezett tabak (vulgó: tubák) porral szórta meg. A Dalos és Mükedvelő Kör müsoros táncestéjén, 1908. februárjában azonban oly feltünően szórakozott, hogy ezt a "Günser Anzeiger" cimü német nyelvü hetilap kritika tárgyává tette.[247] Bass válasza, majd a Günser Anzeiger éles viszontválasza után e cikk szerzőjét, a lap belső munkatársát egy vasárnap délelőtt a magát sértve érzett állatorvos az utcán felelősségre vonta. A kitérő magyarázatot el nem fogadva, pofon ütötte a cikkirót, ki utána lőtt a távozó Bass-

nak, de nem találta el.[248] A járásbíróság a huszonöt éves állatorvost becsületsértésért 40, Feigl ujságirót közveszélyes lövöldözésért 40, engedelem nélküli fegyverhasználatért 10 korona pénzbirságra itélte.[249]

Még egy év sem telik el, ujabb eseménnyel foglalkoztatja Bass a társaságot, majd a biróságot. Mint a törvényhatósági állatorvos helyettese, 1909 elején ideiglenesen szolgálatot teljesitett a főszolgabiró hivatal mellett. Ruzsa Bélának, a kőszegi járás főszolgabirájának ez időben hivatalos ügyben szóváltása támadt vele. Mivel az ebből eredt sértés hivatalos minőségében érte, az állatorvos a főispánhoz tett panasz utján keresett elégtételt. Az ügyet a felettes hatóság magántermészetü összetüzésnek minősitette, s elháritotta a beavatkozást. Ekkor kért "a dzsentri ábrázatu"[250] Bass ugynevezett "lovagias elégtétel"-t. Közben azonban eltelt hat nap, ezért a vezető járásbiró elnöklete alatt öttagu, a város előkelőségeiből alakult "becsületbiróság" döntött, hogy van-e helye lovagias elégtételnek. Egyhangu igennel döntött. A honvédzászlóalj vivótermében folytatták le a szembenálló felek véres kardpárbajukat, melynek során a főszolgabiró sulyos, az állatorvos jelentéktelen sérülést szenvedett.[251] Hát ezt ekkor igy kivánta az "uri reglama". Pedig Ruzsa főszolgabiró egyébként nem volt kényes, finnyás ember, pár év mulva különböző visszaélések, büncselekmények miatt börtönbüntetés érte, s fegyelmileg bocsájtották el magas tisztségéből. Bass Rezső eleget tett a társadalmi illemszabályoknak, s megvivta a középkori izü fegyveres duellumot, holott ő meg haladó gondolkodásu férfi volt, amiért tizenkét év multán majd a Tanácsköztársaság bukása után börtönbüntetést szenved. Arra, hogy az incidens elintézésének akkoron férfiasnak tartott ósdi módját elvállalta, talán az a mentsége, hogy ugy lehet az adott társadalmi formák, szokások nem engedtek más választást számára. A dr. Rosenberg Gyula halálos kimenetelü, a dr.Deutsch Lajos, majd a Bass Rezső sulyos sérüléssel végződött párbaja annak a közismert ténynek jelenségei, hogy a XX. század első felében még a zsidó középosztály is mennyire alávetette magát a szinte feudális jellegü, "lovagi erkölcs"-nek. A kőszegi hitközségi élet szempontjából azonban az események természetesen érdektelenek voltak.

Az utóbbi tekintetben inkább az érdemel említést, hogy 1907. tavaszán uj kántort választott a hitközség Feldmann Jenő személyében.[252] A következő évben elveszti a helyi felekezeti közösség egyik tekintélyes tagját, Eisner Frigyest, ki Budapestre költözött.[253] Itt sem ragadt meg véglegesen, később Bécsbe vándorolt. Felesége sem volt magyar, Brünnből házasodott, kozmopolita embertipus volt. Annál inkább meggyökeresedett a hitközségi és társadalmi életben mindvégig jelentékeny szerepet játszott dr. Havas Gyula, ki körorvosi tisztsége mellett a Munkásbiztositó Pénztárnak is orvosa volt.[254] A városatyák közé került be 1909-ben virilis megbizás alapján.[255] Hasonlóképpen értékes tagot nyer a felekezeti és városi közélet a tekintélyes kereskedő, Kopfstein Samu testvérében dr. Kopfstein Lipótban, ki 1908. decemberében ügyvédi irodát nyitott Kőszegen.[256] Pár hét mulva már többrendbeli közjótékonysági gyüjtés adakozói között találjuk,[257] s amikor 1900. őszén megalakul az Országos Gyermekvédő Liga helyi bizottsága, báró Miske Kálmán mellett ő az ügyvezető titkár.[258] Egy hónap mulva e célkitüzések propagálására vezércikket ir a Kőszeg és Vidékében. Két héttel ezután magánlakásán hittestvérei számára tart felekezetpolitikai jellegü előadást.

Még egy jogi doktorral gyarapodott a hitközség intelligenciája dr. Dukesz Miksa személyében; 1909-ben került Kőszegre,[259] hol később ügyvédként a felekezet és a város közéletében egyaránt szerepet játszott.

A városka kereskedelmi élete és az a körülmény, hogy járási székhely volt, s mindkét vonatkozásban nagy környék központja, kedvező volt ügyvédek megtelepülésének számára. Ugyanezen körülményben leli magyarázatát aránylag számos vidéki zsidónak gyakori kőszegi látogatása, s ez adhatott ösztönzést Glück József lakompaki zsidó eredményes kérelmének, mellyel nevezett rituális vendéglőre folyamodott 1909. tavaszán iparengedélyért.[260]

Változatlanul az élen járt a helyi gazdasági élet és felekezet megbecsülésében a már kipróbált Popper Ignác. Pollák Sándor helyébe ujra őt választja a hitközség 1909. végén elnökévé.[261] Pollák a kereskedelmi, pénzügyi téren tör előre. Király (ma Rákóczi) utcai házában villamosmotor hajtotta sőrlő telepet állit fel 1910. januárban, ugyanekkor választmányába iktatja a Szombathelyi Takarékpénztár kőszegi fiókja Eisner Kamillal együtt. Utóbbit

igazgatósági taggá választja a Kőszegi Általános Takarékpénztár is 1910. tavaszán.[262] Ugyancsak ez év elején a Fiatalkoru Bünözők Kőszegi Patronage bizottsága ügyvezető titkárnak választja meg dr. Kopfstein Lipótot, ezt a kivételesen tevékeny embert, választmányi taggá dr. Havas Gyulát.

A most emlitett társadalmi, gazdasági tisztségek (melyek egyikmásikának olykor minden bizonnyal első sorban kapitalista alapja is lehetett, igy például a most már nagy vagyona, magas adófizetése folytán megyei törvényhatósági bizottsági tag Eisner Kamill esetében is)[263] az érdekelt személyeknél birhattak csak különösebb jelentőséggel, a felekezeti életet inkább érinti az 1891. év óta fennálló és az izr. nőegylet helyét pótló Izr. Krajcár-Egylet 1910. február havában megtartott tisztujitásának eredménye. Elnöknek dr. Havas Gyulát, alelnöknek Adler Amáliát, pénztárnokká Kohn Ernesztint, titkárnak Kohn Zsigmondot, előljárósági tagokká Kohn Istvánt, Deutsch Elzát, Deutsch Arthurt, dr. Kopfstein Lipótot választották meg.[264]

Országgyülési választásra is sor kerül 1910 nyarán. A kőszegi mandátumot a klérus nagy támogatásával Scheer-Thoss Béla gróf, huszárőrnagy nyerte el, ki antiszemita, néppárti programmal lépett fel, pedig felesége, báró turonyi Biedermann Lucien, az 1902-ben nemességet, 1903-ban osztrák bárói rangot nyert Biedermann Rudolf baranyamegyei szentgáti földbirtokos leánya, zsidó származásu volt.[265] A politika jobbra tolódása egyenlőre nem zavarja a zsidók gazdasági érvényesülését. A Rosenstingl házban nem kevesebb, mint 2800 korona évi bért fizető modern, nagy kávéház, az alapitó Schiffer Miksa kezéből továbbra is zsidó tulajdonba került: Ludasi Mór, volt körmendi lakóshoz.[266] Megalakult a közeli Rohoncon a Rohonci Általános Takarékpénztár, tisztikarában számos zsidó funkcionáriussal, többek között a kőszegi dr. Dukesz Miksával, kit a pénzintézet titkárává választott meg.[267] Deutsch Arthurt a Szombathelyi Takarékpénztár kőszegi fiókja hozza be választmányába.[268] A Király utcán egész közel a Fő-térhez vesz 21.000 koronáért emeletes házat, hogy az ugyenezen utcában lévő, de távolabb eső házából ide helyezze át textil és divatáru üzletét, Bun Lipót.[269] A Várkör főtéri sarkán pedig a Kopfstein Mór és Bernát cég beltagja, Kopfstein Mór vesz házat 27.000 koronáért, hogy ebben külön üzletet nyisson.[270] Hacker Samu fü-

szerkereskedő a Király utcán, hol üzlete is van, ennek megnagyobbitása céljára a szomszédos telket szerzi meg,[271] és uj házat épittet.[272]

A könnyünek nem mondható gazdasági körülmények ellenére elért ezen eredmények mással, mint az érintett kőszegi zsidók fáradhatatlanságával, leleményes szorgalmával aligha magyarázhatók. Ezek a tulajdonságok, képességek érvényesültek más területen a maga hivatalos tevékenységében Bass Rezső városi állatorvosnál is, akiről 1910. decemberében a városi közgyülésen az elnöklő polgármester egy interpellációra adott válaszában elismerőleg nyilatkozott. Elmondta róla, hogy munkásságával a város bizalmát teljes mértékben kiérdemelte, a fellépett járványos állat-megbetegedések lokalizálásában, leküzdésében tevékenyen szolgálta az állategészségügyet.[273] Ugyan őt háromnegyed év mulva, amikor mint városi állatorvos előljárósági tagként bekerül a képviselőtestületbe, a képviselők éljenzése mellett melegen üdvözli a polgármester, mint olyan előljárósági tagot, ki "buzgó tevékenységet fejt ki hivatalos ügyeiben".[274] Hasonló ügyszeretet, hivatástudat vezethette dr. Havas Gyula körorvost, amikor 1911. augusztus végén, a közegészségügyi kiállitás tanulmányozására Drezdába utazott.[275] (A következő évben pedig vármegyei ösztöndijjal többhetes budapesti orvostovábbképző tanfolyamon vett részt.)[276] Ekkor egyébként ugy tünik, ő megint a hitközség elnöke. Amikor 1912. januárjában gróf Mikes János, az uj szombathelyi püspök (ő lesz majd a trónjának visszafoglalására törő IV. Károly király itteni szállásadója 1921-ben) székhelyén megjelenik Kőszeg város tisztelgő küldöttsége, ennek egyik tagja dr. Havas Gyula,[277] ugyszintén a következő hónapban a jubiláló alispánt üdvözlő városi deputációnak is.[278] Viszont a kereskedelmi kör tisztujitása Popper Ignácot pénztárossá, Deutsch Arthur kereskedőt, Popper Géza kereskedősegédet (Ignác fia) választmányi tagokká, Hacker Samut számvizsgálóvá választja.[279] Ugy látszik, hogy ez az alakulás a zsidó kereskedők látogatta klub lehetett, a tőlük idegenkedő, illetve elzárkozó Kaszinót helyettesitette számukra. Dr. Kopfstein Lipót nagy sikerü jogi előadással szerepel itt.[280] A mindenütt hasznos és népszerü Bass Rezső azonban a Kaszinóban is otthon van, egy hadnagy dolgozatát olvassa fel, egy "családias estélyen".[281] Perl zsidó kocsmáros rituális vendéglőt nyit.[282]

Megalakul a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének vasmegyei fiókja. Ez központi küldötté Eisner Kamillót választotta, kinek az alakulás létrejöttében szerzett érdemeit is méltatták a szombathelyi gyülésen.[283]

Három zsidó ügyvéd folytat már gyakorlatot 1911. végén, dr. Dukesz Miksa "ugy is mint a Rohonci Általános Takarékpénztár megválasztott ügyésze" önálló irodát nyitott Kőszegen.[284]

Miközben gazdaságilag erősbödik a kőszegi zsidók kereskedelmet üző rétege, közben a természet törvényei, rendje szerint a halál ritkitja soraikat. Tragikus hirtelenséggel, általános részvétet keltve hunyt el Bun Lipót, a stájerországi, rohicsi üdülésében megbetegedett "igen rokonszenves törekvő üzletember" az ugyancsak stajer Cille kórházában. Bár eredetileg Lakompakból származott, Kőszegre hozták eltemetni. Negyvenegy éves korában távozott az élők sorából,[285] viszont 1912. január első hetében Kőszeg legöregebb polgáraként halt el a kielencvennégy éves Rosenstingl Gyula. Ő alapitotta a Rosenstingl céget. Egy kis házikóban az 1860-as évek végén nyitotta meg igen szerény üzletét, s ezt nagy szorgalmával és családtagjainak buzgó közremüködésével sikerült a vidék egyik legnagyobb butorkereskedésévé fejleszteni. A legértékesebb kőszegi ingatlanok egyikének, a Főtér és Kossuth Lajos utca sarkán fekvő nagy emeletes háznak volt tulajdonosa. Nagy részvét mellett temették.[286]

Pár hónap mulva szintén öreg korban a legelső, azaz legrégibb kőszegi zsidó családok egyikéből hunyt el Spitzer Ignácné Hochsinger N., kit majd fél év mulva nyolcvanegy éves férje, az egykori nagy fuvarozó, mindhalálig jómódu háztulajdonos követ a sirba.[287]

A hitközségnek ebben az esztendőben, 1912-ben, Popper Ignác az elnöke, ki e minőségében résztvesz a szinte izr. kongresszus számba menő februári fővárosi országos értekezleten is.[288]

Az izraelita temetkezési egylet - irja a Kőszeg és vidéke - "alapszabályainak, s az ősi szokásnak megfelelően, három évenként nagy lakomát rendez. 1912. március 10-én öt esztendő elmultával rendezték meg, majdnem az összes tagok részvételével. Kitünően mulattak másnap hajnalig, s sok olyannak félrebillent a kalapja, aki különben egész esztendőn át mindig vizszintes tartásban hordja. Ritka a temetés, ritka a mulatság is."[289]

Másfél hónap mulva bérmálásra, elsőizben, Kőszegre érkezik gróf Mikes János, az uj szombathelyi megyés püspök. A tisztelgő küldöttségek között izr. deputáció is köszönti, élén dr. Wiener Márk főrabbival. Ez utóbbi azonban nem nyer meghivást a plébánia diszebédjére, mely mellőzés azzal a megkülönböztetéssel együtt, hogy a püspök nem tesz nála látogatást, miként a város többi vezető személyénél, - discriminációra mutat.[290]

Pedig most már, legalább is helyben, befolyása és tekintélye van a kőszegi zsidóságnak. A városi közgyülés a polgári iskolaszékbe beválasztja Popper Ignácot és Pollák Sándort, az ipariskoláéba dr. Kopfstein Lipótot.[291] A kőszegi képviselőtestületbe virilis alapon bekerül Eisner Kamill, Rosenstingl Jakab, Pollák Sándor, Popper Ignác, dr. Deutsch Lajos, Deutsch Arthur.[292] Az utóbbinak Schey Fülöp utcai nagy házában helyezik el a vasutas árvaház épitésének befejeztéig, ideiglenesen, 1912 nyárutóján a huszonöt árva vasutas gyermeket.[293] Milyen nagy történelmi multja van e terjedelmes, emeletes épületnek. Birtokolta a kerületi tábla, lakta és tulajdonolta a XVIII. század harmadik negyedében első zsidó családként megtelepedett Schey Moyses és familiája, támadta az antiszemita csőcselék 1848 tavaszán, 1912-ben tehát árvainternátus, 1944. tavaszán majd az innen deportálásra kerülő kőszegi zsidók gettója lesz. Jelenleg pedig a város egyik üzemének ad helyet.

Egyenlőre nem hogy a második, de még a rohamosan közelgő első világháborut sem sejtik a kőszegi zsidók, épp ugy nem veszik észre a már a szomszédba érkezett apokalipszist, mint keresztény polgártársaik. Mintha pedig az előjelek mutatkoznának már. A kőszegi huszárok (a balkán háboru kihatásában) a galiciai határon telelnek mozgósitott felvonulásban. Karácsonyukra zsidók is adakoznak, dr. Havas Gyula, Bass Rezső, Pollák Sándor, dr. Deutsch Lajos, dr. Kopfstein Lipót.[294] Ez utóbbi egyébként a Kereskedelmi Körben a munkásbiztositás szociális fontosságáról és a vonatkozó törvényes intézkedésekről tart előadást.[295] Megalakul Kőszegen egy ny. tábornok elnöklete alatt, s egy bárónő elnöksége mellett a Vörös Kereszt Egyesület helybeli csoportja, titkárává dr. Kopfstein Lipótot, orvossá dr. Havas Gyulát, egyik választmányi taggá dr. Kopfstein Lipótnét választják meg.[296] Mihamar a sebesültek kötözéséről és a betegápolásról tanfolyamot

tart e Fiók a városháza közgyülési termében, melynek a fáradhatatlan dr. Havas Gyula az előadója.[297]

Tisztujitó közgyülésre ült össze 1913. január 5-én a hitközség. (Ugyanezen nap tartotta évi rendes, választó közgyülését a rohonci zsidóság is, ugy látszik, ezen a vidéken az év elején volt szokásos a restauráció). Ismét Popper Ignácot választották elnökké, a tizennégytagu választmányba pedig bekerült Deutsch Dávid, Nagy Ferenc, Kopfstein Samu, dr. Deutsch Lajos, dr. Havas Gyula, Deutsch Arthur, Schwarz Adolf, Adler Lipót, Krausz József, Hacker Bernát, Kohn Zsigmond, Lock Jakab, dr. Kopfstein Lipót, Adler Simon.[298] Az utóbbit különben pótképviselővé választotta a lakósság, 1913. első negyedében, a városi képviselőtestület megujitása kapcsán. Sok, de nem elegendő szavazatot nyert itt rendes tagságra dr. Kopfstein Lipót, kinek munkaerejéből mindenfelé jutott.[299] Igy őt választotta titkárává az 1913-ban megalakult Kőszegi Sport Egylet (választmányi taggá Bass Rezsőt, dr. Deutsch Lajost, Popper Gézát is).[300] Ügyvezetője volt egyéb társadalmi tisztségei mellett a Gyermekvédő Liga báró Miske Kálmán elnökölte kőszegi fiókjának is, melynek 1913. január végi közgyülésén ő tartotta a beszámolót. Ez alkalommal a Fiók választmányi taggá tette meg dr. Wiener Márkot is.[301] A városi képviselőtestületnek hat évi időtartamra a jogügyi szakbizottságba dr. Deutsch Lajost, a gazdálkodó és pénzügyibe Pollák Sándort választja be.[302] Fokozatosan egyre inkább részt vesznek a kőszegi zsidók a lakósság társadalmi megmozdulásaiban. Anyagi támogatásban részesitik a katolikus nőegylet estélyét,[303] az evangélikus nőegylet müsoros farsangi estélyén szerepel Frankl Elza és Popper Erzsébet (a hitközségi elnök lánya), ki utóbbi egy kőszegi magán festőiskolán tanul.[304] Gazdasági téren is további emelkedést mutatnak. Dr. Dukesz Miksa ügyvéd 39.000 koronáért megveszi a Kőszegi Általános Takarékpénztár egyik Király (ma Rákóczi) utcai házát.[305] A kereskedelmi miniszter Eisner Kamill nemezgyárost a közgazdasági téren szerzett érdemei elismeréséül kereskedelmi tanácsossá nevezte ki. A kitüntetés kapcsán a helyi sajtó elmondja róla, hogy "ujabban különösen a Gyáriparosok Országos Szövetsége szombathelyi fiókjának létesitésével, illetve a vasmegyei gyárosok tömöritésével szerzett érdemeket, ezenkivül a magyar áruforgalmi statisztika irányitása körül is nagy hozzáértéssel tevékenykedett.

Gyára nemcsak az országban, de a külföldön is jó hirnévnek örvend. A város közéletében is tevékeny részt vesz".[306]

A Kőszeg és Vidéke ez egykoru kommünikéjével szemben ugy tünik, hogy közéleti tevékenysége egyoldalu lehetett. Hivatalos megállapitás szerint a zsidó vallásu városi képviselőtestületi tagok általában nagyon tartózkodó magatartást tanusitottak. Valószinüleg a város hol nyilt, hol lappangó, de feltehetően általuk ösztönösen is mindenkor érzett antiszemitizmusa tarthatta őket távol a közgyülésektől, melyeken 1913-ban Eisner Kamill, dr. Deutsch Lajos, Popper Ignác csak két-két alkalommal vett részt, de Rosenstingl Jakab, Pollák Sándor egyszer sem. Az 1914. évi első ülésen megjelent ugyan Eisner Kamill, dr. Deutsch Lajos, Rosenstingl Jakab, Popper Ignác, Deutsch Arthur, Bass Rezső, de Pollák Sándor most sem jött el.[307] Egyebekben ő ez évben Eisner Kamillal együtt - a legtöbb adófizetők között - tagja a megyegyülésnek is.[308] Az előbbi 830,70, ő 775,65 korona évi adót fizetett 1913-ban. Velük együtt 1914-ben virilis városi képviselő Rosenstingl Jakabon, Popper Ignácon, dr. Deutsch Lajoson, Bass Rezsőn kivül most már dr. Dukesz Miksa is.[309]

Izgalmat váltott ki az 1913. szeptember 4-i városi közgyülésen a gerinces Bass Rezső napirend előtti interpellációja. A helybeli izr. hitközség azon sérelmét tette szóvá, mely szerint a város által fenntartott kat. iskola nem vesz fel zsidó tanulókat, tankötelesseket, s ha mégis, ezektől magasabb tandijat, személyenként 20 koronát szed. Kincs István apátplébános azt válaszolta, hogy a katolikus és evangélikus egyházak a várostól iskolafenntartásra kapott aránylagos pénzszegélyeket ténylegesen erre a célra forditják, ezzel szemben az izraeliták, bár szintén részesülnek iskolasegélyben, ezt nem erre használják fel. Adja a város az utóbbiaknak adott segélyt is a két iskolafenntartó egyháznak, s ekkor természetesen majd nem lehet senkit visszautasitani. Ezzel szemben magától értetődő szerinte, hogy minden felekezet saját hiveinek köteles elsőbbséget biztositani. Bass válaszában arra hivatkozott, hogy az izraelita hitközség igen is a segélyt iskolai célra, hitoktatásra forditja. Ha ettől elvonják, ki fizeti majd a szintén kötelező hitoktatást? Hibáztatja, hogy az iskolaszék most egyszerre megszakitja az eddig példás felekezeti egyetértést. Hosszas vita után az elnöklő polgármester-helyettes javaslatára a köz-

gyülés a távollévő polgármesterre bizza az ügy megvizsgálását.[310] Ebből azonban nem született orvoslás, mert öt hónap mulva, az 1914. február 5-én megtartott városi közgyülésen az iskoláknak juttatandó segélyek tárgyalása kapcsán dr. Deutsch Lajos inditványt terjeszt elő: mondassék ki az izr. tanulóknak a keresztény iskolákba való felvételének kötelezettsége. Dr. Dukesz Miksa hosszabb beszédben fejtette ki az általa is támogatott inditvány jogosságát. Dr. Deutsch visszavonta mégis (vagy mert a leszavazástól tartott, vagy mivel talán nem akarta még jobban kiélezni a kérdést), hangoztatva, hogy módjában lesz ismételt panasz esetén orvoslást szorgalmazni, bizik azonban abban, hogy a jövőben erre ok sem lesz.[311]

A béke ez utolsó hónapjaiban az Eisner nemezgyár uj épületekkel gyarapodik,[312] a polgári kaszinó ujból választmányi taggá választja Bass Rezsőt (aránylag fiatalon érte el ez akkor társadalmi megbecsülést, fémjelzést jelentő tisztséget),[313] dr. Havas Gyula a honvéd tisztikarnak tart a laktanyában orvosi előadást.[314]

A városi képviselő intellektuelek, gyáros, nagykereskedő, a teljesen asszimilálódottnak tünő személyek mellett a kőszegi zsidóságnak kaleidoszkopja kisembereket, a legkülönbözőbb foglalkozásu egyéneket is mutat. Akadt közöttük házaló,[315] de még csendőr is. Zsidó volt Réti Salamon csendőrőrmester személyében a helyi és járási őrs vezetője, ki 1914. tavaszán, pár héttel nyugalombavonulása után halt el.[316] S a felvilágosodott szellemü többség mellett volt a hitközségnek egy szükebb orthodox rétege is. Ide tartozott elsősorban a Rosenstingl család, s a Rosenstingl-vő, Lock Jakab régiségkereskedő. Ez utóbbi fanatikus merevségében a világért sem tette volna be lábát a templomba, mivel ennek almemorja (tóraasztal-emelvénye) a közép centrális elhelyezést diktáló askenáz tradiciótól eltérően, a haladók módján, a frigyszekrény előtt volt. Ritka, értékes tárgyakkal gazdagon felszerelt, még a külföldiek által is gyakran látogatott üzletét egészen különleges szakértelemmel tehetséges, tevékeny felesége vezette, ő maga a rajongók oldaadásával teljesen a vallásnak élt, ismert talmudtudós volt. A templommal hadban állván, istentiszteletét a lakásán gyakorolta, de az ennek az előirt közösségi formában történő megtartásához szükséges tiz-tiz felnőtt férfit, az ugynevezett minjánt nehezen tudta összeállitani. Magához szoktatta, s e célból vendégül látta

ez alkalmakkor a környék falvaiból ügyes-bajos dolgaikban Kőszegre belátogató vallásos hittestvéreit, ezenkivül a vidék könyöradományokból élő, teljesen nincstelen, szegény zsidóit is. Ez utóbbiak igy időnként megjelenvén, végigházalták a hitközség többi tagjait is. A hatóság mindezt nem jó szemmel nézve, s többszöri sikertelen figyelmeztetés után végül, 1913. szeptember elején, "tiltott koldulás elősegitésében való részesség" cimén megbüntette, pénzbirsággal sujtotta Lock Jakabot. Állitólag a kolera esetleges behurcolásának megelőzése is indokolta ez intézkedést, ugy tünik: inkább antiszemita hajlam sugalmazta.[317]

A kőszegi zsidóság tehát természetesen nem egyrétü volt. Akadt közöttük egészen gazdag épp ugy, mint szegény. Vadászgató, párbajozó kaszinótag csak ugy, mint nagyszakállu, mondhatni bigott talmudista. Egyben azonban egyformák: a szorgalomban. A közülük kikerült, majdnem duhajkodóan mulatós, bálozgató, közszereplő városi állatorvos elismerten eredményesen látja el hivatali teendőit, - a szegényeket vendégelő, gyámolitó Lockék sem őseiktől öröklött, fundált vagyon jövedelméből jótékonykodhattak.

Többségükben virágzó életet éltek, fejlődésüket azonban lezárta az első világháboru, létüket is megsemmisiti majd a második.

Magyarország elindult szinte végzete, Kőszeg pedig balsorsa felé 1914. julius 26-án, az első világháboru kitörésével. A városban állomásozott harctérre induló zászlóaljat "Kincs István apátplébános teljes ornátusban, fényes segédlettel áldotta meg, Kőszeg asszonyai-leányai ünnepi diszben bokrétázták fel őket, a cigányzenekar a Rákóczi-indulót játszotta, a lelkesült közönség egy része a város határáig kisérte a hadfiakat".[318] Igy tudósit nagy megelégedéssel a helyi sajtó, ma már hozzá lehetne füzni: vakulj magyar és eredj idegen országokba meghalni olyan imperialista célokért, melyekhez magadnak semmi közöd!

A hadköteles férfiak fokozatosan, valláskülönbség nélkül bevonultak, az itthon maradottak, karöltve a nőkkel, bekapcsolódtak a front mögötti önkéntes szolgálat társadalmi munkájába. Ebben is természetesen teljes bevetéssel részt vesznek a kőszegi zsidók. Az egyik legelső sebesült kőszegi tiszt éppen Popper Ignácnak legidősebb fia, Popper Róbert tartalékos hadnagy, ki már 1914. szeptember elején vérével áldozott a hazának.[319] A cserkészifjak Vöröskereszt szolgálatra jelentkeznek (Pollák-Pál József, Adler Ma-

nó stb.),[320] dr. Kopfstein Lipótné két keresztény asszonytársával közösen uj tagokat verbuvál a Vöröskereszt számára, egyben pénzgyüjtést is folytat. Ez utóbbi keretben adakozik a hitközség épp ugy, miként számos tagja is, igy az a Lock Jakab, akit más irányu, egyoldalu jótékonykodása miatt mintegy tiz hónappal ezelőtt hatósági büntetés sujtott. Adakoznak a bevonult katonák családtagjaik számára,[321] majd meleg ruhát a hadfiak részére. Az első hadikölcsön jegyzésében találjuk a hitközséget már 1914. novemberében, ebben az akcióban külön részt vesz a szentegylet, és személyesen a hivek is.[322] Az egyenlőre itthon maradt zsidó férfiak tekintélyes része belép a háborunak már első hónapjaiban megalakult polgárőrségbe. Nagy részvét mellett hadifoglyot temet a hitközség 1914. novemberében. Sternberg Elian, huszonhárom éves orosz katona, a fogolytáborból, azokból a barakokból, amelyek két évtized mulva a második világháboru szerencsétlen zsidó munkaszolgálatosoknak vesztőhelyét adják, került a kőszegi kórházba. Itt halt el az Atyuskának, azaz a "minden oroszok cárjának" ez az áldozata. Temetéséhez a katonaság is kivonult, sirjánál a hitközség tagjai imádkoztak, dr. Wiener Márk rabbi meghatő bucsubeszédet mondott.[323]

Megindul számos hitközségi tagnak is vesztére, a népfölkelők sorozása, bevezetik a vasgyürüért aranyat mozgalmat, melyben zsidó személyek épp ugy adakoznak, miként a hitközség is,[324] részt vesznek egyes hitközségi tagok a katonák karácsonyi ajándék akciójában,[325] majd a hadi célokat szolgáló önkéntes fémfelajánlásban.[326] Besorozza, s elveszi a katonaság Hacker Samu, Pollák Sándor lovait is,[327] - nyögi a hátország a háboru teljes terhét.

Sulyosan megbetegszik 1915. elején a hitközség érdemes főrabbija. Már nem ő temeti az 1915. február elején, élte delén elhunyt Halász Ernő járásbirót. Óriási tömeg vett részt e végtisztességen, a nagy munkabirásu, igen szorgalmas, hivatásának élt férfi hirtelen halála az egész városra megdöbbentő hatást gyakorolt. Dr. Horovitz József szombathelyi főrabbi bucsuztatta, a sok-sok résztvevő között ott volt a temetésen a szombathelyi törvényszék küldöttsége, testületileg a járásbiróság tisztikara, s a városi hatóság és a helybeli felekezetek képviselői is.[328]

Pár hét mulva egy ifju párt esket Kőszegen a szombathelyi főrabbi,[329] junius második felében azonban szomoru funkciót végez, temeti kőszegi kartársát, a huszonhárom éves helybeli szolgálat után hatvanhét éves korában elhunyt dr. Wiener Márkot. Hosszas betegeskedés, majd mütét után a budapesti zsidó kórházban halt el. Érdemei iránti figyelemből holttestét hitközsége hazaszállitotta Kőszegre. Itt nemcsak hiveinek, hanem az egész városnak megbecsülése övezte volt a szerény, tudós férfiut, ki nagy buzgósággal és szeretettel töltötte be hivatalát, s a hitközség felvirágoztatása terén nagy érdemeket szerzett. A legtöbb jótékonysági intézmény az ő nevéhez füződik. Nagy héber tudása volt, a sátoraljaujhelyi és kismartoni jesivákból a berlini rabbiképző intézetbe ment, majd a budapestibe, melynek első növendékei közé tartozott.[330] Elhunyta mindenütt nagy részvétet keltett. Dr. Horovitz József gyászbeszéde után a család nevében dr. Schwartz Mór győri főrabbi, a kerület részéről Ehrlich Mór rohonci rabbi, a hitközség előljárósága nevében dr. Havas Gyula bucsuztatta. A temetésen megjelent a városi hatóság, a kőszegi tanintézetek (ezekben az elhunyt oktatta az izr. hittant), a felekezetek képviselői, a VIII. Izr. Községkerületnek és a szombathelyi hitközségnek elnöksége, s a város polgársága.[331]

Sorozzák 1915. nyarán már a 42-50 éveseket is, katona lesz igy élte delén több kőszegi zsidóval együtt dr. Deutsch Lajos ügyvéd is,[332] kinek két kollégája, dr. Kopfstein Lipót és dr. Dukesz Miksa, már régen hordja az egyenruhát, épp ez év elején léptették elő őket főhadnagyokká.[333] A 20.000 koronán felüli jövedelmeket pedig külön hadi adóval terhelik, ebbe az Eisner nemezgyár esett bele. Dr. Havas Gyula zászlóaljorvosi szolgálatot teljesit a Kőszegen állomásozó 12 számu vadászzászlóaljnál, ezenkivül teljesen dijtalanul (társadalmi munkában) orvosa a kőszegi Vöröskereszt kórháznak,[334] e munkája elismeréseként 1916. első negyedében kitüntetést kap;[335] Lengyel Dezső divatárukereskedő, háborus népfölkelő az olasz harctér egyik legvéresebb pontjáról, Tolmeinből sulyos, de gyógyuló fejlövéssel kerül haza Kőszegre, a Vöröskereszt kórházba, kitüntetésre felterjesztve az illetékes magasabb katonai parancsnoksághoz.[336] Előszedi már az emberhiánynyal küzdő hadvezetés az egészen fiatal ifjakat is 1916-ban, s igy besorozza katonának többek között a hetedik gimnázista Adler Ma-

nót is,[337] akit már megelőzött a bevonulásban nyolcadikos diáktársa, Pál (Pollák) József.[338] Közben a kőszegi zsidók - mondhatni - tömeges részvételével, tisztes adományaik mellett, egyre ismétlődnek a különböző cimen megrendezett hadigyüjtések (ujra a Vöröskeresztnek, majd a katonanap céljaira, stb.),[339] - teljes mozgásban a hadigépezet, igy vagy ugy mindenki, magától értetődően a helybeli zsidóság is ennek szolgálatában áll. Minden hétnek megvannak a lokális katonai vonatkozásu eseményei. Hazainditják 1916. elején a rokkant orosz hadifoglyokat, a vasuthoz való kiszállitásukhoz odaadja fogatát Frankl Lajos, Hacker Samu, Deutsch Arthur is.[340] Az utóbbi jelentős gazdasági kijelölés birtokába jutott, ő a Budapesten székelő Hadi Termény R.T. kőszegi megbizottja.[341] Ez időben 1916-ban Eisner Kamillal, Rosenstingl Jakabbal (mindkettő virilis megyebizottsági tag), Dr. Dukesz Miksával, Pollák Sándorral, Popper Ignáccal együtt ő is virilis városi képviselő.[342]

Ekkor adja hirül a Kőszeg és Vidéke további helyi eseményként, hogy dr. Klein Miksa törzsorvost, a kőszegi katonai tartalékkórház két éven át müködött parancsnokát áthelyezik Turnaubа, Csehországba, "a város társadalma őszintén sajnálja".[343] (Beosztott orvosa dr. Weil Ármin trencsénmegyei magánorvos volt, ki önként jelentkezett a háboru kitörésekor katonai szolgálatra).[344]

Ha talán csak átmenetileg, egyes gazdasági ágak a háboru folyamán erősbödnek. Uj gazdasági épületet emel az Eisner nemezgyár[345] tulajdonosát, Eisner Kamillt, Deutsch Arthurral együtt virilis alapon törvényhatósági tagnak nyilvánitják. A kőszegi nyolc virilis törvényhatósági bizottsági tag közül tehát kettő zsidó),[346] Pollák Sándor nagykereskedő 104.000 koronáért megveszi a Kőszegi Általános Takarékpénztártól az ennek Szombathely belvárosában a muzeummal szemközt fekvő sarokházát.[347]

Fia, Pál József, önkéntes szakaszvezető épp ezidőtájt kerül a volhiniai harctéren szerzett sebesülésével a lublini kórházba.[348]

Az egész ország, benne Kőszeg, s falai között zsidó polgárai is tele vannak izgalommal. Románia hadbalépése következtében erdélyi menekültek érkeznek, Galicia részleges kiüritése után a stanislaui kórház mintegy 100 főnyi személyzete a kőszegi barakk kórházat telepiti be.[349] Elhal a galiciai Lobitz községből menekült

62 éves Reiser Dávid a szomszédos Répcekéthelyen, dr. Havas Gyula gondos kezelése ellenére. A hitközség áthozatja tetemét és saját sirkertjébe hantolja el, özvegye, s két árvája számára pedig adományokat gyüjt.[350] Pár hónap mulva egy Sabel Salamon menekült hal el Kőszegen.[351] Melegen bucsuztatta a helyi sajtó Kohn Zsigmondot, a rendkivül szorgalmas, népszerü kereskedőt, ki 1916. novemberében bekövetkezett haláláig a hitközségi ügyek intézésében igen tevékeny részt vett és különösen a jótékonyság gyakorlásában buzgólkodott. Nagy részvét mellett lefolyt temetésén a szombathelyi főrabbi tartotta felette a gyászbeszédet.[352]

Harctéri szolgálatában 1917. első napjaiban Signum Laudis kitüntetésben részesül dr. Kopfstein Lipót népfölkelő főhadnagy.[353] A román fronton zászlóssá léptetik elő dr. Deutsch Lajost.[354] Hadnaggyá avanzsált Popper Géza.[355]

Helytállnak igy a kőszegi zsidók a harctereken, s városukban egyaránt. A polgármester az 1917. március elején tartott közgyülésen köszönetet nyilvánit Bass Rezső állatorvos felé azért, hogy a hatósági husszék ellátása és kezelése terén érdemes munkát fejt ki a közellátás érdekében.[356](Nagyon nehéz feladat lehetett, már majdnem fél éve rekvirálások folynak, s szigoru hus és zsir bőjtnapok vannak. Az áruellátás, a beszerzés nehézségei miatt több kőszegi üzlet bezárt).

A sok háborus adakozásuk mellett egyes hitközségi tagok hozzájárulásukkal részt vesznek az Egyenlőség által a szentföldi nyomorgók megsegitésére 1917-ben szervezett gyüjtés adakozásában is.[357] (Bekapcsolódott e mozgalomba Devecserben dr. Linksz Izsák főrabbi is, ki később, évek mulva majd a kőszegi rabbiszékbe kerül).[358] Megrendezik Grünsfeld tábori rabbi és dr. Havas Gyula irányitása mellett ugyenezen év tavaszán a Kőszegen szolgáló zsidó katonák peszachi ellátását.[359] A katonák közül számosan egy-egy péntek este talán, a nagy ünnepeken minden bizonnyal, felkeresték a zsinagógát. A hétköznapi istentiszteleteket, melyek a kőszegi zsidók vallásosságának mérsékelt volta következtében a szükséges létszám hiányával küzdöttek, a háboru folyamán erősen kiegészitették, segitették a galiciai menekültek, akik azonban a béke beálltával majd többségükben visszaköltöznek hazájukba, kisebb részüket pedig nagy városok vonzzák el.

Kibocsájtják a hatodik hadikölcsönt, a honvédelmi minisztérium 1917. tavaszán már a bronz ajtókilincseket, gombokat, a kulcslyuk-pajzsokat és fedőket, zárpajzsokat, s fogantyukat rekviráltatja. Közben hullanak a hősi halottak, egyre növekedik a hadiárvák száma. Az utóbbiak ellátására és nevelésére Eisner Kamill (most nevezték ki az adókivető bizottságba) saját és felesége, Curant Hanna nevére a polgármesterné 10.000 koronás alapitványt tesz.[360] Ugyanekkor pénz adománnyal támogatja a Vöröskereszt Egyletet csakugy, mint a Kőszegi Turista és Szépitő Egyesületet, valamint az Óvoda Egyletet,[361] a létesitendő Országos Postáskórházat, nemkülönben a Kereskedelmi Kamara jótékonycélu gyüjtését.[362] Teheti, a gyáriparnak a háborus konjunktura kedvez; ugyanekkor az ominózus barakkokban lakó zsidó menekültek (sokan voltak, számos családban közülük gyermek is született 1917-ben itt Kőszegen) erdőőri engedéllyel üzött tüzelőfa szedését a rendőrség letiltja, mert elszáradt fatörzseket is hoztak be az erdőből, noha az ingyenes gyüjtés engedélye csak hulladékfára terjedt ki.[363] Nagy szakadékok, szinte felmérhetetlen távolságok vannak az egyes osztályok, az emberek között az egész országban, természetesen Kőszegen, s az itteni zsidók között is. Eisner Kamill gyárost, kereskedelmi tanácsost, megyei és városi virilistát bedelegálja a város a megyeszékhelyre, Szombathelyre az uj főispánt köszöntő, hivatalos küldöttségbe.[364] Üzeme, melyet bizonyára nem utolsó sorban az adóterhek könnyitése végett is részvénytársasági alapokra helyezett át, bővitve, 1907. végén megveszi a vasut melletti, a háboru kitörése óta szünetelő terjedelmes csipkegyári épületet és abban exportcikkek gyártására rendezkedik be. Jelentős átalakitásokat végeztet, uj gépeket állit be, szakmunkásokat telepit. A vidéken lakó szövőipari munkások mind uj munkahelyet találnak a gyárban, mely többszáz dolgozót tud foglalkoztatni.[365] Ugyanekkor Grossmann Ábrahám 77 éves korában házalóként hal el.[366]

Viszont a keresztény és zsidó férfiak egyaránt, osztálykülönbség nélkül, ha alkalmasak, ugy katonai szolgálatot teljesitenek, a többiek itthon vállalnak a háborus időknek megfelelő feladatot. Ismét megsebesül Pollák Sándor fia, Pál József,[367] zászlóssá nevezik ki Frankl Lajos fakereskedő önkéntes szakaszvezető fiát, ki harctéri szolgálatával már Károly csapatkeresztet, s vitézségi érmet érdemelt ki.[368] Az itthon maradt zsidó férfiak jelentős

számban mezőrendőri szolgálatot teljesitő polgárőrségben tevékenykednek 1917. nyarán.[369]

Társadalmi önkéntes munkájuk mellett maguk s családjuk még szorgalmasabbak saját foglalkozásukban. Nem is eredmény nélkül. Amikor 1917. végén az adókivető bizottság, a kincstár képviselőjével egyetemben, megállapitja az érdekelt közteherviselők ugynevezett 3-ad osztályu kereseti adóját (ez elsősorban a kereskedőket érintette, figyelmen kivül hagyta viszont a föld- és háztulajdont), az e téren adózók között legnagyobb összeggel terhelt 18 személy közül 11 zsidó, s csak 7 keresztény. A listavezető Eisner Kamill, utána Pollák Sándor következik, s csak ezután jönnek a lajstromban keresztények zsidókkal váltakozva. Ez utóbbiak névsora:

1.	Eisner Kamill gyáros, kereseti adója	4.100 korona
2.	Pollák Sándor füszernagykereskedő	2.819.25 "
3.	Rosenstingl Jakab butorkereskedő	1.147 "
4.	Deutsch Arthur terménykereskedő	887.98 "
5.	Popper Ignác textil-divatáru kereskedő	720 "
6.	Nussbaum Ferenc textil-divatáru kereskedő	720 "
7.	Adler Simon textilkereskedő	707.95 "
8.	Deutsch Dávid és fia bőrkereskedő	675.55 "
9.	Hacker Samu füszerkereskedő	631.80 "
10.	Adler Testvérek terménykereskedők	609.95 "
11.	Kopfstein Samu textilkereskedő	520 "

A többi zsidó kereskedő kereseti adója személyenként 300 korona alatt van,[370] de ez adatok kétségtelenül igazolják az egyébként is ismert tényt, hogy Kőszeg kereskedelmi életét a XIX. század derekától kezdődően csaknem 100 éven át a zsidók uralták. Intelligens, tanult kereskedő réteget képeztek. Aránylag sok volt közöttük a középiskolát végzett, éretségizett (igy tudtak viszonylag számos tartalékos tisztet adni a háborunak), többen közülük iskoláik egy részét, vagy a szakmát a közeli Bécsben tanulták ki. A császárvárossal üzleti kapcsolatuk igen élénk volt. A kiskereskedők bécsi nagykereskedőktől vásároltak; akik begyüjtéssel foglalkoztak, igy a terményesek, bőrösök, Bécsnek adták el portékáikat. Mindezt lehetővé tette, megkönnyitette az Osztrák-Magyar Monarchia országai között fennállott vámunió. A pesti piacot, nagykereskedelmet szinte nem is ismerték a kőszegi zsidók.[371]

Most már az iparhatósági megbizottak választása is figyelembe veszi őket, husz mandátum közül négyet zsidó nyer el Deutsch Dávid, Frankl Lajos, Hacker Samu és Adler Simon személyében.[372]

A hitközség legöregebb tagja hal meg 1917. novemberében 91 éves korában, Biringer Mór vagyonos magánzó, Popper Ignác elnök apósa.[373] Sokkalta nagyobb jelentőségü esemény azonban a közösség életében, hogy november 15-én egyhangulag megválasztotta rabbivá a közgyülés dr. Herskovits Józsefet, a megyebeli Vasvár hitközségének rabbiját. Popper Ignác elnökkel az élén küldöttség utazik dr. Herskovitshoz, hogy felajánlja számára a már majdnem két és fél éve betöltetlen rabbiszéket.[374] A meghivott elfogadta ugyan a felkérést, de állását csak egy negyed év multán, 1918. február 23-án foglalta el, szombati istentisztelet keretében. "Szép ékes magyar nyelven mondta el székfoglalóját, egyben a várost és a megjelent hitfelekezetek képviselőit üdvözölve, melyek után Janbrits Lajos polgármester a város, Freyberger Sándor világi elnök a kat. egyház, Balikó Lajos ev. lelkész az evang. gyülekezet nevében köszöntötték a nagyon rokonszenves, uj lelkipásztort."[375]

A két legnagyobb kereseti adót fizető tovább terebélyesiti cégét. A részvénytársasággá három millió korona tőkével átalakult Eisner nemezgyár, melynek vezérigazgatója Eisner Kamill maradt, a helybeli vasut melletti csipkegyárat megvéve, ebben a nemezgyártásán kivül még posztó-, szövet- és fezgyártmányokra rendezkedik be, mely célból részvénytőkéjét négy millióra emelte. A részben bécsi, részben budapesti nagyvállalkozókból és bankigazgatókból alakult igazgatóság elnöke báró Kornfeld Pál, a tagok között van Eisner Kamillón kivül dr. Eisner Rudolf, Gomperz Fülöp, Szurday Róbert, dr. Mauthner János[376] (mindnyájan zsidó) stb. A nagy arányu fejlődés összefüggésben van a banktőke (Magyar Általános Hitelbank) behatolásával, melynek utján a gyár a Magyar Pamutipar érdekkörébe kerül.[377] Pollák Sándor füszernagykereskedő megmarad a személyes magántulajdon területén, ennek arányában gazdasági előretörése mérsékeltebb, mindamellett felfelé ivelő. A Temető utcában szőlőkertet vesz,[378] üzletében ujabb ágazatot vezet be, átvéve a Polgári és Nyugatmagyarországi Sör és Malátagyár Rt. sör képviseletét, nagyobb raktárt állit

fel ez áruból.[379] Kőszegi ingatlanain, üzletén kivül a várostól kb. hét kilométernyire fekvő Kőszeghelyen téglagyára volt.[380]

Fia, Pál József meg a katonai ranglétrán emelkedik, hadnagygyá lép elő.[381] Ugyanez pár hónappal korábban az előmenetele dr. Deutsch Lajos ügyvédnek, ki az orosz harctérről a román frontra került át.[382]

Megszünik viszont - bizonyára a cégtulajdonos elöregedése miatt - Popper Ignácnak, a város "egyik régi, érdemes kereskedőjének" mintegy nyolcvan éve fennállott belvárosi posztó- és divatkereskedése.[383] A közéletben tovább szerepel, a városi közgyülés megujitja polgári iskolaszéki tagságát.

Ugyanez a közgyülés, mivel a kat. és evang. tanitóknak háborus segélyt szavaz meg, az izr. hitközség (hitoktatási) járulékát is felemeli 150 koronával.[384] A megindult infláció által megnövekedett egyházközségi terheket igyekszik igy valamennyire enyhiteni a város. Sokat nem segithetett, negyedik évét járja már a gazdasági életet is pusztitó háboru, a pénzügyi kormányzat már a nyolcadik hadikölcsönt bocsátja ki.

Megkezdődik 1918. májusban a galiciai menekülteknek felszabadult hazájukba visszaszállitása.[385] Ebben erősen érdekelt volt a hitközség is, mert a menekültek között aránylag igen sok volt a zsidó. Számosan itt maradtak közülük Kőszegen örökre, e nekik idegen földben.[386]

A helybeli zsidók - mondhatni igy is - szinte aklimatizálódva a már négy éve folyó háboruhoz, változatlanul megállják helyüket, ki-ki a maga posztján, a harctereken és otthon, szükebb patriájukban egyaránt.

Népfölkelő századossá lépett elő 1918. nyarán dr. Dukesz Miksa; hadi kitüntetést is kapott,[387] ezüst vitézségi érmet érdemelt ki az egyik legvéresebb fronton, az olaszországi Piave folyó melletti csatákban a hitközség vezetésében is tevékeny Adler Simon fia, Adler Manó zászlós, ki a helybeli bencésgimnázium padjai közül vonult be katonának.[388] Az itthon maradt kevesek szorgalmasan ellátják polgári feladataikat. Bass Rezső 1918. május végén bizonyára nagyon kifogástalan munka fáradalmait ment kipihenni, ha erről a Kőszeg és Vidéke igy tudósithatott: "A népszerü, kitünő városi állatorvos, az utolérhetetlenül mozgékony, lelemények tisztviselő, kifogyhatatlan humoru, kedves polgártárs

hosszu évek szolgálata után két hét szabadságra megy".[389] Az Első Magyar Nemez-, Posztó és Fezgyár Részvénytársaság - a volt Eisner gyárnak ez az uj neve - Eisner Kamill vezérigazgató irányitása mellett a megemelt tőke, s bizonyára a hadi konjunktura segitségével tovább fejlődik, igen nagy épitkezésekbe kezd. A volt csipkegyár épülettömbjében uj, óriási munkatermet, uj gépházat, szárítót, szénraktárt stb. emel.[390] Eisner Kamill erős gazdasági elfoglaltsága mellett változatlanul élénk részt vesz a közéletben. Választmányi taggá teszik a Turista Egyesületben, feleségével együtt anyagi támogatást ad minden közérdekü gyüjtésnek, küldöttségi tagként a pénzügyminiszternél jár a hadiadó-kivetés ügyében. Ez utóbbiban erősen érdekelve lehetett személyileg is, 1918. nyarán nem kevesebb mint 120.000 koronáért vesz Kőszegen emeletes házat.[391] Ugyancsak ekkor emeletes "uri házat" vesz a városban a Kőszeghez családi kapcsolatokkal füzött dr. Süsz Sándor, járás és uradalmi orvos, a szomszédos Léka községben,[392] a Popper féle emeletes házat a Várkörön, benne s vele a legexponáltabb üzlethelyiséget pedig 1918. nyarán 88.000 koronáért Kopfstein Samu vette meg, hogy ide tegye át textilkereskedését az Árpád térről.[393]

Gazdát cserél az első világháboru végén a második világégés folyamán majd hirhedtté váló sörgyár is. Uj nevet vesz fel: "Király Serfőzde Részvénytársaság Kőszegen". Egyidejüleg átkerül a nagykanizsai sörgyár érdekeltségébe. Az igy átalakult, s a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank terjeszkedését tükröző uj igazgatóság elnöke báró gelsei és beliscsei Gutmann Vilmos, "nagybirtokos és vasuttulajdonos", a nagykanizsai sörgyár elnöke, kivüle is vannak ugy az igazgatóságban, mint a felügyelő bizottságban zsidó tagok.[394]

Négy és egynegyed véres esztendő elmultával 1918. november elején befejeződött az első világháboru, melynek különböző frontjain a hitközség 31 tagja harcolt.[395] Közülük feltünően sokan tisztekként, mindenekelőtt a három ügyvéd, dr. Dukesz Miksa százados, dr. Kopfstein Lipót főhadnagy, dr. Deutsch Lajos hadnagy, továbbá Popper Róbert, később a Nagybátony-Ujlaki Szénbánya és Téglagyár Rt. igazgatója, Popper Géza majdan fővárosi nagykereskedő, mindketten főhadnagyok (Popper Ignác hitközségi elnök fiai), Frankl Ferenc fakereskedő, Fried Gyula cipőkereskedő,

ugyancsak főhadnagyok, Pál József hadnagy, Adler Manó (később mérnök) zászlós, Adler Simon hitközségi alelnök fia, Kohn Lajos tényleges szolgálatot teljesitett főtörzsőrmester (később Postatiszt, ki nyugalomba vonulása után igen szép villát épittet a rohonci uton, 1928 körül a hitközség pénztárnoka, 1942-ben a Kőszegen szolgáló munkaszolgálatosok legfőbb mentora lesz), a katonának 1914-ben önként jelentkezett, a szerb harctéren küzdött, majd a kárpáti harcokban sebesült Grossmann Ignác hadapródjelölt-őrmester (később budapesti tisztviselő), az olasz hadifogságot szenvedett Kopfstein Hugó textilkereskedő, hadapródjelölt-őrmester (Kopfstein Samu chevra-elnök fia). Akadtak közöttük altisztek, s többen közkatonák. Lengyel Dezső gyári képviselő, később a hitközségnek vezetőségi tagja, lábán sebesülve egész életére rokkanttá vált.[396]

A hadi szenvedések együtt viselése, a nemzet egészével történt teljes azonosulás, csak részben védte meg a kőszegi zsidókat a világégés után mihamar fellángolt antiszemita gyülölet hullámaitól.

A vesztett háborut követő "őszi rózsás" polgári forradalom nem jegyez fel különösebben emlitésre méltó eseményt a hitközségi élet, illetve a kőszegi zsidóság vonalán. A hadfiak hazatértek, s az otthonmaradottakkal együtt szorgalmasan beálltak régi polgári foglalkozásuk folytatásába. A forradalommal egy időbe esett gazdasági összeomlás, a háborus konjunktura megszünte, a készletek teljes felhasználása következtében beállott áruhiány, az anyagbeszerzési nehézségek, a Monarchiának, ennek a hatalmas ipari és mezőgazdasági termelőegységnek, s mindent felvevő piacnak szétesése, az általános szegényesedés megkétszereződő odaadást követelt tőlük. Dr. Havas Gyula körorvos, egyben a Munkásbiztositó Pénztár orvosa például az 1918. augusztusban elhalt városi tiszti főorvos teendőit is ellátta tiz hónapon át, mert a rendkivüli viszonyok következtében e vezető állás majdnem egy éven át betöltetlen maradt. A Munkástanács 1919. junius 19-i ülése elismerésben, köszönetben részesiti, méltányolva azt is, hogy az ő buzgalma létesitette a kőszegi szabad fürdőt. Ekkor már a Tanácsköztársaság bár rövid, de történelmi korszakát élte a város. Ebben a forradalomban sokkal jelentősebb szerepet játszottak kőszegen a zsidók, mint az 1918. őszén kitört polgári forradalom mozgalmaiban. A szegények számára textiliákat be-

gyüjtő, e célból a helyi üzletekben is rekviráló bizottságnak Popper Géza volt a vezetője. Egyébként is exponált hive volt a mozgalomnak, melynek bukása után kénytelen volt azonnal felköltözni a fővárosba, s a Horthy-rendszer fehér terrorja idején hosszu éveken át még látogatóba sem jöhetett szülővárosába.[397] Az ő közremüködésénél azonban összehasonlithatatlanul nagyobb volt a szintén zsidó dr. Halász (Hirschler) József forradalmi munkássága.

Ez utóbbi Szombathelyen 1883-ban született sokgyermekes, szegény, ugynevezett parasztruhákat konfekcionáló, ezekkel vásározó szabómester legidősebb fiaként. Középiskoláit szülővárosában, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. A fővárosban mindjárt érettségije után maga tartotta el magát parlamenti gyorsiróként, s gyengébb előmenetelü középiskolai tanulók korrepetálásával. Államtudományi doktori diplomája megszerzése után 1908 körül ujságiróként belépett az akkor még annyira-amennyire liberális "Vasvármegye" szerkesztőségébe. Innen 1912 táján még városi szervezetben müködő helybeli rendőrséghez került tisztként. Itt az 1918-as polgári forradalom során alkapitánnyá, vezetővé lépett elő. Ezt megelőzően már dr. Feldmann Bódog szombathelyi müvelt, erősen baloldali beállitottságu zsidó orvos befolyása alatt igen behatóan foglalkozott a marxista tanokkal. A Tanácskoztársaság kikiáltása után mihamar járási politikai megbizott. A március 30-án megalakult szombathelyi Forradalmi Törvényszék négy tanácsa egyikének elnökévé nyer kijelölést. Az 1919. április 12-én megtartott kőszegi munkástanácsi választáson ő kapja meg a huszonnégy rendes taggá választott jelölt között a legtöbb szavazatot, 2050 voksot. Őt választják meg a Munkástanács (Direktórium) elnökévé, egyidejüleg a járási tanácsba is bekerül.[398] Amikor pedig 1919. május 20-án Sopronban megalakult a Sopron megyéből és e célból hozzácsatolt 4 vasmegyei járásból a Gau, azaz a külön német kerület, ennek intézőbizottságába jut be Köszegről.[399] Tehetségét joggal vették igénybe széles területen, sokoldalu ember volt, tartalékos hadnagy még annakidején a császári és királyi 11 vadászzászlóaljnál, főjegyzője 1918/1919 fordulóján a Magyar Rendőrtisztviselők Országos Egyesületének, s a Gau intézőbizottságába baloldali beállitottságán tul az is predesztinálta, hogy egyéb nyelvtudása mellett németül tökéletesen beszélt. Rendkivül intelligens, minden karriervágytól mentes, valóban meggyőződé-

ses kommunista, jóhiszemü, becsületes férfi, s mindezeken tul kiváló gazdasági koponya volt. Általános tisztelet övezte. Élénk árucsere forgalmat teremtett meg a szomszédos Ausztriával, honnan mezőgazdasági gépeket, s egyéb ipari cikkeket hozott be tojás és más élelmiszerek ellenében.[400] Igy Kőszeg lakosságát aránylag kevésbé terhelték az uj világ formálódásának kezdeti, gazdasági nehézségei.

A Munkástanács tagjává választották dr. Halász Józsefen kivül Bass Rezső állatorvost, valamint a szintén zsidó Nagy Elza magánalkalmazottat is.[401] Ez utóbbi sem volt kőszegi születésü, apja Nagy Ferenc, a Nemezgyár főkönyvelője, s a Tanácsköztársaság idején a három főből állott üzemi bizottság egyik tagja volt, ki egyébként a hitközség előljáróságában is tevékenykedett. Nagy Elza később a városnál müködött gépirónőként.

A határszéli adottság Kőszegre jelentős politikai hátrányt, nyomást is jelentett. Az Ausztriába emigrált reakciós elemek, az ellenforradalmi bécsi Kommité, a nem kis mértékben klerikális beállitottságu Vas megyében, mely egyik főfészke volt a század első évtizedeiben a szinte feudális jellegü, antiszemita, ugynevezett Néppártnak, támogatva a Gömbös Gyula és volt tiszttársai által alapitott, praefasiszta, akkor illegális Magyar Országos Véderő Egyesület által (egyik legizmosabb vidéki csoportja a szombathelyi volt), - erősen szitották a Tanácsköztársaság elleni hangulatot. A junius 24-i budapesti ludovikás ellenforradalmat megelőzve Szombathelyen, Kőszegen már a hó első hetében lázadásszerü mozgalmak jelentkeztek.

A hónap első napján Szombathelyen kezdődött a dunántuli vasutas sztrájk. A sztrájkolók, hogy megakadályozzák a katonaság, vagy sztrájktörő vasutasok közbelépését, a vasuti sineket is felszedték számos helyen, igy Sopron és Kőszeg között is. Az utóbbi helyen és a környező községekben junius 5-én kezdődött az ellenforradalom felkelése dr. Éberling Nagy Miklósnak, a kőszegi vörösőrség ellenforradalmár parancsnokának vezetésével. Kora délelőtt a városházára bemenő dr. Halász Józsefet egy ellenforradalmár mészárosmester a kapuban kampósbottal ugy fejbe verte, hogy elszédült. Majd a fehér rendőrök az irodában letartóztatták direktóriumi tagtársaival együtt, s fogságba vetették a városháza pincéjében. Nagy tömeg vonult fel az épület elé - a szom-

szédos falvak lakosságából is voltak résztvevők -, s a polgári iskolában és a tanitónőképzőben korábban müködött ugynevezett Szent Domonkos rendi apácák pedagógusi munkába visszahelyezését követelték.[402] Kiáltások hangzottak el a tüntetők soraiból, lármásan juttatva kifejezésre kivánságukat, hogy a direktórium elnökét, dr. Halász Józsefet, s vezetőségi társait dobják ki a városháza emeleti ablakain át az utcára: "hadd végezzünk velük!". A lázadó rendőrparancsnok és társai a munkástanácsi vezetőket arra akarták rábirni, hogy szólitsák fel a munkásokat és a vöröskatonákat a fegyver letételére. Az utóbbit annál inkább kivánták, mivel az árkász-laktanya legénysége nem mutatott hajlandóságot az árulásra. Dr. Halász József és társai azonban, sulyos életveszélyes helyzetükben, bátran, férfiasan viselkedtek. Titkos üzenetet sikerült eljuttatniok a munkásokhoz, kérve, hogy teremtsenek összeköttetést az árkászokkal, s támadják meg ezekkel közösen az ellenforradalmár polgárőrséget. A munkások este kilenc órakor meg is teremtették a kapcsolatot a Frigyes laktanya vörös katonaságával. Az árkászok kivonultak a városba, számos ellenforradalmárt már az utcán lefegyvereztek, majd a városházához érve lőni akartak az ellenforradalmi rendőrökre, de dr. Halász azt mondta: "Fiuk, nem akarom, hogy vér folyon, ne lőjjetek!" Igy az utászok fegyvertüz nélkül szabaditották ki a városházán letartóztatásban lévő direktóriumi tagokat. Ennek megtörténte után az ellenforradalom fegyveres résztvevői ellenállás nélkül megadták magukat. Közülük dr. Halász a lefegyverzett katonatiszteket a reáliskolában, a polgári személyeket a városháza tanácstermében vétette őrizet alá az utászokkal.[403] Dr. Éberling Nagy Miklós azonban több társával együtt átmenekült Ausztriába. Junius 6-án dr. Halász leverette az ellenforradalmat a Kőszeggel szomszédos Lékán, 7-én a közeli Pörkölin faluban.

A korszak zsidó vonatkozásaira további adatok találhatók a sajtóban.[404-407]

Ugy tünik, mintha a lázadási kisérlet átmenetileg megingatta volna dr. Halász Józsefet pozíciójában, legalább is a kőszegiek ezt gyanitották. Minden valószinüség szerint részben ez az aggály szülhette a dr. Halász József mellett 1919. junius 15-én körülbelül hatezer ember részvételével megtartott nagy szimpátiatüntetést. A zenekarral élén a Marseillaise lelkesitő ütemeire a vá-

rosháza elé vonult tömeg nevében a város egyik legtekintélyesebb fia, a főispáni vő, szentgyörgyi Czeke Gusztáv, volt malomtulajdonos, üdvözölte és méltatta a hivatalának ablakában hosszantartó taps, éljenzés és üdvrivalgás között megjelent tanácselnököt, kérlelve őt, hogy maradjon meg az ellenforradalmi kisérlet megtörténte ellenére vezető állásában, hol mindenkinek osztálykülönbség nélkül határtalan ragaszkodása, szeretete, tisztelete övezi. Szónoklatában Czeke Gusztáv elitélte az ellenforradalmat. Ez a magatartása nagypolgári beállitottságát, elő- és utóéletét tekintve azonban csak álszent lehetett.

Az ünnepelt nagyon intelligens, melegszivü, szép beszéddel válaszolt. A nők és a tisztviselők elhalmozták virággal, csokrokkal, a tüntető gyülés táviratot intézett a megyei direktóriumhoz marasztása érdekében, hangsulyozva, hogy ez a város és környéke munkásságának, a katonaságnak, parasztságnak, az összlakóságnak közös kivánsága.[408]

Alig telt el azonban két hét, s lehanyatlott a Tanácsköztársaság zászlaja.

A győztes ellenforradalom sokadmagával letartóztatta mindenek előtt dr. Halász Józsefet. Családja rá akarta már előbb venni, hogy idejében szökjék át a szomszédos Ausztriába, de nem volt hajlandó menekülni, s azt hangoztatta, hogy nincsen büne, hiszékenyen abban bizott, hogy ártatlansága mentesiti sulyosabb következmények alól. Szombathelyi vizsgálati fogságának nehézségeit némileg enyhitette az a körülmény, hogy volt beosztottjai, azaz a helyi rendőrség tagjai szerették, s mindent, mi módjukban állott, megtettek helyzetének könnyitése érdekében. Elrejtették például a Szombathelyre érkezett Prónay-különitmény részleg elől is.

Hasonlóképpen letartóztatták már augusztus derekán Bass Rezsőt "az egykor népszerü állatorvost"[409] kit a városi tanács szeptember 6-án elbocsátott állásából,[410] s Nagy Elzát is.

A szombathelyi törvényszék ötös tanácsa 1920. január közepén kezdte meg a kőszegi kommunisták bünperének tárgyalását. Dr. Halász Józsefet és Bass Rezsőt dr. Szemző Sándor szombathelyi ügyvéd védte. Halász az utolsó szó jogán ismételte, hogy nem érzi magát bünösnek, s végső mondatában ezt jelentette ki: "Én mindig csak jót akartam tenni embertársaimmal".[411] Egész müködésének ismeretében a történelem itélőszéke azt állapithatja meg, hogy ezzel igazat vallott.

Bass Rezső - ahogyan a reakciós helyi sajtó feljegyezte - "a társadalom volt kedvence, aki érthetetlen fanatizmussal állt a kommunista terror szolgálatába", csak azt ismerte be a bíróság előtt, hogy a városi husszék ellátása érdekében rekviráltatott állatokat. A fővádat lázadás címén emelte ellene az ügyészség, ezenkivül izgatás, zsarolás voltak a vádak ellene. Pedig valójában a közérdeket nézte mindig, ennek szolgálatában a legnagyobb erélyt fejtette ki, ha kellett, saját hitsorsosaival szemben is. A bizonyitási eljárás során a vendéglősök, mészárosok tettek ellene vallomást, az ügyészség vádjait ismételve, a vádlott közellátási ténykedéseit birálva.

A bíróság több mint ezer tanut hallgatott ki, s 39 tárgyalási nap után 1920. március 3-án hirdetett itéletet 71 vádlott felett. A fővádlottra, dr. Halász Józsefre egyéb deliktumok mellett gyilkosság büntettében bünsegédnek minősitve őt, tizenkét évi fegyházat szabott ki, s tiz évi hivatalvesztést. Bass Rezső hét hónapi börtönt kapott (ebbe az előzetes letartóztatásban töltött hat hónap tizenöt nap betudást nyert), továbbá öt évi hivatalvesztést.

Nagy Elza ellen ugyancsak lázadás okán emeltek elsősorban vádat. Bizonyitást nyert, hogy agitálni a környező falvakba is járt, hol röplapokat, politikai vonatkozásu plakátokat terjesztett és népgyüléseken beszélt. Másfélévi börtönbüntetéssel sujtották jogerősen, mely időbe az előzetes letartóztatásban töltött hat hónapját betudta az itélet.[412] A hivatalvesztést is kiszabták rá. Kiszabadulása után elköltözött Kőszegről, hol valószinüleg megfelelő munkahelyet sem talált volna.[413] A vádlottak között szereplő apja, Nagy Ferenc, olcsón, 100 korona pénzbüntetéssel uszta meg a nehéz ügyet, ami annak tulajdonitható, hogy neki jóformán semmi szerepe sem volt.[414]

Dr. Halász József vidéken kezdte meg szabadságvesztése büntetésének letöltését, de 1922. január végén felszállitották Budapestre, mivel a szovjet kormány, a bécsi emigránsoknak, különösen Lázár Jenőnek, a Magyar Ujság szerkesztőjének, Gábor Andornak, Biró Lajosnak intervenciójára a fogolycsere keretében őt is kikérte.[415] Ez év tavaszán egy transzporttal a határig megbilincselten, innen szinte diadalmenetben utazva, meg is érkezett a Szovjetunióba. Csak itt értesülhetett arról, amennyiben eljutott esetleg a hir hozzá, hogy május hó elején a budapesti Tudomány-

egyetem tanácsa megfosztotta oklevelétől, mert "a proletárdiktatura alatt hazafiatlan és nemzetrontó tevékenységet fejtett ki".[416] Halász, ha megtudta, csak megmosolyoghatta az acsarkodó förmedvényt. Sokkal fontosabb volt számára, hogy számos nehézség legyőzése után, harmadik kisérlete eredményeként, pár hónap multán, hamis utlevéllel kijutott utána mindenben méltó felesége. Ő maga előbb Moszkvában élt, majd 1926 körül Novorosszijszkba, Ciszkaukázia feketetengeri járásának székhelyére került. Itt a cementgyárban kapott főkönyvelői alkalmazást. Ez az állás a vele Moszkvában jó barátságot tartott Magyar Lajosnak, a később hamis vádak alapján az önkény áldozataként elhalt jeles ujságirónak volt felkinálva, de mert ez Kinába ment sajtóattaséként, Halászt juttatta be a gyárhoz. Innen nem sok idő mulva ujra Moszkvába költözött feleségével, hol egy prém exportvállalat igazgatójaként tényked ett. Oroszul még a magyar börtönben megkezdett tanulni, beszélte a német, francia nyelvet is. Ezek a képességei is segitették bizonyára abban, hogy az 1920-as évek vége felé a milanói szovjet kereskedelmi kirendeltség vezetői tisztét nyerte el. Három évig tartott ezen olaszországi kiküldetése után, 1930 körül, visszaköltözött feleségével a közben szerzett szövetkezeti öröklakásába Moszkvába. Gyenge tüdejü ember lévén - 1914-ben Budakeszin gyógykezeltette magát - a Krimben keresett az 1930-as évek derekán gyógyulást. Koholt vádakkal 1938-ban letartóztatták, tiz évre munkatáborba telepitették, itt örökre nyoma veszett. Felesége 1949-ben hazaköltözött Magyarországra, s az államtól kiemelt nyugdijat élvezve, 1962-ben bekövetkezett haláláig Budapesten élt. Gyermekük nem maradt.[417]

Dr. Halász József testvéröccsei szintén baloldali gondolkodásu és magatartásu férfiak voltak, minek következtében az egyik, Halász Aladár, a szombathelyi Magyar Motor és Gépgyár Rt. igazgatója, a fehérterror idején rendőri felügyelet alá került, a másik, Halász László revizor egy ideig bécsi emigrációba kényszerült.[418]

A kőszegi hitközséggel Halász József nem tartott semmi kapcsolatot. Emlékének megörökitése mégis ide kivánkozott annál inkább, mert életrajza sehol sem jelent meg, s maga Kőszeg városa is mintha megfeledkezett volna érdemeiről, még csak egy utcácskát sem nevezett el róla.

A Tanácsköztársaság bukása után néhány héttel már, az őszi főünnepek előtt olyan hirek kaptak lábra Kőszegen, hogy ha majd a statáriális bíróság ítélete alapján Kőszegen agyonlőtt két ellenforradalmárt exhumálják és ünnepélyesen temetik, pogrom lesz a városban. A szerencsére később vaklármának bizonyult rémület hatása alatt nagyon sok zsidó család eltávozott Szombathelyre, Sopronba, s egyes burgenlandi helységekbe, de rövid idő multán visszatértek otthonaikba. Bezárt üzleteiket érintetlenül találták.

Ugyancsak a Tanácsköztársaság bukása után számos zsidó lakást három-három tagu fegyveres polgárőrségi járőr zavart fel éjnek idején és megzsarolták őket. Irásbeli felhatalmazást mutattak fel, melynek aláirójaként Bárdos Remig, a helybeli bencés gimnázium igazgatója, a későbbeni pannonhalmi főapát volt feltüntetve.

Volt azonban olyan rétege is a helybeli lakosságnak és pedig éppen a vezetők között, amelyik védelmébe vette a zsidókat. Ezek közbelépésének eredményeként a kárvallottak már másnap visszakapták a tőlük elvett értékeket. Sohasem kapták vissza az érintettek azonban azokat a pénzeket, melyeket Tihanyi Márkus, ez az uszító, soviniszta gimnáziumi tanár szedett el tőlük. A nyugatmagyarországi felkelés idején megfenyegette a helybeli zsidóságot, hogy ha nem adnak jelentős összeget az ugynevezett rongyos gárdisták a felkelők céljaira, visszavonulásuk alkalmával kilengéseket fognak elkövetni. Zsarolását azzal indokolta, hogy a zsidók ugysem veszik ki részüket a felkelésből, e csapatokban nincsen zsidó. Adler Manó, Adler Simon tekintélyes hitközségi előljáró hadviselt, a világháboruban ezüst vitézségi érmet szerzett, tartalékos tiszt fia, ugyanazt válaszolta volt tanárának, hogy ha ő, már mint a tanár is jelentkezik, maga készségesen elmegy vele, mert már szagolt puspaport. Adler Manó fivére, Adler Elek (később szombathelyi kereskedő, majd anyjával és feleségével együtt auschwitzi mártir) Kopfstein Hugóval együtt gyüjtést rendezett a vagyonosabb hittestvérek között és negyvenkétezer koronát, még akkor is jelentős összeget adott át a bencés székházban lévő Tihanyinak. Ezt az összeget a felkelők ugyan sohasem látták, Tihanyi eljátszotta nemcsak ezt, de még a klastromnak hivatalos pénzét is. Kikerült a rendből, átköltözött a Burgenlandba (Unter-

loisdorfból származott), s Oberwarthon osztrák polgáriskolai tanárként szegénységben, aránylag fiatalon fejezte be életét.[419]

A felkelők Kőszegen atrocitásokat ugyan nem követtek el, de maga a helybeli társadalom sok mellőzésben részesitette zsidó polgártársait, s mint nem egy helyén az országnak, elkülönitette magát tőlük.

Még az akkor elburjánzott irigy elfogultság is elfogadhatta volna a kőszegi zsidókat, mert ezeknek száma mélyen alul maradt nemcsak a zsidó felekezetnek városainkban elfoglalt arányát, de az országos átlagukat illetően is.

Az 1787. évi ujra településük után legmagasabb 1890-ben volt az összlakossághoz viszonyitott arányszámuk, 3,8 százalék, 1920-ban azonban már csak a fele, tehát 1,9 az arányuk, még tiz évvel később, 1930-ban mindössze 1,5 százalék. És 1920-ban, az antiszemitizmus kiterebélyesedésének beindulása idején, nincsen Kőszegen állami, megyei, városi, birósági alkalmazott, ki zsidó lenne, sem tanár, tanitó, gyógyszerész, egyesületi tisztviselő. Nem képzettségükön mulott mellőzöttségük. Ez időben a katolikusoknak 95 százaléka, az evangélikusok közül 97,3 százalék, az izraeliták közül 97,4 százalék tudott irni-olvasni (a csekély számu izr. analfabéták egyike-másika a héber irás-olvasásban alighanem otthon lehetett); a középiskolai végzettség tekintetében messze kimagaslottak a felekezetek közül. Mégis csak két ügyvéd, egy orvos jelentik - a rabbin kivül - a kimondottan értelmiségi rétegecskét a zsidók között 1920-ban. Az összlakosságnak ekkor 1,9 százalékát képező zsidóság adja az önálló kereskedőknek 32,2 százalékát, a kereskedelmi alkalmazottaknak 21,9 százalékát. A Horthy véderő gyakorlatilag nem fogadta be még őket (tényleges tisztekként később sem). Akárcsak a középkorban: a kereskedelmi pályára szorultak. Nem szerepelnek a kisbirtokosok, gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások, a napszámosok között, de a házi cselédek 0,7 százaléka zsidó (bizonyára főként jobb módu hittestvéreik háztartásaiban).

Egyebekben az önálló iparosoknak	2,9%-a
Az ipari tisztviselőknek (főként bizonyára a Nemez-gyár alkalmazottai)	7,7 "
Az ipari segédszemélyzetnek	0,6 "
Az önálló kereskedőknek	32,9 "

A kereskedelmi tisztviselőknek 8,0%-a
A kereskedelmi segédszemélyzetnek 21,9 "
A közlekedési tisztviselőknek 6,7 "
volt zsidó Kőszegen 1920-ban.

Ami viszont anyanyelvüket illeti: 67,3% magyar, 32,7 német. Ez az arányszám azt jelenti, hogy a magyarság tekintetében vezető, egyébként igen csekély létszámu református után a kőszegi izr. hitközség magyarság tekintetében megelőzte a helybeli két nagy keresztény egyházat, tehát a katolikusokat és evangélikusokat.

Születését illetően az 1920. évi népszámlálási felvétel szerint a 162 kőszegi zsidó közül

helyben 65 fő, azaz 40,1 százalék
Vas megyéből 31 " azaz 19,1 "
más megyéből 62 " azaz 38,3 "
külföldön 4 " azaz 2,5 " született.[420]

Már 1920-ban megnyiltak Kőszegen a szélsőségesen nacionalista, antiszemita Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) kőszegi kaszinójának nagy kényelmet nyujtó, még külön női olvasószobával berendezett helyiségei;[421] tevékeny müködést fejtett ki a városban már ezidőben a soviniszta MOVE Sportegylet, hasonlóképpen az irredenta Területvédő Liga helyi köre,[422] még ennél is aktivabb a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának helybeli szervezete.[423] Ennek retrográd, zsidóellenes, soviniszta programjával képviseli a kerületet a nemzetgyülésen a hétpróbás klerikális Lingauer Albin.[424] Ugyanő tb. elnöke az Ébredő Magyarok Egyesülete mindenbe beleszóló helyi csoportjának.[425] Ez a legelfogultabb, egyben a politika lángján saját pecsenyéjét sütögető szervezet jelen van mindenütt. A főgimnázium 1921. juniusában érettségizett ifjainak ünnepélyes tagfelvételét például magának az intézetnek épületében eszközli.[426] A bencés középiskola egyik tanára, a már emlitett Tihanyi (Tiefenthaler) Markus, főtitkára a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja kőszegi szervezetének, ügyvezető alelnöke az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) helyi csoportjának,[427] vezércikk-irója a Kőszeg és Vidékének. IV. Károly első trónvisszafoglalási kisérletének bukása után pár nappal, 1921. április 10-én, "Hova lett a zsidókérdés?" cimmel a "Zion bölcsei" apokrif, tudományosan sokszor megcáfolt jegyzőkönyvére, ennek hamis tételeire hivatkozó uszító vezércikkben a zsidóság

ármányának tulajdonitja az exkirály gyors távozását, restaurációs próbálgatásának kudarcát.[428] Rágalmait a következő lapszámokban megismételte.[429]

Minden bizonnyal a felekezeti elfogultság fészke volt a Keresztényszocialista Legényegylet is, mely a városban ugyanekkor működött.[430] Mérgezett volt az egész légkör, állandó nyomás alatt tartotta a zsidóságot. Ez utóbbi maga is visszahuzódott. Ennek tulajdonitható, hogy a kilenc zsidó vallásu városi képviselő közül nyolc az egész 1920. év folyamán egyetlen közgyülésen sem vett részt, s a kilencedik, Eisner Kamill is csupán egy alkalommal jelent meg.[431] Ilyen körülmények között szinte természetes, hogy az Ipartestület tisztujitása éppugy zsidómentes választási eredményt hoz, mint az Önkéntes Tüzoltó Egyesületé.[432] A történelmi események egymásután következése pedig tovább szitotta az egyenetlenségeket, a politika izzását. Még 1921. októberében megismételte IV. Károly hatalomra törését, de budaörsi csatavesztése ezt meghiusitotta. Augusztus 28-án, egy nappal azelőtt, amikor is Nyugatmagyarországot át kellett volna adni Ausztriának, kitört ott a felkelés. Ez különösen nagy izgalmat váltott ki Kőszegen, innen is kivonult két volt hadviseltekből alakult osztag a határra. Viszont Ausztriában Kőszeg elcsatolására irányuló törekvések is nyilvánultak.[433] A városban csakugy, mint a környéken, a zsidóságot kiváltképpen az izgatta, hogy a felkelés vezérei Prónay Pál, Ostenburg Gyula, Héjjas Iván, Taby Árpád, az atrocitásaikról hirhedt zsidófaló, ugynevezett különitményes tisztek voltak. A közeli nyugati községekből-falvakból bemenekültek Kőszegre.[434] Nem ok nélkül. Különösen Héjjas Iván most is sok garázdaságot, törvénytelenséget engedett meg magának, s csoportjának a Kőszeg és az osztrák határ között elfekvő helységekben, igy Felsőpulyán, Alsópulyán, Rohoncon, Rumban, Pinkafőn, Velemben stb. A sváb parasztok és a zsidók között. Kőszegen nem történtek kilengések, ami dr. Freyberger Jenő rendőrkapitány erélyes fellépésén kivül részben talán arra is vezethető vissza, hogy hosszabb időre, 1921. őszén, francia-angol összetételü antant bizottság telepedett le a városban a békeszerződésben foglalt kikötések ellenőrzése céljából.[435] A vidéken azonban az augusztus 19-től november 4-ig tartott felkelés ideje alatt zavaros volt a helyzet. A kőszeg-soproni, továbbá a kőszeg-sárvári vonalakon a vasuti közlekedés csak egy

hétig szünetelt ugyan, de még november közepén is igazoltatták, meg is motozták az utasokat a kőszeg-szombathelyi vasuton.[436] Maga Páter Zadravecz István tábori püspök, a "szegedi gondolat" szomoru emlékü apostola, a hirhedten jobboldali politikus feljegyezte titkos naplójában, hogy a felkelők közül többen a politikai célok szolgálata mellett bizony utonálloskodtak, zsidót öltek, raboltak, olyannyira, hogy a felkelés vezéreinek itélete alapján például három felkelő tisztet főbe is lőttek utonállásért, rablásért. Pedig a "Felkelő csapatok parancsnoksága" statáriumot vezetett be a rablás, személy elleni erőszak letörésére.[437] Hogy a rögtönitélő biráskodás kihirdetése ellenére is történtek büncselekmények, nem csodálatos, hiszen maguk a vezérek sem voltak az anyagiak tekintetében kifogástalanok.

Mindezek az események Kőszeg közelében zajlottak, s érthető riadalmat keltettek a város zsidó lakóinak körében. Hozzájárult a bizonytalansághoz a trianoni békeszerződés (1920. VI. 4-én) által kiváltképpen sujtott Kőszeg gazdasági életének egyre inkább érezhető visszaesése. A város elvesztette "Hinterland"-jának tulnyomó részét. Az iparát, kereskedelmét, belső idegenforgalmát stb. eddig táplált falvak, községek közül több mint husz Ausztriához került. (Szemléltetően tükrözi a sulyos gazdasági visszaesést például a kőszegi állatvásári forgalom.

Gazdát cserélt 1910-ben 1844 ló, 5293 szarvasmarha, 3086 sertés, 1928-ban 295 ló, 419 szarvasmarha, 609 sertés,[438] s hogy a hanyatlás folyamatos volt, mutatja:
1926-ban az állatvásári összfelhajtás 4614 állat, eladva 1711,
1934-ben az állatvásári összfelhajtás 2538 állat, eladva 732.)[439]

Nagy csökkenés mutatkozik a hitközség lélekszámában is. A világháboru okozta születési visszaesések, az 1918. őszén pusztitott ugynevezett spanyol náthajárvány a gazdasági élet sorvadását idézte elő. A már 1919-ben jelentkezett antiszemitizmust követő elvándorlás stb. után az 1910-ben még 225 főt számláló hitközség, melynek anyakönyvi kerülete kiterjedt Bozsok, Kőszegszerdahely, Velem, Csák, Nagycsömörte, Perenye, Ludad, Kis- és Nagypőse, Kőszegboroszló, Tömösd községekre, 1928-ban 52 családban márcsak 150 lelket és 72 adófizetőt mondhat magáénak. (Tagjai között három nagykereskedő, 15 kereskedő, 2 iparos, 2 gazdálkodó, 1 ügyvéd, 1 orvos, 1 mérnök, 1 köztisztviselő, 4 magántisztviselő,

47 egyéb foglalkozásu adózik az 1920-as évek derekán, az 1928. évi költségvetés 5760 pengős keretben kerül összeállitásra).[440]

Az Ébredő Magyarok Egyesületének terrorisztikus agitációja még külön is zavarta a zsidó egzisztenciák tevékenységét. Igy például 1921-ben az őszi országos vásárt a zsidó kereskedők kérelmére az esedékes október 17-ről, mivel ekkor zsidó ünnep volt, 31-re tette át a városi tanács. Az Ébredő Magyarok Egyesülete erre taggyülésén olyan határozatot hozott, hogy tartsák meg a vásárt október 24-én, holott jól tudták, hogy ez utóbbi szintén ünnepe a zsidóságnak. Zárt sorokban felvonultak a gyülés után a polgármester lakására. Ez utóbbi - bizonyára kényszerből - meghajolt a kivánság előtt, s kijelentette: bár október 24-e is zsidó ünnep, ekkor lesz a vásár.[441]

Az ÉME még ez engedmény ellenére is tovább igyekezett zaklatni, háboritani a zsidó kereskedőket. Október végén a polgármesterhez beadvánnyal fordult, előadva ebben, hogy október 17-én, a bizonyos ünnepi napon csak hat zsidó üzlet volt zárva (két Kopfstein bolt, Rosenstinglnek, továbbá a vejének, Lock J.-nak üzletei, valamint a Kohn J. és Fischer J. kereskedések), viszont tizenöt zsidó cég nyitva tartott. Ugyanez a megoszlás mutatkozott október 24-én is, amikor szintén zsidó ünnep volt. (Nyilván a sátoros ünnep első, s utolsó napjairól lehetett szó. - Dr. H.L.) Kéri az ÉME a polgármestert, hogy hajtassa be a 17-ről történt vásár- eltolás költségeit azokon, "akik a cirkuszt előidézték".[442]

Ezeknek a kedvezőtlen politikai és gazdasági körülményeknek, a város polgársága zsidóellenes magatartásának tulajdonitható, hogy dr. Dukesz Miksa hadi kitüntetett népfölkelő százados, annak ellenére, hogy szép saját háza volt a városban, melynek képviselőtestületében is szerepet játszott, oda hagyja évtizedes ügyvédi gyakorlatát, az ehhez füződött rohonci bankjogtanácsosságot, s 1921. november elején átteszi lakását, irodáját Győrbe. Függőbe maradt kőszegi peres ügyeinek lebonyolitását dr. Kopfstein Lipót veszi át.[443] Alig két hónap mulva, a helyi ujság hirrovata a kőszegi zsidóság egy még tekintélyesebb, talán legprominensebb tagját, Eisner Kamillt bucsuztatja igen melegen, beszámolva arról, hogy megválik a nemezgyár vezetésétől és a részvénytársaság központi irodájába, Bécsbe távozik. Huszonhat éve, hogy városunkba jött - irja a lap - és az akkor igen szerény keretek

közt mozgó kallót átvette. (Kalló = szövetfeldolgozó = nemezkészitő üzem. - Dr. H.L.) Fáradhatatlan szorgalma, kiváló szakképzettsége és ritka üzleti rátermettsége e huszonhat év alatt egy alig tengődő vállalatból országos hirü gyárat tudott teremteni, oly gyárat, mely nemcsak nagy kiterjedésü, de ritka teljesitő képességü is és teljesen modern gépekkel felszerelt, s mely a háboru nehéz, de a béke még nehezebb napjaiban az állam hihetetlenül fokozott követelményeinek és megrendeléseinek minden tekintetben eleget tett. E gyár városunk és környékünk valóságos jótevője, hiszen számos munkáscsaládnak nyujt szerény, de biztos megélhetést. (A kezdeti, 1896. évi 35 főnyi munkáslétszámmal szemben az első világháboruban 80, majd később már 400 személyt foglalkoztatott). A gyárat az utóbbi időben részvénytársaság vette meg tőle, mégis büszkeséggel és megelégedéssel nézhet élete e müvére. Távozásával egy nagyiparos válik meg Kőszegtől és egy igazi emberbarát is. Mint ilyet ismeri a város apraja-nagyja. Jó szive, nyilt keze volt. Mindig adott, mindig segitett, még akkor is, ha ezért támadták.[444]

Igy a helyi magyar nyelvü sajtó, mely - ugy tünik a dicséradat pátoszából - olykor-olykor, ha talán nem is állandóan, bizonyára élvezett kisebb-nagyobb anyagi juttatást e nagytőkéstől. Kétségtelen, hogy Eisner Kamill kiváló szakember, nagyvonalu szervező, jótékonykodó ember volt. A teljes igazság azonban megköveteli annak megemlitését, hogy azért a keze nem "volt mindig nyitva", s nem is "mindig segitett". Igy például a Tanácsköztársaság idején dr. Halász József direktóriumi elnök azért utasitotta el Eisner Kamill kérelmét a külföldi tőke számára kijáró védelemért (ekkor már főleg osztrák a gyárat tulajdonoló részvényesek többsége), mivel a munkásság gyorssegélyének kifizetését megtagadta a vállalat.[445] Mindemellett nem vitatható, hogy ennek a rendkivül tehetséges embernek távozásával igen sokat veszitett volna Kőszeg közgazdasága csakugy, mint a helybeli hitközség. Az utóbbinak vezetésében képviselőtestületi tagként ténykedett.[446] Annak ellenére azonban, hogy már helyi vagyoni érdekeltségeinek felszámolását is megkezdte, értékes házhelyeket idegenit el,[447] az ugynevezett bethleni konszolidáció megmásitja elhatározását, s továbbra is kőszegi lakos marad. Ujabb vállalkozáshoz is társul 1922. augusztus végén, szerepet vállal a Kő-

szegi Gyümölcsértékesitő és Központi Szeszfőző Szövetkezet életrehivásában, s ennek - egyetlen zsidóként - igazgatósági, ezen belül szükebb végrehajtóbizottsági tagjává választják.[448]

Eltünik viszont örökre a kőszegi hitközség életéből a Chevra Kadisa sok érdemet szerzett, évtizedeken át müködött elnöke, Deutsch Dávid, a vagyonos bőrkereskedő, háztulajdonos, városi képviselőtestületi tag (Bass Rezső apósa) 1922. január folyamán végelgyengülése nyolcvanöt éves korában veti végét életének.

Ez időtájt a Kőszeg és Vidéke hétről-hétre közli az anyakönyvi hireket. Ezek között zsidók általában csak a halottak rovatában találhatók, születés, házasság csak elvétve adódik körükben. Észrevehetően jelentkezik demográfiájukban a politikai nyomás, s a gazdasági hanyatlás hatása. Hitközségi életük is csendes, ezen még az sem segit, hogy az eddig Rohonchoz tartozott felekezeti anyakönyvi kerület szórványai - Rohoncnak Ausztriához történt átcsatolása után - a kőszegi kerülethez nyertek beosztást.[449] Kicsiny létszámát pedig agilitással igyekszik ellensulyozni a hitközség. Ennek jele, hogy 1922. augusztusban jóváhagyja a belügyminiszter a Kőszegi Izr. Jótékony Nőegylet alapszabályait.[450] Egyre inkább befelé forduló, zárkózó életük meleg megnyilatkozásaként "fényes" purimestét rendeznek 1925. márciusban az Eisnerféle sisakgyár ez alkalomból szőnyegekkel diszitett, táncteremmé átalakitott termében.[451] Résztvesznek azért, ha hivja őket, a helyi közéleti megmozdulásokban is.

Kőszeg erős legitimista centrum volt, s amikor IV. Károly második trón-kisérletében 1921. októberében Szombathelyen megjelent, az ugynevezett karlisták a zászlókat több helyen is kitüzdelték.[452] Az itteni helyőrség egyike volt a négy megrendült katonai székhelynek. (Szombathely, Győr, Komárom volt a másik három). A honvédelmi minisztérium Zadravetz István tábori püspököt küldte ki nem sokkal a budaörsi csata után Kőszegre, ki itt a laktanyában megnyugtató beszédet intézett a katonákhoz. Majd 1922. decemberében maga Horthy ment megfelelő kisérettel a Dunántulra ellenpropaganda céljából, ennek az utnak keretében december 13-án Kőszegre. Itt a városháza közgyülési termében együttesen fogadta a megjelent küldöttségeket, sorra megszólitva ezeknek vezetőit, köztük dr. Herskovits József rabbit és dr. Kopfstein Lipótné izr. nőegyleti elnöknőt is.[453] Természetesen min-

den jelentőség nélküli, protokolláris gesztusról van szó, aminthogy ugyanezen időben az inségesek felsegitésére indult Horthy-akció helyi bizottságába sem valami megbecsülés veszi be dr. Herskovits József rabbit, s Eisner Kamill gyárost,[454] hanem a zsidók anyagi támogatásának biztositása a gyüjtéshez. A megnehezült gazdasági helyzet ellenére ugyanis a kőszegi zsidók számottevő tőkeerőt képviselnek. Jelentős részük minden munkát vállaló szorgalmuk gyümölcseként tisztes jövedelemmel rendelkezik, egyesek közülük még gyarapodnak is. Igy éppen 1922-ben beltelki kertet vesz pajtával Deutsch Arthur,[455] szántóföldet az Adler Testvérek cég.[456] A Tanácsköztársaság idején tanusitott politikai magatartása miatt állását vesztett Bass Rezső állatorvos textilnagykereskedésre vált ki ipart, hogy a belvárosban üzletet nyisson,[457] (elsősorban az Eisner Kamill vezette helybeli Nemez és Posztógyár termékeinek árusitására), Pál József liszt nagykereskedésre,[458] Frankl Lajos épitési és tüzelőanyagnak nagybani kereskedésére,[459] Adler Simon füszernagykereskedésre, Eisner Kamill sisak- és fémáru gyártásra.[460] (A nemrég megvett volt Czeke gőzmalmi telken épittetett át e célra egy épületet.) Adler Elek (Simon fia), pedig mezőgazdasági faipari vállalat létesitésére kér és nyer engedélyt.[461] Mindennel próbálkoznak, Frankl Miksa például banküzlet nyitására vált ki engedélyt[462] (igaz ugyan, hogy alig negyedév multán már meg is szünteti),[463] Schwartz Jenő csak ügynökségre.[464] Feldmann Jenő tojáskereskedői foglalkozást vállal eddig viselt kántori tisztsége helyett. Később varrógép képviselettel, majd - szorultságában - egyebekkel próbálkozik, de nemsokára el is költözik Kőszegről.

Ez időtájt a pénzügyi kormányzat különösen reáment a kereskedők erősebb adóztatására. Ennek következményeként 1924-re virilis adófizetőként nem kevesebben, mint tizen kerülnek be a hitközségi tagok közül a városi képviselőtestületbe.[465] Deutsch Arthur gabonakereskedő a listavezetőjük, ki az 1924. január 12-én megalakult Kőszegi Kereskedelmi Bank Rt. igazgatóságába is bekerül, mig a hasonlóképpen városi képviselő Frankl Lajos fakereskedő ugyanitt a felügyelő bizottságba jut be.[466] Nincs már ekkor az élők között a nagytekintélyü Pollák Sándor füszernagykereskedő, gazdag háztulajdonos, kőszegszerdahelyi téglagyáros, özvegye a virilis képviselőtestületi jog gyakorlására fiát, Pál Jó-

zsefet jelenti be megbizottjaként Kőszeg városhoz. A tekintélyes létszámu zsidó városi képviselők közül azonban egy sem kerül be az albizottságokba.[467]

Az egész közszellem olyan, hogy semmi meglepő nincsen benne, miszerint Bass Rezsőt, ki a megüresedett városi állatorvosi állásra beadta pályázatát, nem veszik fel 1925. februárban a jelöltek közé.[468] Egyébként Basst nem a megélhetési gondok indithatták a pályázatra, hanem valószinüleg eredeti hivatásának szeretete, másrészt a rehabilitáció utáni vágyakozása. Anyagi nehézségei nem igen lehettek. Már 1921. végén, tehát büntetésének letöltése után mindjárt, tisztviselőként alkalmazta a Nemezgyári Részvénytársaság. Itt aztán fokozatosan nagyobb és nagyobb munkakört bizott rá az igazgatóság, idővel főtisztviselővé, az adminisztráció vezetőjévé léptették elő, 1936 végén pedig igazgatóvá nevezték ki. Ahogyan állatorvosi működése idején hivatali felettesei és az állattartó gazdaközönség egyaránt szerették ezt a tehetséges férfit, a nemezgyárnál töltött több mint két évtized alatt az itt dolgozó ipari munkások rokonszenvét, megbecsülését szerezte meg.

Nevezetes eseményt jelentett a hitközség életében ez év folyamán, hogy juniusban az ugynevezett statusquo alapon álló tekintélyes törökszentmiklósi hitközség rabbijává választotta dr. Herskovits Józsefet, aki kőszegi állását augusztusban fel is adta.[469] A gyorsan kiirt pályázat eredményeként szeptember 12-én a kőszegi hitközség már be is iktatta utódát, dr. Linksz Izsák eddigi devecseri rabbi személyében, szombati istentisztelet keretei között. A templom a város társadalmának vezetőivel, az iskolák és a többi hitközségek képviselőivel, valamint sok más résztvevővel zsufolásig megtelt az ünnepélyes alkalomból. A bevezető ima után az uj rabbi elmondta székfoglaló beszédét, "melynek vezérfonala a vallásosságra ösztönzés és a kölcsönös szeretet hirdetése volt, megkapó szavakban vázolva". Beszédét áldást kérve Kőszeg összes polgárára és fejlődésére fejezte be. Következett a himnusz eléneklése, mely után Jambrits Lajos polgármester meleg szavakkal üdvözölte az uj rabbit, hivatkozva annak előbbi beszédére, azt a meggyőződését fejezte ki, hogy mint vallásos ember, csakis jót, szeretetet és egyetértést hirdethet Isten és ember előtt.[470]

Elhangzottak a szép szavak, szegény Linksz Izsák nem sejthette, hogy hiába propagálja majd a megértést, szeretetet prédikációiban közel két évtizeden át, végzete a mártirok gázhalála lesz. A szörnyü jövőt nem sejtve, szorgalmasan megkezdi működését. Novemberben a hitközségi és a szentegyleti elnökkel küldöttséget vezet a tizéves jubileumát ünneplő polgármester üdvözlésére, itt tiszteleg az izr. nőegylet deputációja is dr. Kopfstein Lipótné elnöknővel az élén.[471] Jelentékeny vallásirodalmi tevékenységet fejt ki a rabbi, ráér, a kis létszámu hitközség nem sok munkát adhatott.

Zsidó haláleset 1925-ben mindössze egy volt Kőszegen, születés kettő, házasságkötés egy.[472] Még reménytelenebb 1926. izr. anyakönyvi statisztikája. Ez évben egy születés, három haláleset volt, házasságkötés nem adódott.[473] (A halottak egyike maga a hitközség általános tiszteletben tartott elnöke, Deutsch Lajos bőrkereskedő, ki ötvenhétéves korában május végén hunyt el.)[474] Hasonlóképpen csak egy zsidó ujszülöttet hozott az 1927. év is.[475] Igy a zsidó születési szaporulat következetesen, évről-évre alatta marad százalékosan a zsidó lakósság arányszámának. Fel is adja a hitközség a templom előkertjében lévő épületében a talmudtóra helyiséget. Lebontja a kulturteremtől elválasztó közfalat, egybevonja a kettőt, s az igy kialakitott nagyobb helyiséget berendezi téli templomnak.[476] Nem igen van már talmudoktatást váró gyermek, felesleges luxus lenne a külön talmudtóra-teremhez való ragaszkodás.

Más vonatkozásban pedig fenntartják a hitközségi élet aktivitását. I. Ferenc József király halálának tizéves fordulója alkalmából, 1926. november 21-én emléktünnepélyt tartanak templomukban,[477] nőegyletük - rendszerint Zain Ádár, azaz Mózes születésnapja körüli időben - évről-évre megrendezi jótékonycélu táncestélyét. Majdnem mindig müsorral egybekötve, igy 1929. február utolsó hetében is, amikor a szereplők nagyrésze Szombathelyről jön át. Ugy tünik: ez utóbbi város Izr. Nőegyletének segitő közreműködésével. Ezeken a rendezvényeken más felekezetüek is számosan jelentek meg, sőt hova-tovább a kőszegi társadalom legsikerültebb vidám összejövetelévé nőtték ki magukat a táncestélyek.[478]

Ez időben Hacker Samu volt az elnök, az alelnök Adler Simon, előljáró Krausz József, mindhárman kereskedők, Kohn Lajos ny. postatiszt a pénztáros. Dr. Havas Gyula, Eisner Kamill, Frankl Ferenc, Schwartz Adolf, Bass Rezső, Kemény Ernő, Lengyel Dezső, Vogel Miksa alkották a képviselő testületet. Az utóbbi, ki rituális penzióval, főleg a fővárosból jött vendégek számára nyaralót üzemeltetett, képviselte a csekély létszámu orthodox árnyalatot.[479] A kántori tisztséget Spiegel Sándor töltötte be. A Chevra Kadisa elnöke ekkor Kopfstein Samu volt.[480]

A politikai légkör csak csekély enyhülésére is társadalmi és gazdasági tevékenységük fokozásával reagálnak a kőszegi zsidók. A soproni iparkiállitáson 1925. augusztusban "sok szép anyaggal, igen sikerült csoportositásban" a Nemezgyáron kivül az Eisnerféle sisakgyár is szerepel.[481] Dr. Linksz Izsák, dr. Kopfstein Lipótné, Eisner Kamill választmányi tagságot vállalnak 1926. januárjában a Vörös Kereszt kőszegi csoportjánál.[482] Az utóbbit csodák-csodájára végre egy albizottságba is beválasztja a városi képviselőtestület 1927. tavaszán.[483] Ugyanez időtájt a helybeli bencés gimnázium 250 éves jubileumi ünnepségén részt vesz dr. Linksz Izsák rabbi, dr. Kopfstein Lipót ügyvéd, s Pál József kereskedő.[484] Apró közeledést mutatnának az események a város kettétagolt (keresztény-zsidó) életében. Hitközségi szempontból érdekesebb, hogy 1928. májusában Lock Jakab megszüntette főtéri, közismert régiségkereskedését, s Pozsonyba költözött. A konzervativabb lakompaki hitközségből vándorolt be Kőszegre, de mint szigoruan orthodox ember, rosszul érezte magát, nem lelte világát a neológ kőszegi zsidók között. Nem utolsósorban éppen azért választotta uj lakhelyéül Pozsonyt, mert itt az ő vallási felfogásának megfelelően berendezett templom, a szertartás hagyományhübb mikéntje a sok hozzá hasonló hittestvére számára igazibb otthont kinált.[485] Távozása a kőszegi hitközség kicsinyke orthodox csoportjának megszünésére vezetett.

Azt, hogy ugyanekkor azzal a kéréssel fordult a polgármesterhez a hitközség, hogy az izraeliták zavartalanabb vallásgyakorlata érdekében a szombati heti vásárnapot más napra helyezze át a város, elsősorban a rabbi hitbuzgalmának lehet tulajdonitani. A polgármester a kereskedők társulata elé terjesztette megvitatás végett a kérelmet. A Kereskedelmi Kör egyhangulag elutasitotta.[486]

Ugy tünik: maguk az érdekelt zsidó kereskedők sem buzgólkodtak az ügy kedvező megoldásában. Azt viszont megteszi a város 1930. derekán néhány izr. kereskedő kérelmére, hogy mivel junius 2. zsidó ünnepnap, az országos vásárt előre hozzák május 26-ra. A Kőszeg és Vidéke zsidózó megjegyzést füz e változtatásról szóló hiradásához.[487]

Ebben a légkörben nem meglepő, hogy Schey Fülöp ötvenéves halálozási évfordulójáról 1930. junius végén Kőszeg meg sem emlékezik, illetve csak a hitközség kegyelete jelentkezik. Dr. Linksz Izsák rabbi szombati emlékbeszédben hódolt az egykori mecénás érdemeinek, s sziván hó 29-én kiutazva Lakompakra, sirjánál imádkozott lelkiüdvéért.[488]

Ez időben egyébként már sulyos gazdasági válság nyomta az egész országot, s benne természetesen Kőszeget is. A városi közgyülés beható tárgyalásra kényszerült Kőszeg adóbevételének a nehéz pénzügyi helyzet szülte lényeges csökkenésével;[489] az épitőmunkások küldöttsége kéri a polgármestert: segitse a szakmát Svájcban leendő munkavállalásra,[490] a polgármester felfektetteti a szegénykatasztert az inségakció megszervezése érdekében,[491] cserkészek járnak utcáról-utcára, házról-házra élelmiszert, cipőt, ruhát, edényt, ágyat, butornemüt gyüjteni a munkanélküliség miatt nyomorgók számára,[492] inségadót vetnek ki.[493] Nem kevesebb mint hetven százalék közvetlen és tizenöt százalék közvetett pótadót kénytelen a városi közgyülés megszavazni, ugyanakkor az izraelita hitközség segélyét, dr. Havas Gyula pártoló felszólalása ellenére a költségvetésben beállitott 1006 pengőről 690 pengőre szállitják le, a felekezet tagjainak csekély számához arányitva azt (megteszik ezt egyidejüleg az evangélikus egyházközséggel is). A polgármester a külügyminisztérium utján az épitőmunkásoknak franciaországi foglalkoztatását készitette elő.[494] Mindezek az erőfeszitések csak a helyzet toldozását-foltozását jelentették, az ekkor 9300 lélekszámu Kőszegen az inségesek száma közel 500.[495]

A rendkivül leromlott gazdasági állapot, a pénzszüke folytán bekövetkezett kereskedelmi pangás, a forgalom visszaesése, ugyanekkor a magas adóterhek természetesen erősen nyomták a kőszegi zsidókat is. A kereskedők és iparosok 1932. augusztus 11-én (természetesen felekezeti különbség nélkül) három órán át tünte-

tésszerüen zárva tartották üzletüket az elviselhetetlen adóterhek elleni tiltakozásul.[496] A régi tekintélyes Deutsch bőrkereskedő cég fizetésképtelenné válik, megszünik.[497] De hogy ne bukott volna bele egy vidéki kereskedő a pénzügyi krizisbe, amely nemsokára elsodorta helyéről a több mint tiz éve miniszterelnök gróf Bethlen Istvánt is, s a Kereskedelmi Banknak, mint egyik fő hitelezőnek kérelmére elrendelt birósági zárlat alá juttatta magának Kőszeg városának vagyonát.[498] Történt mindez 1932-ben.

A szinte reménytelen gazdasági depressziót hiven tükrözik a hitközség népességi adatai is. Nem volt például Kőszegen 1932-ben egyetlen zsidó születés, házasságkötés sem.[499] A megyegyülés - szinte példanélküli eset - 1933. január derekán a rossz pénzügyi gazdálkodás miatt felfüggeszti a város autonómiáját.[500]

Az inségakció keretében a munkanélküliek 1,60 pengőért, mondd: egy pengő 60 fillér napszám mellett dolgoznak.[501] Elképzelhetetlenül visszaesik a kereskedelmi forgalom, mely körülménynek nehézségei foglalkozási körük folytán elsősorban a kőszegi zsidók nagy többségét nyomják. Eisner Kamill is feladta a sisakgyártást, a Kaszárnya ut 10. szám alatti gyári épületet 38.000 pengőért, tanitóképző intézeti célra a város vette meg (1947-ben lebontják).

Mindennek ellenére tisztességesen kiveszik részüket a kőszegi zsidók a közterhek viseléséből, a nyomor elleni küzdelemből, gazdasági téren mentik a menthetőt, keresik a nehéz viszonyok között is a lehetőségeket, az érvényesülést. A török ostrom visszaverésének 400 éves jubileuma alkalmából rendezett ipari kiállitáson résztvesz készitményeivel Frankl Ferenc fakereskedő és cementárugyártó is.[502]

Emellett - alighanem főként buzgó rabbijuk tevékenysége nyomán - hitközségi életüket is az eddigi szinten tartják. Öröklött alkalmazkodó képességükkel a kormányzó tizéves jubileuma kapcsán 1930. március elején ünnepi istentiszteletet tartanak, miként a többi egyházak, s megjelennek ezuttal templomukban a hatóságok képviselői is.[503] A trianoni békeszerződés aláirásának évfordulóján fekete zászló emlékeztet az izr. templomon, hiányolja a helyi magyar sajtó, hogy a többi középületen nem volt kitüzve gyászlobogó.[504] Kötelességszerüen istentiszteletet tartanak a kormányzó névnapja alkalmából 1931. december 6-án,[505] 1932. Miklós napkor hasonlóképpen.[506] Megjelennek (dr. Linksz Izsák fő-

rabbi és dr. Kopfstein Lipót) azon az ünnepélyen 1931. augusztus hóban, melyen 60 éves jubileuma alkalmából az óvoda néhai alapitója, Schey Fülöp emlékének áldoz.[507] Amikor pedig a Rosenstingltől megvett Kert utcai épületet imaházzá alakitotta át a nemrég megalakult református egyház, annak felszentelésén is résztvesz dr. Linksz Izsák rabbi,[508] s ott található az uj evangélikus lelkész beiktató ünnepségén is.[509]

A jótékonycélu alkalmi gyüjtésekből a keresztény nőegyletek mellett dr. Kopfstein Lipótné elnöknő vezetésével kiveszi részét az Izr. Nőegylet is.[510] A karitas területén egyébként is élen járnak. Dr. Kopfstein Lipót például egész évre vállalja egy szegény sorsu gimnazistának élelmezését, elszállásolását, Frankl Lajos kereskedő hetenként egy vagy több napi élelmezést.[511] Jótékonykodásukra nagy szükség van gazdasági és politikai (önvédelmi) szempontból egyaránt. A városi pótadó 145%-ra ugrik,[512] az inség egyre fokozódik, a munkanélküliség különösen az épitőiparban annyira általánossá válik, hogy például egy hat gyermekes kőmüves szakmájában egy éven belül csak három hetet tudott dolgozni.[513] A politikai előrelátás is bizonyára serkentette a kőszegi zsidók szociális tevékenységét. Lingauer Albint, a szélsőséges antiszemitát negyedszer választja országgyülési képviselőjévé a kőszegi kerület.[514] Németországban már Hitler Adolf diktál, s nagy feltünést keltve 1933. májusában megjelentek a városban az első horogkeresztes plakátok.[515] Egyenlőre - ki tudja: szerencséjükre, vagy szerencsétlenségükre - nem ismerik fel a kőszegi zsidók a fenyegető veszedelem nagyságát, kenyérkereseti, családi és személyes gondjaikon tulmenően figyelmüket a hitközség tisztujitásának szokatlanul éles fordulatai kötik le.

A választásnak az a különös módja uralkodott közösségükben, hogy ha a jelöltek közül egyik sem kap kétharmados szótöbbséget, ugy a két legtöbb szavazatot nyert közül sorshuzás dönti el, ki lesz az elnök. Az 1933. január 22-én tartott tisztujitó közgyülésen a szavazásnál harminckilencen vettek részt (csak férfiaknak volt szavazati joga). A legtöbb szavazatot (22-t) dr. Kopfstein Lipót nyerte el, Bass Rezsőre esett 11 voks, a többi dr. Havas Gyulára. Az eredményt Kopfstein Lipót dr. és Bass Rezső között sorshuzás döntötte el az utóbbi javára, igy három évre ő lett az elnök azzal, hogy a többi tisztségek betöltésére a közel jövőben

kerül sor.[516] A tagság egy része azonban nem volt megelégedve a szavazás e módjával, s kérvényt adott be a polgármesterhez, hogy semmisitse meg a választást és rendeljen el ujat.[517] A polgármester hatáskör hiányában elutasitotta a kérelmet, melynek tárgyában az illetékes Vas és Sopron megyei VIII. Községkerület választott birósága hozott itéletet augusztus 6-án. Megállapitotta ugyan, hogy a sorshuzás elrendelése alapszabályszerü eljárás volt, mégis formai okokból, bizonyos, a választási eljárásnál előfordult szabálytalanságok miatt, megsemmisitette Bass Rezső megválasztását.[518] Ez utóbbi egyébként nem kereste a tisztséget, s ártatlanul került a heves harc közepébe.[519] Élénk korteskedés előzte meg az uj választást, melyen - szeptember elején - negyven szavazó vett részt, kik közül ekkor Bass mellé tizenhatan, dr. Havas Gyula mögé tizennégyen álltak, mig dr. Kopfstein Lipót ezuttal csak tiz szavazatot kapott. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy most már nem a vagyoni helyzet, a gazdagság adja meg az elnökké választódás tekintélyi alapját. A szellemi elit reprezentánsai a jelöltek, mindháromnak diplomája van. A most Bass és dr. Havas között megtartott alapszabályszerü sorsolás ismét Bassnak kedvezett, ő lett az elnök.[520] Tisztségét azonban nem sokáig viselte. Amikor Stern Samu, a Magyar Izraeliták Országos Képviseletének elnöke 1934. november elején látogatást tesz Szombathelyen, s itt a hitközségi tanácsteremben a Községkerület küldöttségeit fogadja, a kőszegi delegációt már dr. Havas Gyula elnök vezeti elébe. A Nőegylet is tisztujitást tartott 1934. február elején. Az évek hosszu során fáradhatatlan és valóban sikeres munkát kifejtett dr. Kopfsteinné helyett dr. Havas Gyulánét választották meg elnöknővé, alelnökökké pedig Adler Amáliát és özvegy Biringernét.[521]

Az első világháboru hősi halottjainak szokásos emléknapján, miként a keresztény templomokban, ugy a kőszegi zsinagógában is ünnepi istentiszteletet tartanak.[522] Ennek az első világégésnek folyamányaként egyébként a statisztika tanusága szerint növekedés helyett még mindig fogy a város lélekszáma,[523] miközben már rohamosan közeledik a második világkonfrontáció, s szinte küszöbön állnak a jogfosztó, ugynevezett zsidó törvények. Az 1919. évi ellenforradalmi kisérlet egyik helyi szervezője, "vitéz" dr. Nagy Miklós a város polgármestere 1935. február 21 óta.[524] Tiszteleg

nála dr. Linksz Izsák vezetésével a hitközség, dr. Havas Gyulánéval élén az Izr. Nőegylet üdvözlő küldöttsége,[525] érthető, de hasztalan igyekezettel. A felekezetek közötti viszonyt ápolva kartársi figyelmességgel megjelenik az evangélikus templomban az uj lelkész beiktatásán a főrabbi,[526] - minden hiába, még erősebben dermed a légkör a kőszegi zsidók körül. Az szinte természetes már, hogy a városi képviselők választásánál még csak jelöltségig sem jut zsidó,[527] ugyanigy az Ipartestület,[528] a Polgári Kör,[529] a Szinpártoló Egyesület,[530] a Sport Egyesület,[531] a Vörös Kereszt helyi csoportja[532] (mely utóbbiban pedig dr. Kopfstein Lipót és felesége, valamint dr. Havas Gyula korábban lelkes, méltányolt tevékenységet fejtettek ki) teljesen zsidómentes eredménynyel tartja tisztujitását. Az sem meglepő, hogy 1935-ben zsidó születés, házasságkötés nem történt.[533] Az azonban már a zsidóság erős szeparálására mutat, hogy amikor harminc bécsi gyermek érkezik ingyen nyaralásra Kőszegre, s ellátásukat társadalmi akció keretében oldják meg, ebből kirekesztik a zsidókat, jótékonyságukat nem veszik igénybe.[534]

A közéletben fokozatosan egyre lejjebb csusznak, gazdaságilag azonban még tartják magukat. A legtöbb adót fizetők soraiban 1936. évre három rendes és három póttag kerül be közülük a városi képviselőtestületbe,[535] - 1938. évre három rendes és három póttag.[536] A nagyon jelentékeny terjedelmü, többezer kataszträlis hold nagyságu városi erdők gubacsszedési jogát zsidó bérli ki 1935. őszén is (Frankl Lajos kereskedő),[537] az ugynevezett Takarékossági Áruhitel Akció keretében nem kevesebb, mint nyolc kőszegi zsidó cég nyujt vevőinek a legváltozatosabb szakmákban részletfizetési lehetőséget.[538] Teljes erővel müködik az Eisner Testvérek által felvirágoztatott, a most már Eisner Kamill és Bass Rezső igazgatása alatt álló Nemezgyár, termékeinek kétharmadát számos európai országon kivül Délafrikába, Észak- és Délamerikába, Előindiába, Kinába exportálva.[539] A Fő téren, s az erre nyiló Várkörnek, valamint Rákóczi utnak ehhez csatlakozó részén, tehát a legértékesebb, legforgalmasabb belvárosi területen nyolc-tiz ház zsidó cégek (Kohn, Nussbaum, Fried, Kopfstein, Adler, Rosenstingl, Pollák, Kollmann) tulajdonát képezi.[540] Kőszeg gazdasági élete pedig ez időben is válságokkal küzd, amire jellemzőek a nyári állatvásár forgalmi adatai:

1886-ban felhajtás 1324 szarvasmarha, eladva ebből 904
1886-ban felhajtás 170 ló, eladva ebből 112,
s ezeket az adatokat a megelőző évekkel összehasonlitva a korabeli sajtó elégtelennek minősitette, ezzel szemben az 1936. évi nyári vásár forgalma:
100 db felhajtott szarvasmarhából elkelt 44 db
50 db felhajtott lóból elkelt 14 db.[541]

Miként a város lakossága általában, a zsidóság lélekszáma is csökken. Születés, házasságkötés 1936-ban sem akadt,[542] ellenben elhalt ez év október végén a hitközség egyik legérdemesebb tagja, dr. Havas Gyula.[543] Évtizedeken át a Munkásbiztositó Pénztár és a kőszegi járás orvosaként müködött. Hosszu éveken keresztül tevékeny tagja volt a városi képviselőtestületnek, a hitközségi életben előljáróként, máskor alelnökként, sőt mint elnök is ténykedett. Fél év sem telt el halála után, s elhunyt az a zsidó fényképész (ne örökitsük meg a nevét!), aki hittestvérei közül egyedül állt tevőlegesen a kőszegi ellenforradalom mellé. Annyira megfeledkezett magáról buzgolkodásában, hogy a városházán tartott gyülésen leköpdöste dr. Halász Józsefet, a direktóriumnak akkor letartóztatott, köztiszteletben állott elnökét. Az egy napig sem diadalmaskodó puccs elbukása után átmenekült Ausztriába, s csak a Horthy-rendszer beállta után tért vissza Kőszegre.[544]

Megszünt ez időben, 1937. tavaszán, az egyik legtekintélyesebb kőszegi zsidó (nagy) kereskedő cég, a Pál Józsefé. Az apjától, Pollák Sándortól öröklött nagyforgalmu üzletét átadta egy keresztény kereskedőnek, s Budapestre költözött.[545] Egy év mulva a több mint ötven éve fennálló Rosenstingl Jakab butorüzlet rendez végkiárusitást, átköltözik a cégtulajdonos Sopronba.[546] Zsidó gyermek viszont 1937-ben sem született a városban.[547]

Nem sok öröm volt már ekkor a kőszegi zsidók életében. A városnak, illetve a kőszegi választókerületnek most már nem Lingauer Albin, hanem egy másik publicista, Németh Imre az országgyülési képviselője. Ő sem jobb elődjénél. Majdnem két oldalas, szinte tanulmány számba menő antiszemita cikket ir 1937. husvétjára a Pester Lloyd ünnepi számában, ugyanezt közzéteszi magyar nyelven a Kőszeg és Vidékében.[548] Ez utóbbi a következő számában emelkedett szellemi "hazafias üdvözlettel" zárt, polemikus választ dr. Linksz Izsák főrabbitól "egyenlőre minden

kommentár nélkül" közöl.[549] A reflexió azonban végleg elmaradt, Németh Imre - tehette - nem méltatta erre. Ellenben támadó, antiszemita cikk kap helyet a lapban Radó László szinigazgató ellen, ki több éven át működött társulatával Kőszegen.[550] A kőszegi vasutasok, élükön az állomásfőnökkel, ugyanekkor testületileg léptek be a fasiszta MOVE-be.[551] S 1938. elején tevékenykedik a városban Szálasi Ferenc betiltott pártjának illegális utódja, a "Nemzeti Szocialista Párt."[552] A nyilas mozgalmat a volt NEP (Nemzeti Egyesülés Pártja) titkár, Márffy József, ez a hirhedt terrorista inditotta el Kőszegen, ő a vezére a helybeli legszélsőségesebb elemeknek.[553] A felelőtlen izgatások annál inkább talajra találnak, mert a lakosság, főként a "két kezi" dolgozók, szinte viaskodtak az élettel, melynek nehézségét jellemzi, például, hogy 1938. április havában 103 mezőgazdasági munkás Németországba utazik ki Kőszegről munkára.[554] Ez időben már számottevő erőt jelentenek Kőszegen a nyilasok.[555] Megélénkül a Deutscher Volksbund, e német nacionalista szervezet működése. Felkerülnek a keresztény üzletekre a megkülönböztető táblák, feliratok: "Magyar Keresztény Üzlet", antiszemita gunydalok hangzanak fel a város utcáin.[556]

A helybeli zsidóság egyik izgalomból a másikba esik. Hitler csapatai március 13-án megszállták a szomszéd Ausztriát, s május derekán a burgenlandi zsidókat, kikkel kőszegi hittestvéreik közül számosan rokonságban is állottak, a német hatósági intézkedés kényszere elköltöztette a közeli határzónából.[557] A várostól mindössze négy kilométernyi távolságban lévő határon titokban számos német zsidó szivárog át éveken keresztül, körülbelül 1940-41-ig. Azokat, akiknek a menekülés sikerül, nem csekély rettegés közepette kőszegi hittestvéreik segitették fel Budapestig.[558]

V. FEJEZET

A KŐSZEGI ZSIDÓK SORSA

AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNYTŐL A FELSZABADULÁSIG 1938-1945-IG

Megjelenik 1938. május 28-án az ugynevezett első zsidó törvény, az 1938. évi XV. törvénycikk, hogy izelitőt adjon a most már - mondhatni - rohamléptekkel tragédiája felé haladó magyar zsidóságnak a jogfosztásról, a megalázásról. Már a következő évben, 1939. május 4-én, életbe lépett a gazdasági korlátozásokat kiterebélyesitő, faji alapra helyezkedő második zsidó törvény, az 1939. évi IV. törvénycikk. Ezt követte a szigoru fajvédelmi törvény, az 1941. évi XV. törvénycikk, majd magát a felekezetet "bevett"-ségéből "elismert"-té degradálja az 1942. évi VIII. törvénycikk. S kiegészitette ezeket a tipró törvényeket a rendeletek és hatósági intézkedések egész sora, melyek a szó teljes értelmében páriákká sülyesztették a magyar zsidókat.

Nem annyira a gazdasági helyzet romlása, mint inkább a politikai légkör sulyosbodása adja a magyarázatát annak, hogy az 1920-as évektől kezdve már, tragédiájuknak 1944-ben történt kiteljesedéséig, oly ritkán adódott Kőszegen zsidó házasság, s az ifjak közül magának Linksz Izsáknak, az utolsó kőszegi rabbinak megállapitása szerint, ahelyett, hogy egybekeltek volna, igen sokan az agglegényi illetve vénlány sorsot választották.[1] Igy 1938-ban is mindössze egyetlen zsidó pár kötött házasságot.[2]

Ekkor már a vitéz dr. Nagy Miklós polgármester elnökölte városi közgyülés egy-egy határozata is a leplezetlen antiszemitizmust tükrözi. Kezd különösen időszerüvé válni kinél-kinél az állampolgári jog alapját képező községi, illetve városi illetőségnek rendezettsége. Ez utóbbinak hivatalos elismeréséért folyamodik Spiegel Sándor hitközségi alkalmazott (samesz-metsző), a közgyülés azonban 1938. juniusában elutasitja.[3] A megtagadó határozat annyira törvénytelen volt, hogy azt az alispán Spiegel javára megváltoztatta. Ugyanez történt dr. Dukesz Miksa esetében. A most már

győri lakos ügyvéd teljes joggal szintén kőszegi illetőségének megállapitását kérte. A közgyülés, melynek pedig korábban ő maga is tagja volt, nem méltányolja sem törvényes jogosultságát, sem a világháboruban szerzett századosi rangját, s megtagadja kérelmét. Ugyanekkor, 1938. október első hetében, kilátásba helyezi egyes bécsi - keresztény - lakosoknak a kőszegi illetőséget.[4] Amikor pedig az alispán - bizonyára nem filoszemitizmusból, hanem a törvényesség szolgálatában - megint, ezuttal Dukesz érdekében, megváltoztatja az elutasitást, a közgyülés azt a szokatlan lépést választja, hogy jogi formulákba kapaszkodva, a közigazgatási bírósághoz fordul panasszal az alispáni rendelkezéssel szemben.[5] Vitéz Imrédy Béla ekkor a miniszterelnök, a kőszegi választókerületnek meg Kovács Sándor püspöki tanácsos, az Actio Catholica főtitkára az országgyülési képviselője.[6] És 1938. junius havának utolsó hetében nagyszámu érdeklődő közönség részvételével zászlóbontó gyülést tart Kőszegen a Hubay Kálmán vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt Hungarista Mozgalom nevü, szélső jobboldali politikai csoportosulása.[7] A Kőszeg és Vidéke az augusztus derekán hetvenötéves korában elhunyt Adler Simonnak, a város egyik legtekintélyesebb kereskedőjének, évtizedek óta városi képviselőnek, volt hitközségi elnöknek haláláról egy szóval sem emlékezik meg, csak a hivatalos anyakönyvi hirek felsorolásából tünik ki e jótékony férfinek elmulása.[8]

Ugyanezen hetilap nyilttéri rovatában jellemző a kornak és a városnak légkörére egyaránt egy 1938. október 23-án megjelent közlés. Ennek során tudtul adja az Axer-féle fényképészeti müterem átvételét, mint uj tulajdonos, egy másfél éve ott dolgozó segéd, ki bejelenti ezt is: "keresztény ember vagyok".[9] Hasonlóképpen december elején Weinelt Ferenc, a Szombathelyre költöző özvegy Adler Simonné Várkör 33.szám alatti csemege, füszer és vegyeskereskedésének átvételét közhirré téve a lapban, azt is tudatja az olvasókkal, hogy mint "keresztény kereskedő" vezeti tovább az üzletet.[10] A közelmult évek folyamán Kőszegen szintársulatával több idényt végig játszott Radó László (zsidó) igazgató veje, Király János, ki maga is állandó vezető szinésze volt apósa társulatának, a helyi sajtó előjelzése szerint "csupa keresztény erőkből álló társulata" müködtetésére készül a városba jönni.[11] Hozzátartozik a képhez, hogy pár héttel ezelőtt, 1938.

november elején, a városi közgyülés Kőszeg diszpolgárává választotta dr. "vitéz" Imrédy Béla miniszterelnököt.[12]

Lassanként a zsidók már csak arra alkalmasak, hogy ők is megünnepeljék (1938. december 6-án) templomukban, mint a keresztény egyházközségek is, Horthy Miklós kormányzó névnapját,[13] az őket soraiba be nem bocsájtó MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) által az irredenta "Magyar A Magyarért" akció részére eszközölt gyüjtés keretében megtegyék anyagi felajánlásukat.[14] Egyébként azonban még a Légoltalmi Liga most megalakult helyi csoportjának nagy létszámu vezetőségéből is kihagyják őket.[15] Ez már ekkor, 1939-ben, természetes is. Németország káprázatos pompával ünnepli Hitler 50-ik születésnapját, gróf Teleki Pál miniszterelnök és gróf Csáky István külügyminiszter Berlinbe utazik, a MOVE leleplezi Gömbös Gyula szobrát, a mesterségesen is felszitott nacionalizmus a Felvidék, majd Erdély jelentős területei visszacsatolásának diadallázában ég. Elfajulnak a szenvedélyek, a miskolci gazda kamara a cigányok sterilizációját kéri,[16] - a zsidók ebben a világban már vajmi keveset, helyesebben mit sem remélhettek. Gazdasági helyzetük Kőszegen a zsidó törvények korlátozó rendelkezéseinek hatásán tul az egész városával együtt is romlott. Az osztrák Anschluss még csak tetőzte a trianoni békediktátum szülte nehézségeket. Visszaesett ugyanis a helybeli iparosok keresete, s ez természetesen csökkentette a kereskedők bevételét. Az első világháboru után osztrák uralom alá került Burgenland kőszegkörnyéki lakói többnyire továbbra is Kőszegen szerezték be szükségleteiket, az Anschluss után azonban a német hatóságok különböző korlátozásokat léptettek életbe. Csak élelmiszer behozatalt engedélyezett tőlük, azt is csekély mértékben.[17] A Burgenlandból a kőszegi fuvarosok, környékbeli fogatos gazdák folyamatosan és állandóan igen nagy mennyiségü tüzifát, fenyő- és épületfát szekereztek Kőszegre, honnan a fakereskedők a helyi szükséglet kielégitésén kivül vasuton még az Alföldre is nagyon jelentős tételeket szállitottak. Az Anschluss azonban megölte az élénk kőszegi fakereskedelmet, mert a német hatóságok letiltották a faexportot, mely változás szintén nagy jövedelemtől és forgalomtól fosztotta meg a várost,[18] hol több közvetlenül érdekelt zsidó fakereskedő is élt.

Olykor-olykor ugyan adódott mindenek ellenére egy-egy pozitiv jelenség is. Igy például a város plébánosa, dr. Székely László püspöki tanácsos - bár burkoltan - több előadásában a zsidóság védelmére kelt és a német fajteória ellen szólt.[19] A vallás- és közoktatásügyi minisztérium - legyen mentsége: talán nem is önszántából - német tagozatu elemi iskolát akart kényszeriteni Kőszegre, de e törekvés megbukott, mert nem akadt elég jelentkező gyermek.[20] Márffy Józsefet, a kőszegi nyilas mozgalom első szervezőjét az osztrák hadsereghez intézett beadványában elkövetett nemzetgyalázás miatt, a legfelsőbb birróság, azaz a Kuria két hónapi fogházra itélte.[21] Ezek az események azonban a kőszegi zsidók megpecsételt sorsát már nem érinthették. Sorban hatályba léptek a zsidótörvények rendelkezései, a valóságban, a mindennapi életben a legkülönbözőbb területeken gyakorlattá váltak azoknak jogfosztásai.

Az egyetemi felvételeknél majdnem két évtizede fennálló numerus clausust 1939. derekán a gimnáziumokba is bevezéttek, most már ezeknek első osztályaiba is csak hat százalék erejéig juthatnak be zsidó növendékek.[22] Törlik Frankl Ferenc kereskedő, Eisner Kamill gyáros, özvegy Pollák Sándorné városi virilis képviselőtestületi rendes, Nussbaum Ferenc kereskedő pót-tagságát.[23] November 1-ig be kell jelenteni a zsidó kézben lévő ingatlanokat.[24] Felülvizsgálják az iparigazolványokat. Ennek során Kőszegen 417 iparjogositvány került a kötelező bejelentésre, ezeknek 6,5%-a van zsidó kézben, számszerint 27. De mert a 27 igazolvány 19 zsidó személy birtokában van, végeredményben Kőszegen a zsidó iparosok és kereskedők száma 6 százalékon alul van. A zsidó törvény értelmében azonban a kiadott iparjogositványok száma a mérvadó ebben a tekintetben, - igy a városban nem adható ki zsidónak addig uj iparjogositvány, amig az arányszám le nem száll a megkövetelt mértékre, azaz 27-ről 23-ra.[25] Fokozatosan az áruelosztó szervek kiutalásai is mellőzik őket. Dr. Horváth Kálmán alispán pedig Vas vármegye valamennyi községében, valamint Szombathely és Kőszeg városokban, ugy a helybeli, mint az idegen lakóhelyü zsidó árusóknak búcsúkon és vásárokon, valamint a havi és heti piacokon való megjelenését és részükre helyfoglalási, illetve árusitási engedély kiadását 1940. október 15-én kezdődő hatállyal megtiltja. Indokolása: "Igy kellett határoznom, mert ezen intézke-

déssel a keresztény magyar kereskedők és iparosok gazdasági megerősödését kívántam előmozditani az 1939. évi IV. törvénycikk szellemében".[26]

A gazdasági megnyomorositással párhuzamosan halad a zsidók politikai, közjogi lefokozása. A zsidó törvény szerint zsidó személy csak akkor élhet országgyülési képviselőválasztási, törvényhatósági bizottsági és városi, illetve községi képviselőtestületi tagválasztási jogával, ha a központi választmánytól megszerzendő tanusitvánnyal igazolja, hogy szülei, vagy ha ezek 1867. december 31. után jöttek világra, nagyszülei Magyarországon születtek és a trianoni békeszerződés életbelépéséig Nagy-Magyarország, azóta pedig a "csonka" ország területén laktak állandóan. Vas megye területén a központi választmányhoz 901 család - egyik másik 5-6 családtaggal - nyujtott be kérvényt. A központi választmány ezeket elbirálva csak 701 személynek adta meg a tanusitványt. Kőszegen mindössze 6-nak. Ezek a szavazati joggal biró kőszegi zsidók: Hacker Samu kereskedő, özvegy Biringer Miksáné, Kopfstein Samu kereskedő, ennek fia Kopfstein Hugó kereskedő, Kopfstein Samuné, dr. Linksz Izsák rabbi. (Kopfstein Samu testvére, dr. Kopfstein Lipót ügyvéd egyideig Romániában élt, ide való magyar leány volt felesége is, talán azért nem jutott tanusitványhoz.)[27]

A fasiszta kor hangnemét természetesen átveszi, sőt még a maga részéről is fokozza a helyi sajtó. Ünnepi vezércikkben köszönti és méltatja 1939. december havában Imrédy Béla v. miniszterelnököt, abból az alkalomból, hogy átvette diszpolgári oklevelét, kivánván: "Tisztelet, hála, ragaszkodás kisérje utján!"[28] Hosszu, erősen antiszemita hangvételü hiradás diadalmasan közli 1940. január 1-én, hogy a kőszegi rendőrség letartóztatott, s minden bizonnyal visszatoloncol Németországba három zsidót, kik innen "szivárogtak be" Kőszegre. Felhivja a cikk a közönséget is, hogy ha gyanus személyeket látnak, azonnal szóljanak a rendőrnek. Dicséri a rendőrség éberségét.[29] A koncentrációs táborok elől menekülni próbált három zsidó volt a főgondja a Kőszegi Hireknek akkor, amikor már javában dühöngött a második világháboru, kivételes állapot volt érvényben az egész országban, fémgyüjtő és hetenkénti két hustalan nap váltogatták egymást.[30] Az utóbbi napokon a cukrászdák és kávéházak tejszinhabbal ké-

szitett süteményeket, kávét sem szolgáltathatnak ki, cukrot, petróleumot már csak jegyre lehet kapni,[31] a hatóság által a nyomor elleni küzdelem jegyében megszervezett ugynevezett szükségmunka keretében a "szerencsések", kik felvételre kerülnek ez akcióhoz, napi két pengő éhbérért földmunkát végeznek.[32] A városi közgyülésen a polgármester éppugy nem átalja méltatni a kormányzat e "gondoskodását", mint Németh Imre pápai kamarás, városi képviselő. Azt elfelejtették megemliteni, hogy ugyanekkor egy pár vásári, tehát olcsóbb minőségü csizmának ára 50-60 pengő volt.[33] A kőszegi sajtó régi gyakorlatot folytatva, szajkózva a belső gazdasági bajokról, a szociális feszültségről, a dolgozók maximális kizsákmányolásáról a nacionalista, irredenta, antiszemita jelszavakkal igyekezett elterelni a közfigyelmet. A kőszegi zsidóságot pedig támadni, letörni talán azért sem lett volna valójában érdemes, mert fogyott ez a közület magától is, hiszen 1939-ben sem volt zsidó házasságkötés, születés.[34]

Az 1940. november végén tartott városi közgyülésen dr. vitéz Nagy Miklós polgármester bejelentette a képviselőtestületnek, hogy december 2-án egy zsidó munkászászlóalj, 600 ember kerül Kőszegre. A munkaszolgálatosok négy hónapig lesznek itt, s részt fognak venni az utépitési munkákban.[35] Kőszeg volt a III-ik, azaz a szombathelyi honvéd hadtest területén lakó zsidók bevonulási központja, az ugynevezett III. Honvéd Közérdekü Munkaszolgálatos Zászlóalj parancsnokságának, pótkeretének székhelye. A honvédlaktanya adta e szerveknek elhelyezési körletét.[36] Tömegesen vonultak be ide 1942. juniusban, november havában, 1943. április-májusban, augusztusban, 1944. májusban.[37] De bevetésre kerültek ide erdőirtási, utkarbantartási, tankcsapda, - sánc, - lövészárok ásási munkálatokra, különösen 1944-ben, másutt (igy például Budapesten, Jászberényben stb.) összeállitott zsidó munkaszolgálatos századok is. A korábban bevonult századokból egyeseket belországi munkára irányitottak el, a szerencsétlenebb sorsot kifogott századok közül több a keleti frontra, Ukrajnába került, mely utóbbiak között akadt két olyan tragikus végzetü is, hogy belőlük mindössze öt fő került haza hirmondónak.[38] Már a Szálasi uralmát jóval megelőző időkben Kőszegen szolgált századok között is voltak olyanok, melyek az ugynevezett kiképzés alatt temérdek megalázáson, gyötrelmen mentek át, egy-egy parancsnoknak kü-

lönös szadizmusa folytán. Az embertelen bánásmód hire kiszivárgott a helyi zsidóság közé is. Ez a zsidó törvények tépázta idegeket még jobban meggyötörte. Hitelesen tanusitja a város zsidóságának letörtségét a kőszegi rendőrkapitányságnak a Belügyminisztériumhoz intézett 1942. juniusi helyzetjelentése a kőszegi zsidók életéről és a városban állomásozó munkaszolgálatos zászlóaljról.

M. kir. Rendőrség kőszegi kapitánysága

Bizalmas!

Szám: 1/7/1942. biz.

Tárgy: Helyzetjelentés
1942. junius hóról.

Nagyméltóságu M. Kir. Belügyminiszter Ur
Budapest

"... A zsidók teljesen visszavonultan, csendben élnek. Az elmult hónapban történt munkaszolgálatra való bevonultatásuk még elzárkózottabbakká tette őket. Még az egymás közötti nyilt érintkezést is kerülik. Gazdaság terén szereplésük is napról napra csökken, mert az iparigazolványok korlátozása folytán ujabb és ujabb erősen hasznot hajtó kereseti lehetőségtől esnek el.

A zsidó zászlóaljnak Kőszegen való állomásozása jelentett e kérdésben némi mozgalmat, de ez sem a helybeliek részéről, akik összesen 69-en vannak, történt. Szombat, vasárnaponként, de főleg a kettős ünnepeken sokszor 15-25 zsidó asszony is megjelent a városban a munkaszolgálatot teljesitő hozzátartozójának meglátogatására. Hatóságom ez ügyben más intézkedést nem tehetett, mint ilyen alkalmakkor nemcsak a detektiv testülettel, de az őrszemélyzeti tagokkal is figyeltette őket, főleg azért, hogy a közeli határszélen keresztül idegen állambeli zsidónő ne keveredhessen közéjük és az országba be ne csempészhessék..."

Kőszeg, 1942. julius hó 7-én.

A kapitányság vezetője
dr. Magay Iván
m. kir. rendőrkapitány[39]

Figyelemreméltó e jelentésben - a kőszegi zsidóság deprimált állapotának tükröződésén tul - az a hatósági megállapitás, hogy egész létszámuk (az itthon maradottaké) mindössze 69 fő már ekkor.

Ez év október 1-vel Kath. Egyházközségi Körlevél cimen, lelkipásztori üzenetként az egyházi életről, templomi, szertartási rendről tájékoztató hitbuzgalmi folyóirat indul meg Kőszegen. Publikációjából az megállapitható, hogy a város polgármestere, dr. Nagy Miklós, 1943. áprilisban Ujvidékre került hasonló pozicióba (ez lesz a szó teljes értelmében veszte);[40] talán a terrornak tulajdonitható, hogy a fokozatosan szerencsétlen páriákká lezüllesztett és letiport zsidók felé, az embertelenségekkel szemben, még burkolt formában sem jelentkezik ez időszaki kiadványnak egyetlen szava sem.

1944. március 19-én zudul az országra, ezen belül elsősorban a zsidókra a végzet. Bekövetkezik a német megszállás. Személyileg a náci uralom egyenlőre legalább testileg nem bántotta a kőszegi civil zsidók egyikét sem, nem is fordult elő öngyilkosság, szökési kisérlet soraikban, amire más hitközségekben sok példa van.

Lág Boaumer napján, Ijjár hava 18-án, azaz 1944. május hó 11-én kilakoltatták őket lakásaikból, s valamennyiüket, pár környékbeli falu zsidóival együtt, begettózták a Schey Fülöp utca 8. szám alatti Deutsch Arthur-féle házba és ennek gabonaraktárába.[41] Ekkor már nem a tulajdonos, Deutsch Arthur üzlete használta ez ingatlant, a zsidó törvények megfosztották kereskedése gyakorlásától. A zsidómentes, államilag favorizált Futura Rt. keresztény megbizottja ügyködött az épületben, s szedte a gabonát itt már a megelőző évben is.[42] Noha e ház, s a hozzá tartozó gabona-, szénaraktárak igen terjedelmesek, a vidékiekkel együtt 103 főre rugó zsidóság nagyon összezsufoltan tudott csak benne elhelyezkedni.[43] A szabadságvesztésen, megalázáson, létbizonytalanságon tulmenően külön zaklatottságuk nem volt. A város vezetői, dr. Gyöngyösi Endre polgármesterhelyettes és dr. Freyberger Jenő városi ügyész, korrekt magatartást tanusitottak. A keresztény lakosság viszont hidegen és visszatartóan viselkedett. Ingóságokat mentés céljából nem lehetett náluk elrejteni, különben is szigoru, éber figyelem alatt álltak a kőszegi zsidók már gettósitásuk előtt is.

A gettózás ideje alatt haláleset, születés nem adódott, házkutatási bántódásuk, vallatások nem fordultak elő. A lezárt gettóból minden nap - szombat kivételével - délelőtt 10 órától 12-ig kö-

rülbelül 15 zsidó kimehetett a városba, de csak bizonyos utcákba, bevásárolni.

Junius 12-én kiemeltek a gettóból minden a munkaszolgálatra köteles zsidó férfit (talán mentési szándékkal is, mire akadtak példák másutt), s a honvédlaktanyába zárták őket.

1944. junius 18-án az egész kőszegi gettót Szombathelyre szállitották és az itteni gettóba zsufolták be.[44] Összesen 103 férfit, nőt és gyermeket. Közülük 80 személy kőszegi volt, 8 fő Perenye, 4 Nagycsömöte, 4 Gyöngyösfalu, 3 Kőszegszerdahely, 3 Bozsók, 1 pedig Pőse környékbeli falvakból, a hitközség szórványaiból került a kőszegi gettóba.[45] Az 1942. julius 7-i rendőrkapitányságí jelentés tévesen adta meg tehát a belügyminisztérium felé 69 főben a kőszegi zsidóság létszámát,[46] többen voltak, még 2 év multán is 80 kőszegi zsidó lakta a gettót, a következők személyében (lásd következő oldalon).

A helybeliek és vidékiek együttes száma, vagyis a gettó összlétszáma 103 volt.[47]

Kőszegről Szombathelyre vasuton szállitották be őket. Az elüzésük végrehajtására kirendelt csendőrök kiméletlenül, zaklatóan sürgették a szerencsétleneket a gettó elhagyására, csomagolásra, az élelmiszerek gondos összeszedésére nem adtak megfelelő időt, azt sem engedélyezték, hogy a közeli péktől kenyeret vegyenek, ellenben elszedték tőlük készpénzüket, s ékszereiket.

Egy teherautó vitte a Deutsch-házból holmijaikat, azaz kevés élelmiszert és testi ruhanemüt, egy-egy párnát képező ingóságaikat, ekkor már egyedüli vagyonkájukat, egyesekét kis bőröndökben, másokét kosárban, a helybeli vasuti pályaudvarra. Őket csendőrök-övezte gyalogmenetben vezényelték ide. A Schey Fülöp utcai gettóból a Várkörön (mai Béke utcán), Fő téren, a Király (ma Rákóczi uton) hajtották őket a vasutállomáshoz.

A magyarországi zsidó deportálásokról bizonyára számos fotófelvétel történt, de csak négy soltvadkerti, három soproni és hét kőszegi fénykép maradt meg. Az utóbbiak még 1945 tavaszán is egy főutcai fényképész kirakatában "diszlettek" Kőszegen, honnan dr. Scheiber Sándor rabbiképző intézeti igazgató és Kopfstein Hugó gondoskodása mentette be az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény őrizetébe. Közel háromévtized multával is csak elszorult szivvel szemlélhetők.

Folyó-szám	Név	Születési év	Születési hely	Foglalkozás	Pontos lakcím Kőszeg
1.	Adler Adolf	1866	Répcebonya	kereskedő	Sziget u. 1.
2.	Adler Zsigmond	1873	Répcebonya	kereskedő	Sziget u. 1.
3.	Adler Amália	1871	Répcebonya	háztartásbeli	Sziget u. 1.
4.	özv. Axel Izraelné	1863	Vrátzov	magánzó	Király ut 27.
5.	özv. Bun\Lipótné	1879	Nagymarton	kereskedő	Király ut 31.
6.	Bass Rezső	1882	Sárvár	ny.müsz.ig.	Árpád tér 13.
7.	Bass Rezsőné	1899	Kőszeg	háztartásbeli	Árpád tér 13.
8.	özv. Deutsch Lajosné	1872	Szombathely	háztartásbeli	Árpád tér 13.
9.	Deutsch Arthur	1878	Kőszeg	kereskedő	Schey Fülöp u. 8.
10.	Deutsch Arthurné	1898	Nagyszentmihály	háztartásbeli	Schey Fülöp u. 8.
11.	Deutsch Vera	1926	Kőszeg	varrósegéd	Schey Fülöp u. 8.
12.	Ferner Albertné	1873	Muracsány Zala m.	háztartásbeli	Schey Fülöp u. 8.
13.	Deutsch Béla	1887	Kőszeg	munkás	Schey Fülöp u. 8.
14.	Deutsch Viktor	1891	Kőszeg	kereskedő	Schey Fülöp u. 8.
15.	Deutsch Viktorné	1900	Feketeváros	háztartásbeli	Schey Fülöp u. 8.
16.	Deutsch Rózsi	1935	Szombathely	iskolás	Schey Fülöp u. 8.
17.	Deutsch Elza	1888	Kőszeg	háztartásbeli	Schey Fülöp u. 8.
18.	Fried Gyula	1895	Budapest	kereskedő	Várkör 23.
19.	Fried Gyuláné	1905	Kőszeg	kereskedő neje	Várkör 23.
20.	Frankl Ferenc	1896	Kőszeg	kereskedő	Külső körut 1.
21.	Frankl Ferencné	1899	Csorna	háztartásbeli	Külső körut 1.
22.	Frankl Ágnes	1925	Kőszeg	tanonc	Külső körut 1.
23.	Frankl Zsuzsi	1928	Kőszeg	diák	Külső körut 1.
24.	Frankl Miksa	1889	Kőszeg	kereskedő	Kossuth L. ut 21.
25.	Frankl Miksáné	1901	Sopron	háztartásbeli	Kossuth L. ut 21.
26.	Braun Lici	1924	Sopron	kalaposnő	Kossuth L. ut 21.
27.	Elvált Fischer Adolfné Zseni	1874	Sopron m. Pervány	háztartásbeli	Gyöngyös ut 22.
28.	Schönbaum Berta	1877	Pervány	piaci árus	Gyöngyös ut 22.
29.	Günsberger Fáni	1875	Kőszeg	háztartásbeli	Jurisich tér 14.
30.	Grünberger Nelly	1882	Kőszeg	ügynöknő	Jurisich tér 14.
31.	Hacker Samu	1870	Kőszegpaty	kereskedő	Király ut 13.
32.	özv. Biringerné Hacker Karolin	1867	Kőszegpaty	háztartásbeli	Király ut 13.
33.	özv. Schiller Róza	1872	Kőszegpaty	háztartásbeli	Király ut 13.
34.	dr. Kopfstein Lipót	1876	Pörgölény	ügyvéd	Várkör 29.
35.	dr. Kopfstein Lipótné	1882	Kolozsvár	ügyvéd neje	Várkör 29.
36.	özv. Kopfstein Samuné	1864	Alsó-Rámocz	kereskedő	Várkör 27.
37.	Kopfstein Hugó	1896	Kőszeg	kereskedő	Várkör 27.
38.	Kopfstein Hugóné	1911	Sopron	kereskedő neje háztartásbeli	Várkör 27.
39.	Kopfstein Eszter	1942	Szombathely	gyermek	Várkör 27.
40.	Kopfstein Sári	1943	Szombathely	csecsemő	Várkör 27.

Folyó-szám	Név	Születési év	Születési hely	Foglalkozás	Pontos lakcím Kőszeg
41.	Kopfstein Bernát	1871	Alsó-Rámocz	kereskedő	Fertsék u. 10.
42.	Kopfstein Bernátné	1893	Mosonszolnok	kereskedő	Fertsék u. 10.
43.	Kopfstein Rózsi	1920	Kőszeg	háztartásbeli	Fertsék u. 10.
44.	Kopfstein Klára	1922	Kőszeg	varrónőségéd	Fertsék u. 10.
45.	Kopfstein Mór	1869	Pörgölény	kereskedő	Árpád tér 17.
46.	Kopfstein Mórné	1892	Nagymarton	háztartásbeli	Árpád tér 17.
47.	Kopfstein Herta	1925	Kőszeg	nőiszabó segéd	Árpád tér 17.
48.	Kemény Ernő	1877	Kőszeg	kereskedő	Várkör 11.
49.	Kohn Jolán	1885	Kőszeg	kereskedő	Várkör 11.
50.	Kohn Regina	1889	Kőszeg	háztartásbeli	Várkör 11.
51.	Kollmann Bernát	1882	Kőszeg	kereskedő	Kossuth L. u. 7.
52.	Kollmann Bernátné	1879	Rábahidvég	háztartásbeli	Kossuth L. u. 7.
53.	Kohn Lajos	1879	Letenye	ny.posta s.el-lenőr	Rohonczi u. 6.
54.	Kohn Lajosné	1880	Városszalonak	háztartásbeli	Rohonczi u. 6.
55.	Kohn Nelly	1873	Kőszeg	háztartásbeli	Horthy M. u. 13.
56.	özv.Frankl Adolfné	1878	Kőszeg	háztartásbeli	Horthy M. u. 13.
57.	Dr. Linksz Izsák	1869	Obeszterce	rabbi	Pallis u. 13.
58.	Dr. Linksz Izsákné	1873	Mahr-Weiss-kirchen	háztartásbeli	Pallis u. 13.
59.	özv.Nussbaum Ferencné	1880	Nyitra	kereskedő	Várkör 17.
60.	Nussbaum Alfréd	1910	Kőszeg	kereskedő	Várkör 17.
61.	Pikkel Béla	1909	Huszt	kántor	Rainis u. 8.
62.	Pikkel Béláné	1909	Berlin	háztartásbeli	Rainis u. 8.
63.	Pikkel Rózsi	1935	Val.Meseritsch	diák	Rainis u. 8.
64.	Pikkel Blanka	1939	Huszt		Rainis u. 8.
65.	Rosenstingl Jakab	1862	Kőszeg	kereskedő	Várkör 34.
66.	Rosenstingl Jakabné	1897	Püszke Esztergom m.	kereskedő neje	Várkör 34.
67.	Sobel Tibor	1928	Budapest	tanuló	Várkör 34.
68.	Schwarz Adolf	1867	Beled	magánzó	Várkör 100.
69.	Schwarz Jolán	1903	Kőszeg	háztartásbeli	Várkör 100.
70.	Schwarz Jenő	1896	Kőszeg	keresk.alkal-mazott	Király ut 1.
71.	Schwarz Jenőné	1900	Sopronlövő	háztartásbeli	Király ut 1.
72.	Schwarz Tamás	1930	Kőszeg	diák	Király ut 1.
73.	Schwarz Gabriella	1933	Kőszeg	tanuló	Király ut 1.
74.	Schwarz Izsó	1886	Bécs	áll.vizsg.fogász	Kossuth L. ut 19.
75.	Schwarz Izsóné	1893	Szenc	háztartásbeli	Kossuth L. ut 19.
76.	Schwarz Jutka	1924	Budapest	kozmetikus	Kossuth L. ut 19.
77.	Tauber Jakab	1878	Garamszent-györgy Vas m.	ny.máv intéző	Szabóhegy
78.	Dr. Katona Béláné	1902	Nagyvárad	háztartásbeli	Király ut 1.
79.	Braun Oszkár	1895	Ujpest	mérnök	Gyöngyös ut 22.
80.	Braun Erika	1926	Wittenberge	háztartásbeli	Gyöngyös ut 22.

Folyó-szám	N é v	Születési év	Születési hely	Anyja neve	Eddigi lakhelye
1.	Geisler Mór	1873	Gerse	Weltlinger Borbála	Perenye no 27. Vas m.
2.	Geisler Mórné	1875	Kisnyom	Deutsch Franciska	Perenye no 27.
3.	Geisler Imréné	1908	Mezőszentgyörgy	Schwartz Katalin	Perenye no 27.
4.	Geisler Magdolna	1932	Perenye	Schwartz Erzsébet	Perenye no 27.
5.	Geisler István	1937	Perenye	Schwartz Erzsébet	Perenye no 27.
6.	Rosenberg Ignác	1861	Perenye	Krausz Gizella	Perenye no 14.
7.	Rosenberg Mária	1894	Perenye	Rosenberg Rozália	Perenye no 14.
8.	Geisler Jánosné	1906	Döröske	Scheiber Matild	Bozsók Vas m.
9.	Geisler Éva	1928	Bozsok	Ferner Margit	Bozsók Vas m.
10.	Geisler Ferenc	1931	Bozsók	Ferner Margit	Bozsók Vas m.
11.	özv. Benedek Sándorné	1882	Kőszegszerdahely	Geisler Johanna	Kőszegszerdahely Vas m.
12.	Benedek Margit	1909	Kőszegszerdahely	Waltersdorfer Josefa	Kőszegszerdahely Vas m.
13.	Pollák Jenőné	1904	Rohonc	Frankl Zsófia	Gyöngyösfalu Vas m.
14.	Pollák Magdolna	1931	Szombathely	Steiner Szidónia	Gyöngyösfalu
15.	Pollák Vera	1936	Szombathely	Steiner Szidónia	Gyöngyösfalu
16.	özv. Goldschmid Ferencné	1894	Felsőoszkó	Brüll Regina	Gyöngyösfalu
17.	özv. Löwinger Gyuláné	1895	Megyehid	Brüll Regina	Nagycsömöte Vas m.
18.	Löwinger József	1925	Nagycsömöte	Pollák Teréz	Nagycsömöte
19.	Löwinger Regina	1927	Nagycsömöte	Pollák Teréz	Nagycsömöte
20.	Löwinger Lajos	1930	Lesenceistvánd	Weiss Erzsébet	Nagycsömöte
21.	Spielmann Irén	1900	Pöse	Steiner Katalin	Pöse Vas m.
22.	Balázs Józsefné	1885	Cák	Waltersdorfer Róza	Kőszegszerdahely Vas m.
23.	Németh Istvánné	1892	Perenye	Rosenberg Rosa	Perenye Vas m.

A teherautóról a pályaudvaron történő lerakodást mutató kép csoportfelvételén jól felismerhető fehér szakállával a hitközség jámbor rabbija, dr. Linksz Izsák, ugyanugy kabátban, esernyővel a közösség legöregebb tagja, a vallásos Rosenstingl Jakab, kiket pár hét multán a többiekkel együtt gázzal végeznek ki a németek. A menetelő csoportot vezető csendőr után az élen a még mindig daliás Bass Rezső lépked. feleségével, közvetlen mögöttük a nyolcvanadik évtizedét taposó Hacker Samut volt elnök, esernyővel karján. Kopfstein Hugóné, a hat évtizeden át működött, haláchikus tanulmányaival is kivált Grünvald Emánuel soproni ortodox rabbi[48] unokája, kézen vezeti két éves kislányát a halál felé, csecsemőjét meg gyermekkocsiban. Van ki nechálóból kikandikáló üvegben italt visz az egyenlőre szombathelyi utra, akad akinek batyu van kezében.[49] Igy mentek el mellükön sárga csillaggal. Dr. Székely László esperes, kőszegi apátplébános a kiadásában és szerkesztésében megjelenő Egyházközségi Körlevél e havi, 1944. juniusi számában a háborus szenvedések, az ország nehéz helyzete miatt "imahadjáratot, imarohamot" hirdet ugyan, a mártiromságuk felé induló kőszegi zsidókra azonban még sorok között, allegorikus formában sem jut egyetlen szava, az utóbbiak között az őskeresztény dr. Katona Béla ügyvéd feleségére sem.[50]

A szombathelyi gettóba gyüjtötték össze a város zsidó lakósain kivül Vas megye szombathelyi, kőszegi, vasvári, körmendi, szentgotthárdi járásainak zsidóit, közel 5000 személyt.[51] Ez a gettó a Thököly és a II. Rákóczi Ferenc utcák kereszteződését képező, s ehhez közeli házakban volt. Beleestek a Thököly utcai ortodox izr. templom és iskola, valamint a Rákóczi utcai neológ izr. templom, s tartozékaik is, továbbá az udvarokon át összefüggő, de egyébként az akkori Batthyány téren és Zrinyi I. utcában épült székház, aggokháza és általános iskola épületei is.[52] Fürdős István rendőrfogalmazó a kereskedelmi iskolával szemben lévő ház emeletén eszközlött vallatások alkalmával, a rendelkezések amugyis vandál szigorát messze tullépve, az embereket rettenetesen összeverette. A pokol ezen előtornácában az elrejtett ékszerek, készpénz után kutatva félholtra verték többek között a kőszegiek közül az aggastyán Adler-testvéreket, Adolfot és Zsigmondot, ugyanigy a szintén patriarcha korban lévő Hacker Samut. A nőket pedig meztelenre vetkőztetve ugyanezen cimen a legmegalá -

zóbb testi motozásnak vetették alá, amit a nagykanizsai bábaképző intézet növendékei végeztek szörnyü buzgósággal.

Munkára miként a kőszegi, ugy a szombathelyi gettóból sem vitték a zsidókat. Az utóbbi helyen egyesek, igy a kőszegi Fried Gyula és felesége is (javakorbeliek voltak) önként jelentkeztek külső munkára. Ennek révén - engedéllyel - ki is költöztek a gettóból. A végső deportálást közvetlenül megelőző napokban visszahozták őket a gettóba,[53] ahonnan ekkor, junius végén, a Magyar Motor és Gépgyár Rt.-nak (a rémuralom előtt a zsidó Halász Aladár volt az igazgatója) a szombathelyi teherpályaudvarral iparvágánnyal összekötött telepére hajtották ki valamennyiüket. Innen vagonirozták, s deportákták őket 1944. julius 4-én Auschwitzba.[54] Utvonaluk Kassán át vezetett, a magyar csendőröktől itt a német SS vette át felügyeletüket. Az étlen-szomjan, lelakatolt marhakocsikban szinte összepréselten, legelemibb testi szükségleteiket is csak bent végezhetően, négy napon át folytatott kegyetlen utazás alatt elhalt közülük az izgalmak következtében a szivbeteg Kopfstein Mórné, öngyilkosként Kohn Lajos és felesége, s még egy nő, kik ereiket felvágva elvéreztek.[55]

Egy szombati napon, 1944. julius 8-án, tanuz hó 17-én érkeztek Auschwitzba. Kivagonirozásuk után azonnal a hirhedt Mengele doktor szelektálása alá estek.[56] Többségük már ennek folyamányaként mindjárt gázhalált szenvedett, mert a németek által betervezett kényszermunkához nem kedvezett életkoruk; nagy részük öreg, illetve gyermek volt. A kőszegi hitközségből ugyanis a deportálást megelőzően a legjobb korban lévő férfiak közül munkaszolgálatra hivták be a következőket:

Folyószám	Név	Születési év	1944. évi foglalkozás
1.	Bass György		kőszegi textilgyár dolgozója
2.	Bass István		kőszegi textilgyár dolgozója
3.	Deutsch János		tanuló
4.	Kopfstein Gábor	1919	bőrgyári mérnök
5.	Kopfstein Andor	1914	textilkereskedő
6.	Kopfstein Ödön	1916	kőszegi textilgyár dolgozója
7.	Kopfstein Alfréd	1924	tanító

Folyó-szám	N é v	Születési év	1944. évi foglalkozás
8.	Kollmann Vilmos		villanyszerelő
9.	Schwartz Izidor		kőszegi textilgyári dolgozó
10.	Schwartz Dezső		fogtechnikus
11.	Frankl Pál		kőműves segéd
12.	Geisler János		vendéglős
13.	Geisler Imre		marhakereskedő
14.	Pollák Jenő		malmos

A 14 munkaszolgálatos közül az első 11 kőszegi volt, a két Geisler és Pollák Jenő a környékbeli falvakból tartoztak a hitközséghez.

A 103 deportáltból és a 14 munkaszolgálatosból 117 összlétszámot felölelő kőszegi hitközség tagjai közül csak az alantiak élték tul a fasizmus szörnyüségeit:

1. Frankl Ferencné (Auschwitz)
2. Frankl Ágnes "
3. Frankl Miksáné "
4. Braun Lici "
5. Kopfstein Bernátné "
6. Kopfstein Klára "
7. Schwartz Jolán "
8. Braun Erika "
9. Geisler Jánosné "
10. Geisler Éva "
11. Geisler Imre (munkaszolgálat)
12. Kopfstein Hugó (munkaszolgálatból, végül Bergen-Belsenből)
13. Schwartz Jenő " " " "
14. Bass György (munkaszolgálat után Vörös Hadseregből)
15. Bass István (munkaszolgálatból, végül Mauthausenből)
16. Goldschmidt Andor (munkaszolgálat)

Vértanuhalált szenvedett 101 személy, élükön a hitközség rabbijával és ennek feleségével, kántorával, s ennek családjával, az utolsó elnökkel, Kemény (Kohn) Ernővel és a chevra-elnök Deutsch Arthurral, ez utóbbinak népes családjával. A mártirsorsot 16 gyermek osztotta (6 fiu és 10 leány).[57]

A kőszegi gettó kiüritése után még három hét sem telt el, amikor 1944. julius 5-én a munkaszolgálatos alakulatokat is elvitték a városból. Egy fehérkarszalagos, azaz kitért zsidókat magábafoglaló századot, két sárgakarszalagot, tehát zsidó vallásu személyekből összeállitott századot vezényeltek el innen Erdélybe, mindegyikben 250-250 férfit. Az utóbbiak egyikében két kőszegi zsidó is volt, Kopfstein Hugó és Schwartz Jenő személyében. Bajtársaikkal együtt később Bergen-Belsen hirhedt koncentrációs táborába kerültek, itt szabadultak fel.[58]

Az 1944. nyaráig Kőszegen állomásozott zsidó munkaszolgálatosok részben a laktanyában, részben a MÁV üdülő fabarakjaiban, mások a Hámori erdőben maguk épitette, ablak nélküli barakokban laktak. Kőbányában dolgoztak, erdőt irtottak, utat épitettek stb. A velük szemben alkalmazott bánásmód olyan volt, mint aminőben szerte az országban sorstársaik részesültek. A parancsnokok és az ugynevezett keretlegények kénye-kedvének voltak kiszolgáltatva. Ezek között akadtak zsarolók, szadisták szép számmal, némelyek szerencséjére azonban adódtak - sajnos ama időknek mérgezett légkörében csak igen ritkán - tisztességes, jószándéku emberek is. Megérdemli ez utóbbiak közül nevének megörökitését Tüz Viktor tartalékos főhadnagy, jelenleg pápai lakos, kit főhadnagyi rangjából hadnaggyá minősitettek le, mert nem engedte a keretlegények által gyötörtetni munkaszolgálatosait. A napilapok is ismertették 1940-1941-ben az alárendeltjei érdekében tanusitott bátor kiállását, melynek megbecsülésére Izraelben emlékfát ültettek nevére. Akkoron - a visszaemlékezések szerint - "egyedül képviselte az embertelenségben munkaszolgálatosai számára az emberséget".[59]

A munkaszolgálatosoktól pár hónapig volt csak annyira-amennyire mentes Kőszeg. Budapest részleges katonai kiüritése kapcsán 1944. november 28-án a józsefvárosi pályaudvarról 90-90 személyt szoritva be egy-egy leólmozott, mészportól szennyes vasuti tehervagonba, csendőrfelügyelet mellett közel tizenötezer munkaszolgálatost (főleg a külországok adta mentesitő papirral rendelkezőkből összeállitott "védett" századokat) inditottak utba Szálasiék Nyugat felé. A budapesti bevagonirozást rendőrtisztek, csendőrök, nyilas pártszolgálatosok és egy halálfejes német SS tiszt irányitották. Beleesett e halálmenetbe a nyilas miniszter,

Kovarcz Emil unokaöccse, Kovarcz Ernő főhadnagy által parancsnokolt és zsarolt 101/305 számu, a Váci ut 14. szám alatti mozi helyiségéből, mint körletből indult század; továbbá a Vilmos császár (ma Bajcsy Zsilinszki Endre) uti Windsor-pensióbeli, a hirhedt Baróti tartalékos főhadnagy által vezényelt - főként vagyonosabb pesti zsidókból, ujságirókból, szinészekből, s egyéb értelmiségiekből összeállitott munkaszolgálatos század; az Albrecht laktanyából, a Leipziger gyárból, Ujpestről a Dugonics utcából, az Aréna uti papirgyárból stb. menesztett több musszos század;[60] a Magyar Pamutipar Gyárban elhelyezett 101/69 számu svájci védett század, s más védett alakulatok is. E szerencsétlen szállitmányból körülbelül 8000 személy Hegyeshalmon, hol németek vették át őket, az ausztriai Zündorfon át, Sopronon keresztül december 3-án érkezett Kőszegre. Itt felerészüket, tehát körülbelül 4000 főt részben a vasutállomáshoz közel fekvő Czeke téglagyár, valamint a városi téglagyár piszkos, széltől, hidegtől, esőtől, hóvihartól nem védett, sok helyen fedél nélküli épületeiben, pajtáiban, száritóiban helyezték el, kisebb részben az ide közeli, Gyöngyös patak meletti Gulner malomban. A másik 4000 munkaszolgálatost a város ellenkező szélén, a kethelyi domb alatt, az Ausztriába vezető fő utvonalon, azaz a soproni országuton, a Kőszeg Alsó vasutállomás mellett lévő három emeletes sörgyárba vezényelték. Mintegy husz századba beosztva rendkivül zsufoltan, szinte egymás hegyén-hátán jutottak itt elhelyezéshez.

Ugy a téglagyáriak, a Gulner malombeliek, mint a sörgyáriak reggel öt órakor kézhezvett gyatra feketekávé és a vacsorát jelentő három deci leves, vagy főzelék napi élelmezési adagja mellett (ebédet nem kaptak) sáncot, tankcsapdákat ástak, hatalmas mázsás fákat cipeltek hidak, országut torlaszolására. Mindezeket a dermesztő hidegben, hóban, fagyban rongyosan, éhesen, a tisztálkodás minden lehetősége nélkül, s ennek következtében tetvesen végezték, temérdek verés mellett, amelyet a munka hajszolásában bottal, puskatussal mértek rájuk kegyetlen őreik, előbb nyilas fiatalok, majd ezek leváltása után német katonák.[61] Nemcsak férfiak, hanem 18-40 évkoru nők is részesei voltak a rabszolga munkának. Az utóbbiakat még 1944. október 23-án vonultatták be a KISOK pályára Budapesten. (Ugyanakkor a 16-60 éves férfiakat a Tattersalba). Onnan vitték őket Pest környéki sánc-

ásásra. A vörös hadsereg előnyomulása folytán, mihamar a csepeli Weiss Manfréd gyárba zavarták a kimerült nőket, majd innen két nap multán gyalogmenetben hajtották egy Hegyeshalom melletti burgenlandi faluig, az óbudai téglagyárból utbainditott nőkkel együtt. Innen szállitották marhavagonokban összepréselve a zsidó rabnőket Kőszegre. Itt a Czeke téglagyárral és a Gulner malommal szinte egy bokorban lévő, Csepregi utcai fenyőmagpergető üzem épületében szállásolták őket (a magyar katonaság elvitte a lovait innen, mert nagyon hidegnek találta), továbbá a tégla és sörgyárakban, kivéve azokat, akiket a közeli - 3 kilométernyi távolságban lévő - Kőszegfalvára, ebbe a kimondottan volksbundista faluba irányitottak.[62] Jól táplált és szállásolt férfiak számára is nehéz lett volna a munka, mit a lefogyott, kiéhezett, elnyütt, szakadt ruházatu, betegségekkel küzdő nőkkel végeztettek, sáncásást és vagonkirakodást.[63]

A megállásnélküli tulerőltetett munkáról, a nagy hidegről, a sok éhezéstől, nem kevesebb veréstől elgyengült embereket, férfiakat, nőket egyaránt, mihamar járványos betegségek fogták el, bélhurut, vérhas, tifusz stb. annál inkább, mert gyógyszerellátásban sem részesültek. A megbetegedések száma rohamosan emelkedett azért is, mivel vacsorájukat, a zsiradék, füszer és sónélküli levest, vagy hig főzeléket büzős, romlott olajjal készitették. Életben pedig csak a munkaképesek maradhattak, mert a kivonulni képtelenek a hideg barakkokban nedves, penészes, rothadt szalmán feküdtek és az amugyis képtelenül csekély élelmezési ellátásnak csak fél adagjában részesültek.[64]

A ragályoknak következtében, hasonlóképpen végelgyengülés folytán, eleinte naponként 10-20, később már 20-30 fő volt a veszteségük. A halottakat a bentszolgálatosokkal, cipészekkel, szabókkal, lófogatu nyitott, hosszu parasztszekérre rakatták a németek. Szalmával letakarva - minden kiséret nélkül - szállitották korábban a zsidó temető kőkeritése mellett (belülről) nyitott tömegsirba, majd amikor a terület kicsinynek mutatkozott, a Mexikó dülőbe, az ugynevezett Gubahegyre, hol a téglagyárhoz közeli kis erdő szélén, ettől keletre, naponta tizenöt munkaszolgálatos ásta a tömegsirokat. Ide temették a szerencsétleneket minden megjelölés, fejfa nélkül. A beföldelés után simára döngöltették a földet, hogy nyoma se maradjon, hol feküsznek.

Időnként - 1944. decemberében, 1945. februárban is - utba inditottak egy-egy szállitmányt Kőszegről német koncentrációs táborokba. Ez azonban a visszatartottak zsufoltságán mit sem enyhitett. A szovjet hadsereg előnyomulása következtében a nyugati határszélre áttett katonai egységek, magyar honvédség, német SS, - SA, - Gestapo, - Wermacht, nyilasok, a sok-sok polgári menekült elárasztották Kőszeget, ugy hogy a város lélekszáma 10.000-ről 26.000-re emelkedett. Itt székelt 1944. novemberétől kezdve a Szálasi-kormány. Ezek a nehéz körülmények tovább sulyosbitották a munkaszolgálatosok helyzetét, a velük szemben gyakorolt szigoruság még kegyetlenebbé fokozódott, a szökésről még kevésbé lehetett szó.

Volkssturmisták jöttek Kőszegre 1945. januárban, ezek költöztek be a Sörgyárba. A munkaszolgálatosokat hatvan darab préselt kemény papirból hirtelen összetákolt, ablaknélküli, szélfujta, beázó barakkba telepitették ki (a legerősebb tél idején). Ezek a világitást, fütést nélkülöző tákolmányok végleg hozzájárultak lakóik végelgyengüléséhez.[65]

A vörös hadsereg közelgésére tekintettel 1944. március 22-én a még gyalogolni tudó munkaszolgálatosokat, a téglagyáriakat, a sörgyáriakat egyaránt mind utba inditották Kőszegről. A lágerparancsnok, Bauer Oberscharfführer, a musszosok főhóhéra, kinek személyéhez sok gyilkosság füződött (szatócs volt Frankfurt egyik külvárosában, másik verzió szerint gépkocsivezető[65/a] felszólitotta azokat, kik nem mernek nagyobb gyaloglást vállalni, álljanak ki, mert őket vonaton fogják elszállitani. Többszáz ilyen gyengélkedő engedelmeskedett a felhivásnak, s ezek 22-én ottmaradtak Kőszegen. Másnap, 23-án, Bauer és legénysége mindenkit beparancsoltak a barakkokba. Azt a két-három barakkot, amelyben a legsulyosabb betegek feküdtek, beragasztották papirral, a réseket betömték takarókkal. Majd megjelent kézi, illetve hátukon hordott felszereléssel három német katona, s gázt engedtek a barakkokba. Mivel e tömeggyilkosságot primitiv módon végezték, maguk a barakkok sem váltak a tapétázással teljesen légmentesekké, voltak kikkel nem végzett a gáz. Ezért a gyilkosok megismételték a gáz bepumpálását, és azokat, kik ezt is tulélték, agyonlőtték. Ez a kettős emberirtás kilencvenkét áldozatot szedett. Egyes megbizható adatok azonban azt valószinüsitik, hogy ez utolsó kőszegi

mészárlást megelőzően korábban is gázositotta két-háromizben a sulyos betegeket ugyanezen három főnyi német kommandó. Az elgázositáson kivül az akasztást, tarkónlövést is alkalmazták a németek. (A felszabadulás utáni exhumálások ez utóbbinak nyomait kétségtelenül mutatták.)

Az aránylag könnyebb betegeket, azaz a gyaloglást nem vállalókat, vonaton Burgeisenbergig vitte Bauer. Itt ujból felszólitotta őket: jelentkezzenek azok, kik gyalog tovább tudnak menni. Ezeket utbainditotta Mauthausen felé, a többieket valósággal kidobálták, verték a vonatból. Ezek közül egyeseket mindjárt ott a sinek mellett agyonlőttek, többségüket a rohonci várban elhelyezett zsidó munkaszolgálatosokkal a rohonci erdőben előre megásott L-alaku árokhoz hajszolták. Itt meztelenre vetkőztetve, agyonlőtték őket, s az árokba dobálták. Március 26-án, azaz másnap reggel, ujabb musszos csoporttal simára, nyomtalanná dolgoztatták el a tömegsirt. A körülbelül 250 főnyi áldozat között itt, ekkor és igy vesztette életét Fenyő László, a Nyugat harmadik nemzedékének egyik legjelesebb költője.[66] Kezében szorongatta minden vagyonát, az I.G.E. (Irók Gazdasági Egyesülete) igazolványát és utolsó kéziratait. Az SS-ek ezt is elszedték és elpusztitották. Ugyanezen reggel teherautókon elhagyta Kőszeget az a sörgyárban visszatartott hetvenkét munkaszolgálatos (konyhások, szerelők, sirásók), kiknek a barakkokat kellett volna széjjel szedni, igy minden zsidó musszos elkerült a városból, kivéve azt a majdnem 2500 mártirt, kiket ekkor már a kőszegi tömegsirok zártak magukba.

Az életben maradtak pedig rótták majdnem 600 kilométeres gyalogutjukat étlen, minden pihenő szálláshely nélkül, füvet, csalánt, csigát edegélve. Ebben a menetelésben is sokan pusztultak el közülük végelgyengülésben, igy például Janovics András ujságiró is.[67] Keresztül haladt a kőszegi munkaszolgálatosok maradékainak ezen hajszolt serege, összekeveredve már máshonnan üzött sorstársaikkal, április 7-én, a steier hegyek között az ekkor hirhedtté vált Eisenerz vas és kohó gyárvároskán is. Itt egy német katona - minden ok és figyelmeztetés nélkül - géppisztolysorozatot bocsátott a békésen, rendben, zárt katonai oszlopban haladó deportáltakra. Pillanatok alatt mintegy 160 személy vesztette életét a teljesen önkényes merénylet következtében, köztük a kőszegi

csoport még mindig erőteljes vezetője, a soproni Stadler Sándor és fivére. Április 7-e körül Mauthausen, április 22-e táján Günskirchen koncentrációs foglyaivá váltak, az utóbbi helyen szabadították fel őket az amerikai csapatok 1944. május 5-én. Ekkorra azonban az éhezés, kiütéses tifusz, végelgyengülés már sokat elvitt közülük. Nem érte meg e napot többek között Gárdonyi Lajos, a Vigszinház nagytehetségü jellemszinésze, "a szeretet, a becsületesség, a kötelesség mintaképe";[68] Weiszmann Zoltán, a debreceni zsidó gimnázium hét nyelvet beszélő fiatal tanára,[69] kik még Kőszegen elpusztultak. Tiz nappal a felszabadulás előtt, április 25-én, szenvedett ki Günskirchenben K.Havas Géza, iró-ujságiró, József Attila, Füst Milán, Ignotus Pál értője s barátja, ki 1941-ben a Pesti Izr. Hitközség statisztikai csoportvezetője volt. Ezt a szükségmunkát számára, Zelk Zoltán, s más költők részére teremtették meg.[70] A felszabadulás után az ausztriai Wels városhoz közel, Hörsching kórházában kiütéses tifusz vetett véget a szintén volt kőszegi munkaszolgálatos, Ney Dávid, az Operaház kiváló Wagner énekese fiatal életének. S ezer és ezer névtelen kőszegi mártir nyugszik a két hirhdet láger (Mauthausen, Günskirchen tömegsirjaiban a Kőszegen elföldelt 2500 vértanun kivül.

Pár nappal a munkaszolgálatosok eltávolitása után a kormányhatóságok is menekültek már a városból. Igy a felszabadulás után életét bitófán vesztő vitéz Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter családjával együtt március 27-én hagyta el a vészkijáratos, tökéletes óvóhellyel is ellátott kőszegi villát, melyből azonban a nagy sietségben sem felejtett el szőnyegeket, s egyéb ingóságokat ellopni és magával vinni.[71]

Másnap, 28-án, bombatalálatok érik a várost, ennek folytán kiégett, elpusztult a sörgyár jelentős része, többek között a Várkörön az Adler-ház, erős sérülést szenvedett a mártirhalált halt, özvegy Bun Lipótné háza a Király ut 31. alatt, valamint a Gyöngyös utca 22. szám alatti Eisner-ház is.[72]

Beregfy eltávozta előtt Vargyassy Gyula altábornagyot bizta meg azzal, hogy az ellenséggel szemben védje és tartsa a várost. Utóbbi ezt a kötelezettségét pontosan addig teljesitette, amig az első szovjet páncélos fel nem bukkant.[73] A szovjet csapatok há-

rom helyen nyomultak be Kőszegre, fél nap alatt felszabaditották, 1945. március 29-én.

A történelmi eseményt a hivatalos hadijelentés 1945. április 1-én közölte.

Megörökitést érdemel: a felszabaditásban 51, a város körüli harcokban 139 szovjet hős katona áldozta életét.

VI. FEJEZET

KŐSZEG TÖRTÉNETÉNEK ZSIDÓ VONATKOZÁSAI

A FELSZABADULÁSTÓL NAPJAINKIG

A munkaszolgálatosok embertelen életkörülményei, éheztetésük, agyondolgoztatásuk, rendszeres megveretésük, kinzásaik, legyilkolásuk olyan kis városban, mint Kőszeg, aligha maradhattak teljesen titokban a polgári lakósság előtt. Ennek ellenére részvétnek, a legcsekélyebb segiteni akarásnak jele sem fordult a szerencsétlenek felé. Akadt ugyan négy városi tisztviselő, Árbócz Imre pénztárnok, igazgatási vezető, dr. Pogány Árpád városi állatorvos, Hetter Mária irodavezető, Kovács Rezső épitési osztályvezető, kik kockázatot vállalva, megtagadták belépésüket a nyilas pártba.[1] A papság magatartása azonban passziv maradt. A szerencsétlen zsidó rabok és rabnők kinszenvedése pedig oly hallatlan mérvü volt, hogy akár heroikus cselekedetre is indithatott volna egy-egy valóban áldozatos papi lelket. Dr. Székely László esperes, apátplébános Kath. Egyházközségi Körlevele még májusi számában, tehát a felszabadulás után sem érinti e tárgyat.

A város ezzel szemben észrevehetően érzi annak a nyomasztó körülménynek sulyát, hogy Kőszeg mintegy négy éven át egyik legsanyargatóbb tere volt a munkaszolgálatnak, s egyetlen hely Magyarországon, hol gázzal is irtották a rabszolgamunkában végelgyengüléshez közelgőket.

Alig szabadult fel a város, már április első felében legkülönbözőbb nemzetiségü nők, görögök, angolok, amerikaiak is érkeznek átutaztukban Kőszegre. A város a Deák Ferenc utca 3. szám alatti házban helyezi el őket, élelmezésüket a vallásfelekezetek jótékonysága biztositja. Karitativ bizottság alakul e célra, s Székely László dr. apátplébános, mint a bizottság egyik tagja, hangsulyozza, hogy a város társadalma ezzel is dokumentálja azt, hogy sohasem azonositotta magát az embertelen és kereszténytelenes eljárással, amiben a deportáltaknak részük volt.[2] A kór-

házszerü gondozó, ápoló kezelés folyamán két orvos és négy ápoló sulyosan megbetegedett, egyikük, Bertalan Erzsébet, meg is halt. "Fogadja el a Mindenható - irja végre a juniusi, 29. számu hitbuzgalmi körlevél - engesztelő áldozatul az ő szenvedéseiket azokért az elvetemült bünökért, amelyekkel a zsidóság üldözése közben a keresztény erkölcsi rendet megsértettük és Isten haragját magunkra vontuk".

Mea culpa, ha késetten is, bár kétségtelen, hogy a nyilasok végvárában ellenállásra még csak gondolni sem lehetett volna. Másrészt azonban a felszabadulás után megindult rendőri nyomozások, büntetőeljárások, népbirósági tárgyalások azt mutatják, hogy Kőszegről sokan léptek be a Volksbundba, sőt az SS-be, még többen kegyetlenkedtek mint nyilas pártszolgálatosok, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből: testnevelési tanár, tanitó, kucséber, detektivfelügyelő, gyári munkás, épitész, alezredes, gépkocsivezető, kereskedő, ujságiró stb.[3]

Mintegy két héttel a város felszabadulása után, április dereka tájt, hazajöttek a mártirhalált halt Bass Rezső gyermekei, a két Bass fiu, György és István. Az előbbi, azaz az idősebb, már a Vörös Hadseregből érkezett. Április 21-én felhivást bocsát ki a Kőszegi Szabad Nép-ben, kérve, hogy mindenki, aki (az ő szüleinek) butorait, ruhaneműit, ingóságait akár megőrzés céljából, akár ellenszolgáltatás fejében átvette, szolgáltassa vissza. Ugyanilyen felhivást tesz közzé a vértanu halált szenvedett Kemény Ernő unokahuga, hasonlóképpen az özvegy Blum Lipótné testvére 1945. október elején, különbeni bünvádi eljárást helyezve kilátásba, a Frankl-család megmaradt néhány tagja szintén ilyen hirdetménynyel próbálkozik. A kőszegi zsidók butorait, háztartási felszereléseit ugyanis részben a helybeli, részben a városba menekült kereszténveknek használatba adták 1944. második felében a nyilasok.[4] A visszaszerzésre irányult magánjellegü próbálkozások azonban éppenugy nem vezettek eredményre, mint a polgármesteri hivatalnak "a legszigorubb eljárás terhe mellett" ismételten kibocsátott felszólitása. Nem adtak vissza ugyszólván semmit.[5]

Egyébként gyorsan helyreállott a rend, a normális élet Kőszegen. Május 2-án már a tanitás is megkezdődött az iskolákban.[6]

Junius közepén megtartotta első gyülését a megujult városi képviselőtestület is. Itt "szomoru szivvel" jelentette beszámoló-

jában a polgármester, hogy a Kőszegre hozott munkaszolgálatosok közül ezreket gyilkoltak le a nácik.[7]

A város vezetőségét erősen foglalkoztatta, hogy miként oldja meg a lemészárolt munkaszolgálatosok emlékének megörökitését, s hol jelölje ki végső nyughelyüket. Mihamar körülkerittette a Gubahegy tömegsirjait, de már 1946. derekán felmerült a terv, hogy a vizmosásos területről exhumáltatni kell bizonyos porladási idő leteltével a vértanukat, s a zsidó temető előtti ugynevezett Stettner-féle réten ujra temetni, ezen a helyen egyben méltó emlékművet is állitva sirjaik mellé. A polgármester ki is adta ennek megfelelő rendelkezését müszaki osztályához, s a város vezetősége, a Nemzeti Bizottság és az áldozatok hozzátartozói nevében Eisner Kamill, továbbá Kopfstein Hugó, Schwartz Jenő kereskedők 1945. november első felében tartott értekezleten meg is állapodtak e terv kivitelében. A Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetségével, valamint a vértanuk életben maradt csekély számu hozzátartozóival ismételten folytatott tárgyalások eredményeként 1947. március havának utolsó harmadában megkezdték az exhumálásokat, melyekben dr. Gyöngyösi Endre kőszegi polgármester - tisztviselő társaival együtt - társadalmi rohammunkával vett tényleges részt. A tetemeket azonban nem Kőszegen helyezték végső nyughelyükre, hanem - eltérően az első tervektől - főként a Munkaszolgálatosok Szövetségének és a mártirok rokonainak kivánságára a Budapest rákoskereszturi temetőben, hol nem kevesebb, mint 10.000 exhumált vértanut hantoltak el 1947. tavaszán. Ezek között - beleértve a kőszegfalviakat is - a kőszegi tábornok 2500 áldozatát temették ekkor el. Közös sirban helyeztek el 2488 tetemet, 12-t pedig három egyedi sirban.[8] A 2500 exhumált közül 440 személynek adatait, azonosságát Lovassy Andor, kőszegi gimnáziumi tanár állapitotta meg, ki a kutatás, a Budapestre szállitás, a végtisztesség kegyeletes munkálataiban teljesen önzetlenül igen sokat fáradozott.[9] Az exhumálás Kopfstein Hugó és Schwartz Jenő közbenjöttével a vallási előirásoknak teljes figyelembevétele mellett történt. Költségeihez hozzájárult Kőszeg város is, az állam, Budapest főváros, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, a Budapesti Izr. Hitközség, a mártirok hozzátartozói.

A budapesti temetés 1947. április 3-án folyt le. Megjelentek azon Dinnyés Lajos miniszterelnökkel élén a minisztériumok,

egyetemek, tömegszervezetek, társadalmi egyesületek, ugyszintén a politikai pártok képviselői. Kőszeg részéről dr. Gyöngyösi Endre polgármester, ki a város koszoruját elhelyezve, emlékbeszédet is tartott. Lovassy Andor gimnáziumi tanár és a városi főmérnök.[10] Dr. Katona József, s más rabbik, valamint a honvédelmi minisztérium tábori lelkészete mondottak gyászbeszédeket. Az Ordódi György építészmérnök (ő maga is munkaszolgálatos volt) tervei alapján Ney Simon szobrászmüvész közremüködésével készitett emlékmü feliratának tanusága szerint a 2500 áldozat közül 1220 ismeretlen személy volt. A "Munkaszolgálatosok Exhumációs és Siremlékek Bizottságai" 1948-ban könyvben is beszámoltak végzett munkájukról, a mártirok méltó elhantolásáról.[11]

A kőszegi zsidók Auschwitzba hurcolásának ötödik évfordulóján, 1949. julius 10-én, a deportálásban és munkaszolgálatban vértanuhalált szenvedetteknek szentelt emlékmüvet avattak a kőszegi izr. temetőben.

Terméskövekből rakott nagy emlékoszlopba ágyazott márványtáblán bevésve:

"Ezen emlékkő hirdesse örök időkre, hogy apáink, anyáink, gyermekeink, férjeink, hitveseink és testvéreink

Isten dicsőitésére

1944/45-ös borzalom éveiben Auschwitzban és a munkaszolgálatban életüket és vérüket áldozták".

A márványtábla alatt egy réztáblán kidomborodó betük sorolják fel oszlopokban a 103 mártir nevét.

A felavatási ünnepségen a Honvédelmi Minisztériumot is képviselő Dr. Rácz Zoltán rabbi, lelkészezredes tartotta az emlékbeszédet. Részt vett a gyászünnepségen a Magyar Dolgozók Pártja megyei bizottságának, ugyszintén helyi szervezetének, a városi és a megyei közigazgatási szerveknek, a rendőrségnek képviselete, az üzemek dolgozóinak sokasága, s a nagyon kevés életbenmaradt családtag. Rövid beszédben dr. Hacker Iván szombathelyi hitközségi elnök (ügyvéd, a vértanuságot szenvedett Hacker Samu volt kőszegi elnök unokaöccse), valamint a különböző szervezetek képviselői emlékeztek meg a fasiszta terror zsidó áldozatairól.[12]

A gettónak helyt adott, Zrinyi u. 8. szám alatti volt Schey-Deutsch-házat ugyancsak márványtábla jelöli (a bejárat felett balra), a következő felirattal:

Memento

a nácizmus üldözötteinek emlékére, akik 1944-45-ben Városunkban éltek és meghaltak.
1970. április 4.

MSZMP Városi Bizottsága
Kőszeg Város Tanácsa
Végrehajtó Bizottsága

A felszabadulás negyedszázados évfordulója alkalmából az emlékező kegyelet igy e vonatkozásban is teljesitette kötelességét, csak éppen az ősi hitközséget nem lehetett maradandó uj életre kelteni. Nem a városon mulott. Ez a szabad világnak szabad szellemében megujhódva, szeretettel fogadta, s felkarolta a német fogságból csekély létszámban hazatért gyermekeit. Társadalmi, s megfelelő gazdasági szerephez is juttatta mihamar őket. Igy például Frankl Ferencnét már 1945. juliusban bizottsági tagjává választja a Nemzeti Segély,[13] 1947. szeptemberében a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének kőszegi csoportja választmányába is bekerül.[14] Schwartz Jenőt, ki hazatérte után kiskereskedői foglalkozását folytatta, a Kőszeg és Vidéke Hitelszövetkezet 1948. márciusban igazgatósági taggá választotta,[15] s ugyan ő érdemleges szerephez jutott a Kiskereskedők Országos Szervezetének helyi csoportjánál is (az ugynevezett Kisosz-ban), ahol szakosztályvezetőként fejtett ki elismert tevékenységet. A mártiromságot szenvedett Bass házaspár mindkét fia az 1945. előtt apjuk által igazgatott Nemez Posztó és Fezgyár dolgozói ismét. Az idősebbik, György, vezetőségi tagja a gyári szakszervezeti bizottságnak, müszaki felelőse a munkaversenynek, apja elevenségét öröklötten egy irodalompolitikai rendezvényen tünik ki 1948. januárban "értékes hozzászólással",[16] 1949. március havában a Magyar Dolgozók Pártja a városi képviselőtestületbe delegálja.[17] Testvéröccsét a kőszegi Nemez-Posztó Felső Gyárban választják üzemi bizottsági taggá.[18]

Üggyel-bajjal, sok jószándéku erőlködéssel meginditják a hitközségi élet látszatát. Kopfstein Hugó a vezetőjük, ki hazakerülte után textilkereskedést üzött kicsiben 1952-ig, aztán az Állami

Biztositó Intézetnél vállalt állást. Bombasérülést szenvedett házában a Várkörön (a háboru utolsó hónapjaiban üzlet- és pincehelyiségeit a Deutsche Todt Arbeiter-Abteilung-Kommando bitorolta) egy különbejáratu szobát frigyszekrénnyel, kegyszerekkel felszerelve imaháznak rendezett be. Deportálási évfordulókon, egy-egy hitközségi tag szüleinek halálozási napján, olykor-olykor 1956-ig még tartottak, nagynéha péntekesténként is, szerény istentiszteletet.[19] Mivel azonban a közösségi imarend megkivánta tiz férfi még a szórványokban hazatértekkel együtt sem volt meg, a gyülekezeti élet feltámasztására irányult igyekezetük eleve halálraitélt volt. Házaspár nem került haza, a néhány valóban hirmondónak megmaradt személy megaláztatásának, familiája tragédiájának szinhelyén, hol annyi minden a szörnyü multra emlékeztette, nem tudott ujra tartósan gyökeret ereszteni. Közeli rokonaik éltek az Amerikai Egyesült Államokban (a Bass-fiuk anyai nagynénjükhöz vándoroltak ide), s más külországokban, a familiájukat vesztett, mondhatni lelkibeteg magánosokat a családegyesités vágya is hozzájuk vonzotta.

Egyesek el is haltak közülük. Igy 1948. augusztus 3-án Eisner Kamill, az Első Magyar Nemez-, Posztó és Fezgyár Rt. alapitó tagja. "Elévülhetetlen érdemeit, melyeket egy emberöltőn át tartó szakadatlan munkásságával" a magyar ipar fejlesztésében, külföldi megbecsülésében szerzett, külön meleg gyászjelentésében méltatta a gyár.[20] Ugyancsak eltávozott az élők sorából 1962. első negyedében Schwartz Jenő. Testvére, Schwartz Jolán, idegen városba ment férjhez. Az amugyis csekély létszám fokozatos sorvadása folytán a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, mint felekezeti felügyeleti központ javaslatára 1152-21-7/1951. VKM számu határozatával a minisztérium jogilag is megszüntette 1951. január 29-én a hitközséget.[21]

A kis közösség lassu haldoklására végleges pontot tett az 1956. évi ellenforradalom. A nyugati határszélen fekvő Kőszeg lakosságára erősebben hatott a szomszédos Ausztria felől jövő felelőtlenül mindent beigérő csábitás. Viszont az ellenforradalom nyomán főként Keletmagyarországon fellépett antiszemitizmus kilengéseinek hire már felnagyitva került a távoli Kőszegre. Mindezeknek hatására sátorfáját szedte a város egy-két zsidója - alig voltak már - (Kopfstein Hugó stb.), a kivándoroltak.

A háboru alatt kifosztott, használaton kivül álló, s ennek folytán romosodásnak induló, müemlékjellegü templomot a Magyar Izraeliták Országos Képviselete 1970. juniusban eladta Kőszeg városnak kulturális célokra.[22]

Igy szünt meg véglegesen a kicsiny létszámu,[23] de eseményekben és válságokban gazdag multtal birt, közel hat évszázad történetét idéző kőszegi hitközség, melynek emlékét már csak temetője őrzi.[24]

Belső békéjét viszály mondhatni sohasem dulta, csak kivülről támadták urak és polgárok, rendőrök, csendőrök, katonák. Megsemmisitette a fasizmus.

Legyen, miként a Zrinyi utcai volt gettóház fehér márvány táblájának felirata hirdeti, egész multja is mindenkor

M E M E N T O

az elnyomás, a barbarizmus, a reakció minden esetleges megnyilvánulásával szemben.

JEGYZETEK AZ ELŐSZÓHOZ

1. Bernstein Béla: A zsidók története Vasmegyében. MZsSz. XXXI. 1914. 278.
2. Fodor Henrik, Uj Élet. XV. 1959. 18. szám; M.Zs.O. V/2. Bp., 1960. 6-10.
3. M.Zs.O. X. Bp., 1967; XII. Bp., 1969.
4. Scheiber Sándor: Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez. M.Zs.O. IX. Bp., 1966. 11-12; Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. Bp., 1969. 80-84.
5. Házi Jenő: Kőszeg város viszonya a zsidókhoz 1740-ig. Vasi Szemle. XXIV. 1970. 126-131.

JEGYZETEK I. FEJEZETHEZ

1. Szeghalmy Gyula: Dunántuli Vármegyék. Bp., 1937. 435.
2. Horváth Ferenc: Egy kőszegi kalmár számadásai 1592-1593. Vasi Szemle. III. 1963. 114.
3. Kőszegi Hiradó II. 1913. 6. sz.
4. Kőszegi József: Kőszeg sz. kir. város ismertetése. Bp., 1932. 4.
5. Vasmegyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára, Miscellanea I doboz
6. Ui.
7. Scheiber Sándor: Magyarországi zsidó feliratok. Bp., 1960. 14, 29-47, stb.
8. Bernstein Béla: A zsidók története Vasmegyében. Magyar Zsidó Szemle. XXIX. 1912. 4. sz.
9. Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok. Bp., 1969. 72.
10. Magyar Zsidó Oklevéltár I. Bp., 1903. 106-107.
11. Ui. V. 1. Bp., 1959. 28.
12. Ui. X. Bp., 1967. 95, 115.
13. Chernel Kálmán: Kőszeg sz.kir. város jelene és multja. II. Szombathely, 1878. 225.
14. Kőszeg és Vidéke LIII. 1933. 52 sz.
15. Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. Bp., 1965. 38-39.
16. Ui. V. 1. Bp., 1959. 31.
17. Kőszeg és Vidéke X. 1890. 6.
18. Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. Bp., 1965. 101.
19. Ui. VIII. Bp., 1965. 115.
20. Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok. Bp., 1969. 84.
21. Magyar Zsidó Oklevéltár V. 1. Bp., 1959. 120.
22. Ui. X. Bp., 1967. 77-85.
23. Ujvári Péter: Magyar Zsidó Lexikon. Bp., 1929. 482, 486, 487, 716, 798.

24. Magyar Zsidó Oklevéltár XIII. Bp., 1970. 61.
25. Ui. V. 2. Bp., 1960. 6-10.
26. Révai Nagy Lexikona XI. Bp., 1914. 82.
27. Komoróczy György: Nádasdi Tamás és gazdálkodása. Bp., 1932. 11.
28. Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. Bp., 1965, valamint Vasmegyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára, Miscellanea 1540.

JEGYZETEK A II. FEJEZETHEZ

1. Max Grünwald: Samuel Oppenheim und sein Kreis. Wien, 1913. 21.
2. Magyar Zsidó Oklevéltár V. 2. Bp., 1960. 6-11.
3. Ui. X. Bp., 1967. 89-91.
4. Kőszeg és Vidéke XLIV. 1924. 28.
5. Magyar Zsidó Oklevéltár V. 1. Bp., 1959. 186; l. még M. Markbreiter: Beiträge zur Geschichte der jüdischen Gemeinde Eisenstadt. Wien, 1908. 9.
6. Vasmegyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára, Miscellanea I. doboz. 1544. papirmásolat, alján leszakitva, egykoru. Továbbá Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 92-93.
7. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 100-102.
8. Ui. 98, 103, 104.
9. Vasi Szemle XXIII. 1969. 2.
10. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 117.
11. Ui. 119-122.
12. Ui. 124.
13. Ui. 125-152.
14. Ui. 149-152.
15. Ui. 153-154.
16. Ui. XI. Bp., 1968. 17-27.
17. Ui. X. Bp., 1967. 155-164.
18. Ui. V.1. 1959. 262-265.
19. Ui. X. Bp., 1967. 166-170.
20. Ui. 172-175.
21. Ui. 178-179.

22. Ui. 179-185.
23. Ui. 187-188.
24. Ui. 190-192.
25. Ui. VIII. Bp., 1965. 268.
26. Ui. X. Bp., 1967. 193.
27. Ui. 201-202.
28. Ui. 204.
29. Ui. 205.
30. Ui. 205-206.
31. Ui. 207.
32. Vasi Szemle XXIV. 1970. 128.
33. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 207-208.
34. Ui. 208.
35. Ui.
36. Ui. 209.
37. Ui. 212-213.
38. Ui. 213-214.
39. Ui. 214.
A 2-ik pontban sérelmezett csalásnak a juhos gazdák részéről bizonyára Scheuch Salamon is nemegyszer áldozata lehetett. Közel kétszáz éven át, 1945-ig a gyapjukereskedők és átvevők köztudottan gyakorta találkoztak, főleg a kis árutermelők részéről ezzel a csalafintasággal.
40. Vasi Szemle XXIV. 1970. 128.
41. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp. 1967. 217.
41/a. Ujvári Péter i.m. 444.
42. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 222-223.
43. Ui. 223.
44. Ui. 231.
45. Ujvári Péter i.m. 361 és 482.
A "Hét község" összefoglaló név Moson és Sopron megyék következő hitközségeit jelölte: Boldogasszony (Frauen-Kirchen), Kabold (Kobersdorf), Kismarton (Eisenstadt), Köpcsény (Kittsee), Lakompak (Lakenbach), Nagymarton (Mattersdorf), Németkeresztur (Deutschkreuz). Mind a hét a kismartoni főrabbiság kerületébe tartozott, s a XVII. század utolsó negyedében az Esterházy család tulajdonát képezte. Valamennyiüknek majdnem azonos szövegü, nagy kedvezményeket nyujtó privilé-

giumot, kiváltságlevelet adományozott a XVII. század utolsó évtizedében herceg Esterházy Pál nádor. Legfőbb nevezetességük az volt, hogy 1867-ig saját polgári közigazgatási joguk volt, függetlenül a helység magistratusától.

46. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 231.
47. Ui. 232.
48. Ui.
49. Ui. 233.
50. Ui. 233-234.
51. Ui. 234.
52. Ui. 235-236.
53. Ui. 236-238, 241.
    Házi Jenő Lozeres Lebel Ádám, alias Lozeres Ádám, alias Lazar Lebel "Lozeres" vezeték nevében a Lőszeres szót véli. Mi inkább arra gondolunk, hogy Lázár (zsargonban Lozer= Lozer+s) fia lehetett e Lebel Ábrahám és vezetékneve erre utal, s nem magyarositható, magyarázható Lőszeresre.
54. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 236-237.
55. Ui. 237.
56. Ui.
57. Ui. 238.
58. Ui. 238-239, 240.
    Böcsü alá került süveg, ezüst tárgy, süveg-faforma, mente, ládák, réztál, kabát, vasfazék, dolmány, szőlő, kert stb.
59. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 239.
    Itt is és általában mindenütt az idézett oklevelet szó szerint, de legtöbbször mai ortográfiával másoltuk, csak itt-ott hagyva meg egy-egy szót, az eredeti izet érzékeltetendő archaisztikus változatlanságában.
60. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 240.
61. Ui. 241.
62. Ui.
63. Ui. 243.
64. Ui. 245.
65. Ui.
66. Ujvári Péter: i.m. 482.
67. Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. Bp., 1965. 281.
68. Ui., s Ujvári Péter i.m. 482.

69. Vasi Szemle XXIV. 1970. 128.
70. Ujvári Péter: i.m. 748.
71. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 269.
72. Ui. 173-174.
73. Ui. XI. Bp., 1968. 19.
74. Ui. 19-24.
75. Ui. X. Bp., 1967. 186-187.
76. Ui. 196-197.
77. Ui. 198-199.
78. Ui. 203.
79. Ui. 225-230.
80. Ui. 199-200.
81. Ui. 200.
82. Ui. 201.
83. Ui. 204-205.
84. Ui. 208.
85. Ui. 211.
86. Ui. 211-212.
87. Ui. 215.
88. Ui. 216.
89. Ui. 216-217.
90. Ui. 217-218.
91. Ui. 219-220.
92. Ui. 234-235.
93. Ui. 241-242.
94. Ui. 244-245.
95. Ui. XI. Bp., 1968. 24.
96. Ui. X. Bp., 1967. 244.
97. Ui. 246.
98. Ui. 248.
99. Ui. 249.
100. Ui.
101. Ui. 249-251.
102. Ui. 251-252.
103. Ui. 252.
104. Ui.
105. Ui. 255.
106. Ui.

107. Ui. 258-259.
108. Ui. 259-260; Winkler Ernő, MZsSz. XLIV. 1927. 29-47.
109. Ui. 260.
110. Ui. V. 1. Bp., 1959. 447-449.
111. Ui. X. Bp., 1967. 260-261.
112. Ui. 261.
113. Ui. 263-264.
114. Ui. 264.
115. Ui.

JEGYZETEK A III. FEJEZETHEZ

1. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 266-268.
2. Ui. IX. Bp., 1966. 115-116.
   Az itt közlöttek szerint talán nem is volt ujszerü e foglalkozás a családban. Schlesinger Ádám, a hainburgi, majd marcheggi gyapjukereskedő, Schlesinger József fia, 1636-ban vámos volt Pozsony és Bécs között, a Dunaparton fekvő Hainburg városkában; valószinüleg ugyanezen familiából.
3. Ui. XI. Bp., 1968. 22.
4. Ui. 17, 18.
5. Ui. II. Bp., 1937. 33.
6. IMT Évkönyv. 1937. 170.
7. Bernhard Wachstein: Die Inschriften des alten Friedhofes in Wien. I. Wien, 1912. 136; Max Grünwald i.m. 283-284. 1662-ben fehérnemüt szállitott a hadseregnek Bécsbe, amelyet Linzben gyártatott le. Ugyanezen évben Lengyelországból szállitott puskaport, rezet, stb. a bécsi pénzverdének. 1681-ben "császári pénzverdei szállitó". Nagy pénzhitelezője volt az udvari kamarának. Ugyancsak róla lásd Judaica (Bratislava-Pressburg) III. 19-29. sz.
8. Kaufmann Dávid: A zsidók utolsó kiüzése Bécsből és Alsó-Ausztriából. Bp., 1889. 115.
9. Ui. 116.
10. Ui. 124.
11. Ui. 149-150.

12. Ui. 152.
13. Ui. 152-153.
14. Ui. 157-158, valamint IMIT Évkönyv. 1937. 170.
15. Bernhard Wachstein i.m. 136-288.
16. Kaufmann Dávid i.m. 158, továbbá Magyar Zsidó Oklevéltár VI. Bp., 1961. 494-511.
    Schlesinger Joachim nikolsburgi zsidónak 1730 körül soproni üzleti kapcsolatai voltak.
17. Magyar Zsidó Oklevéltár II. Bp., 1937. 151-153 és VI. Bp., 1961. 216. 228.
    Schlesinger Wolff mint kismartoni zsidó aranyat és ezüstöt szállit 1688. elején a bécsi pénzverdének. Schlesinger Lövel, alias Löwl 1700-ban, 1701-ben is itt lakik.
18. Bernhard Wachstein i.m. II. 1913. 163.
19. Max Grunwald i.m. 284-286.
20. Magyar Zsidó Oklevéltár VI. Bp., 1961. 192, 193, 216, 228.
21. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 36-37.
    "Issrael Schlesinger, Schlezinger Izrael, Israel Schlesinger, Israel Slessinger" ilyen változatokban szerepel az egykoru iratokban a kőszegi vámbérlő neve, de a várossal 1709. december 6-án kötött szerződést héber betükkel igy irta alá: "Ascher Anschel Margolies".
22. Kőszeg és Vidéke LVII. 1937. 46.
23. Vasi Szemle III. 1963. 94 és 119.
24. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 266-268.
25. Ui. 273.
26. Ui. 274.
27. Ui. 276-277.
28. Ui. 280-281.
29. Ui. 281.
30. Chernel Kálmán i.m. II. Szombathely, 1878. 150-154.
31. Ui.
32. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 286.
33. Ui. 288.
34. Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten. Bp., 1901. 215.
35. Max Grunwald i.m. 284.

36. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1957. 287-288.
37. Ui. 288.
38. Ui. 289.
39. Ui. 293.
40. Ui. 296.
41. Ui. 286.
42. Büchler Sándor i.m. 186.
43. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 289, 307, 316.
44. Ui. 303, 310, 311.
45. Ui. 314-315.
46. Ui. 304-306.
47. Ui. 318-319.
48. Ui. 321-325.
49. Ui. VI. Bp., 1961. 228.
50. Max Grunwald i.m. 310, 313.
51. Magyar Zsidó Oklevéltár III. Bp., 1937. 105-109.
Mindnyájan a Habsburg uralkodó udvari zsidói.
52. Büchler Sándor i.m. 215-219, 227-231.
A kiváltságlevelet "Carolus", Comes Nicolaus Illésházy (ő volt a kancellár), s Ladislaus Hunyady irták alá.
53. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 338.
54. Ui. III. Bp., 1937. 127.
Az itt emlitett, a Mária Terézia királynő megerősitését tartalmazó, pergamenre irt eredeti privilégiumlevelet 1942 körül a Zsidó Muzeum több más igen értékes oklevéllel, középkori irattal együtt a Belvárosi Takarékpénztár széfjében helyezte el. Innen a budafoki pince-ovóhelyre mentette a Takarékpénztár, de Budafokról ez összes pótolhatatlan értékek eltüntek a II. világháboru zivatarában.
55. Ui. 205-206.
56. Ui. 318-319.
57. Ui. 329-330.
58. Max Grunwald i.m. 283-289.
59. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 335-336.
60. Ui. III. Bp., 1937. 473-475 és Büchler Sándor i.m. 238.
61. Bácskai Vera: Források Buda... történetéhez. I. Bp., 1971. 73.
62. Ujvári Péter i.m. 148.

63. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 326.
64. Schneider Miklós: A rohonci zsidók 1848. évi összeirása. Szombathely, 1939. 5-30. Zsidó zenészekről Magyarországon: Scheiber Sándor, Studia Musicologica. X. 1968. 198-200.
65. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 339.
66. Ui. 348-349.
67. Vasi Szemle XX. 1966. 4. sz.
68. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 321.
69. Ui. 322-324.
70. Ui. 334-335.
71. Ui. 338-339.
72. Ui. 481-482.
73. Vasi Szemle 1936. 3. sz. és Acsády Ignác, Magyar Statisztikai Közlemények. Uj folyam. XII. 38. sz.
74. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 294, 306-310, 316, 317, 325-328, 353-356, 364-365, 368, 397, 441, 461, 469, 479.
75. Ui. 358.
76. Ui. 360.
77. Ui. VII. Bp., 1963. 103. és X. Bp., 1967. 367.
78. Ui. 368.
79. Ui. 374-375.
80. Ui. XIII. Bp., 1970. 93.
81. Ui. X. 1967., 440-441.
82. Ui. 456.
83. Ui. 457-458.
84. Ui. 458-459.
85. Max Grunwald i.m. 286.
86. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 459.
87. Ui. 460.
88. Ui. 461.
89. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedenhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 36-37 és nő: Die Inschriften des alten Friedhofes in Wien. II. Wien, 1913. 161.
90. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 468-469. Schlesinger Izraelnek négy fiáról és két leányáról tudunk. 1. Marx, 2. Samuel, 3. Leb, 4. Mózes, ki korán hunyt el, s 1735 táján már nem élt. A lányok : 1. Günsburger Sala-

monné, 2. Mordechai ben Pinchas aus Fürth, kismartoni kereskedő neje. Lásd Bernhard Wachstein: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt. Wien, 1920. 46-47. és Magyar Zsidó Oklevéltár III. Bp., 1937. 722-723.

91. Magyar Zsidó Oklevéltár X. Bp., 1967. 396-397.
92. Ui. III. Bp., 1937. 722-723.
93. Ui. VI. Bp., 1961. 192-193.
94. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 43-44.
95. Magyar Zsidó Oklevéltár VI. Bp., 1961. 216.
96. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedenhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 43.
97. Büchler Sándor i.m. 229.
98. Magyar Zsidó Oklevéltár III. Bp., 1937. 340-341.
99. Ui. 345-347.
100. Ui. 714-717.
101. Büchler Sándor i.m. 250.
102. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedenhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 116-117.
103. Magyar Zsidó Oklevéltár III. Bp., 1937. 720-721.
104. Ui. XII. Bp., 1969. 292-294, 298, 327, 338.
105. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedenhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 111-117.
106. Magyar Zsidó Oklevéltár XII. Bp., 1969. 432.
107. IMIT Évkönyv 1937. 170-171.
108. Magyar Zsidó Oklevéltár VII. Bp., 1963. 91, 516, 517.
109. Ui. X. Bp., 1967. 480-482, 497, 498.
110. Ui. III. Bp., 1937. 691.
111. Ui. X. Bp., 1967. 515.
112. Ui. 524-525.
113. Ui. 441, 461, 462, 479, 518, 530, 532, 544, 550, 557, 559, 560, 563.
114. Ui. 516, 517.
115. Ui. 537, 543, 546-549.
116. Ui. 551.
117. Ui. XII. Bp., 1969. 402-403.
118. Ui. 345.

119. Ui. X. Bp., 1967. 560.
120. Ui. XII. Bp., 1969. 351-352.
121. Ui. 402-403.
122. Ui. 345, 354-355.
123. Ui. 441.
124. Ui. 484-486.
125. Ui. VII. Bp., 1963. 718.
126. Ui. XII. Bp., 1969. 436.
127. Ui. X. Bp., 1967. 558-559.
128. Ui. XII. Bp., 1969. 436-437.
129. Ui. 444. és X. Bp., 1967, 503.
130. Ui. XIII. Bp., 1970. 347.
131. Ui. VII. Bp., 1963. 542, 543.
132. Ujvári Péter i.m. 361, 362, 482, 483.
133. Bernhard Wachstein: Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Wien, 1922. 158-159, és ő: Urkunden und Akten zur Geschichten der Juden in Eisenstadt. Wien, 1926. 721, valamint IMIT Évkönyv. 1937. 171.

JEGYZETEK A IV. FEJEZETHEZ

1. Chernel Kálmán i.m. I. 110.
2. Vasi Szemle XIX. 1965. 2. sz.
3. Dunántuli Szemle X. 1943. 1-2. sz.
4. IMIT Évkönyv 1900. 286-304.
5. Chernel Kálmán i.m. I. 135.
6. Ui. II. 230.
7. Eperjessy Kálmán: Városaink multja és jelene. Bp., 1971. 51.
8. Ui. 34.
9. Chernel Kálmán i.m. I. 67.
10. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VIII. 1901. 133, 156-157.
11. Chernel Kálmán i.m. II. 244-245.
12. Országos Levéltár C 55 Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1820., kutfő 1., tétel 146.
13. Magyar Zsidó Oklevéltár VII. Bp., 1963. 91-92.

14. Ui. 516-517.
15. Ui. VI. Bp., 1961. 601.
16. Ui. XII. Bp., 1969. 339, 356.
17. Ui. 378.
18. Ui. 432.
19. Ui. 457.
20. Ui. 487, 491, 492.
21. Ui. X. Bp., 1970. 288.
22. Ui. 301, 314.
23. Ui. 348.
24. Ui. 356.
25. Ui. 375.
26. Ui. 288, 358.
27. Kovacsics József: Magyarország történeti demográfiája. Bp., 1963. Táblázat II.
28. Horváth Detre: Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata. Szeged, 1930. 27.
29. Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1819., kutfő 1 tétel 221.
30. Ui. 1820., kutfő 1., tétel 146 és 272., valamint Kopfstein Hugo izraeli lakos közlése.
31. Chernel Kálmán i.m. II. 246. és Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1819., kutfő 1., tétel 221.
32. Kőszeg és Vidéke XXIV. 1904. 9.
33. Magyar Statisztikai Szemle X. 1932.
34. Magyar Zsidó Szemle XXX. 1913. 257.
35. Schneider Miklós: A rohonci zsidók 1848. évi összeirása. Szombathely, 1939. 3.
36. Chernel Kálmán i.m. II. 249.
37. Ujvári Péter i.m. 133, 924.
38. Ui. 810.
39. Horváth Detre i.m. 22.
40. Ujvári Péter i.m. 506.
41. Kőszeg és Vidéke XXXVI. 1916. 48.
42. Ui. XII. 1892. 33.
43. Ui. XLIV. 1924. 37.
44. Kovacsics József i.m. Táblázat 4.

45. Országos Levéltár C 55 Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1820., kutfő 1., tétel 146.
46. Ui.
47. Ui. 1819., kutfő 1., tétel 221.
48. Magyar Statisztikai Szemle X. 1932. 91.
49. Ui.
50. Országos Levéltár C 55 Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1810., kutfő 19., tétel 9.
51. Ui. 1820., kutfő 1., tétel 146.
52. Ui. 1832., kutfő 1., tétel 181.
53. Magyar Zsidó Szemle XXXII. 1915. 2.
54. Stein Mayer Miksa: Magyar Rabbik IV. 1908. 5 és Ujvári Péter i.m. 356, 384.
55. Országos Levéltár C 55 Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1819., kutfő 1., tétel 221.
56. Ui. 1820., kutfő 1., tétel 146.
57. Ui. 1821., kutfő 1., tétel 364.
58. MIOK Évkönyv 1970. 135.
59. Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1834., kutfő 1., tétel 92.
60. Magyar Zsidó Szemle XXIX. 1912. 4. és XXX. 1913. 3.
61. Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1834., kutfő 1., tétel 92.
62. Ui.
63. Ujvári Péter i.m. 914-915.
64. Országos Levéltár C 55 Helytartó Tanács Departamentum Judaeorum 1798., kutfő 1., tétel 221.
65. Ui.
66. Ui. 1799., kutfő 1., tétel 31, 32, 223, 381.
67. Ui. 1800., kutfő 1., tétel 57.
68. Ui. 1801., kutfő 1., tétel 312.
69. Ui. 1811., kutfő 1., tétel 32.
70. Ui. 1817., kutfő 1., tétel 120.
71. Ui. 1819., kutfő 1., tétel 221.
72. Ui. 1818., kutfő 1., tétel 119, 181, 266.
73. Ui. 1819., kutfő 1., tétel 221.
74. Ui. 1832., kutfő 1., tétel 181.
75. Ui.

76. Ui. 1819., kutfő 1., tétel 221.
77. Szövényi István i.m. 54.
78. Apfel Dezső budapesti lakós szóbeli, szives közlése. Nevezett mint volt kőszegi lakós számos tájékoztatást nyujtott. Köszönetünk illeti.
79. Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judeaorum 1819., kutfő 1., tétel 221.
80. Ui. 1834., kutfő 1., tétel 92.
81. Kőszeg és Vidéke XXIII. 1903. 1. és Ujvári Péter i.m. 773.
82. Horváth Detre i.m. 32.
83. Ujvári Péter i.m. 772.
84. Országos Levéltár C 55. Helytartó Tanács Departamentum Judeaorum 1844. kutfő 1., tétel 69.
85. Kovacsics József i.m. Táblázat 5.
86. Magyar Statisztikai Szemle X. 1932. 91.
87. Kőszeg és Vidéke XXXVII. 1917. 7.
88. Magyar Zsidó Szemle XXX. 1913. 4; A. Scheiber, SBB. VI. 1962. 134.
89. Kőszeg és Vidéke XXIII. 1903. 5.
90. Chernel Kálmán i.m. II. 261.
91. Kőszeg és Vidéke XVIII. 1898. 12, XXXVII.1917. 4.
92. Magyarország Vármegyéi és Városai Vasmegye. Bp., é.n. 312.
93. Kőszeg és Vidéke XXIII. 1903. I., XXXVII. 1917. 1.
94. Ui. XXIII. 1903. 3, XXXVI. 1916. 51.
95. Horváth Detre i.m. 33.
96. Egyenlőség XVIII. 1899. 40.
97. Horváth Detre i.m. 34.
98. Ui. 33.
99. Bernstein Béla: Az 1848/49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898.
100. Magyar Zsidó Szemle XXIX. 1912. 1.
101. Magyar Zsidó Muzeum. 1848. évi iratok Barnay Ignáchoz.
102. Ujvári Péter i.m. 506-507, 629, 670.
103. Horváth Detre i.m. 36.
104. Ui. 19, 28.
105. Apfel Dezső szives közlése.
106. Ui.

106/a. Egyenlőség XXXVI. 1917. 1.
107. Kopfstein Hugo közlése.
108. Lukinich Imre: Báró Eötvös József: Naplójegyzetek-Gondolatok. Bp., 1941. 266; Scheiber Sándor, Mult és Jövő. XXXI. 1941. 135-136.
109. Magyar Izraelita III. 1863. 28.
110. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 13. és Chernel Kálmán i.m. II. 76.
111. Országos Rabbiképző Intézet Értesitő Bp., 1888. 4.
112. Ui. 1884. 4.
113. Kőszeg és Vidéke XLIII. 1923. 20.
114. Chernel Kálmán i.m. 1. 20.
115. Ui. 140, 143.
116. Kopfstein Hugó közlése.
117. Vasmegyei Lapok II. 1868. 7, 11.
118. Kőszeg és Vidéke XXXVI. 1916. 11.
119. Ui. XXXVII. 1917. 29.
120. Ui. XLIII. 1923. 20.,és Mult és Jövő V. 1915. 228.
121. Egyenlőség XI. 1931. 36.
122. Reich Ignác: Beth-El. Bp., 1868. 177-186, és Ujvári Péter i.m. 90, 506-507, 770 oldalakon találhatók életrajzi adatai. Ez utóbbiak között nem mellőzhető annak megemlitése sem, hogy Schey Fülöp az illetékes kormányzati szervek rendelkezése alapján 1850. novemberében hetedmagával behivást nyert a "Das israelitische Landesschulfond-begründungs Comite" nevü bizottságba. Ez az erősen korlátozott létszámu testület osztotta szét az Iskolaalap 1,000.000 forintos befizetési kötelezettségét a türelmi adó hátrálék lebontásának arányában az egyes hitközségek között. Döntése alapján a kőszegi zsidóság 4000 forintot fizetett be a Haynau féle 2,300.000 forintos hadisarc megváltásaként létesitett Iskolaalapba. L. Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898. 294, 296, 304, 306.
123. Kőszeg és Vidéke I. 1881. 1.
124. Ui. I. 1881. 7.
125. Ui. V. 1885. 35.
126. Szinnyei József: Magyar Irók XIII. Bp., 1909. 138. Ifjusági imakönyv is jelent meg tollából, héber nyelvtannal egybekötve, 1893-ban Pozsonyban.

127. Ujvári Péter i.m. 507, 923.
128. Vasi Szemle 1963. 127.
129. Kőszeg és Vidéke II. 1882. 29, 30, s III. 1883. 35, 36.48.
130. Ui. II. 1882. 3, 37.
131. Ui. II. 1882, III. 1883 és IV. 1884 évfolyamok különböző számai.
132. Ui. 1882. 18, 24, 28, 40, s III. 1883, 2, 7, 10.
133. Ui. II. 1882. 28,és III. 1883. 28.
134. Ui. II. 1882. 4,és V. 1885. 1.
135. Schneider Miklós i.m. 28.
136. Kőszeg és Vidéke IV. 1884. 36.
137. Ui. V. 1885. 24, 31.
138. Ui. V. 1885. 34.
139. Ui. VI. 1886. 34.
140. Ui. IV. 1884. 25.
141. Ui. V. 1885. 15.
142. Ui. VIII. 1888. 7, 8, 9, 10, 17.
143. Ui. VIII. 1888. 28,és IX. 1889. 27.
144. Ui. VIII. 1888. 21, 28.
145. Ui. VIII. 1888. 29.
146. Ui. VIII. 1888. 34.
147. Ui. IX. 1889. 6.
148. Günzer Anzeiger XVI. 1889. 10.
149. Kőszeg és Vidéke IX. 1889. 44,45.
150. Ui. IX. 1889 30.
151. Ui. X. 1890. 17.
152. Ui. XI. 1891. 26.
153. Ui. XI. 1891. 17.
154. Ui. X. 1890. 41.
155. Ujvári Péter i.m. 520, és Schermann Aegid: Geschichte von Lockenhaus. Pannonhalma, 1936. 89, 242, 243, 256, 257.
156. Kopfstein Hugó közlése.
157. Uö.
158. Kopfstein Hugó közlése.
159. Kőszeg és Vidéke XI. 1891. 1.
160. Ui. X. 1890. 31, XI. 1891. 5.
161. Magyar Zsidó Szemle XXI. 1914. 39.
162. Kőszeg és Vidéke XI. 1891. 41, 48.

163. Ui. XII. 1892. 12.
164. Ujvári Péter i.m. 796.
165. Kőszeg és Vidéke XII. 1892. 14.
166. Ui. XII. 1892. 24.
167. Ui. XIII. 1893. 2, 3.
168. Ui. XII. 1892. 45.
169. Ui. XIII. 1893. 7.
170. Ui. XIII. 1893. 24.
171. Ui. XIII. 1893. 39.
172. Egyenlőség XIII. 1893. 38, 39.
173. Ujvári Péter i.m. 752.
174. Ui. 452, 519.
175. Kőszeg és Vidéke XIV. 1894. 12, 14, 15.
176. Ui. XIII. 1893. 52, XIV. 1894. 3, 4, 5, 16, 18.
177. Mazy Engelbert: Főgimnázium Kőszegen. Kőszeg, 1903.9,37.
178. Kőszeg és Vidéke XIV. 1894. 3, 29, 30, XV. 1895. 28.
179. Ui. XIV. 1894. 32, 33, 35, 36, 40, 43, XV. 1895. 37.
180. Ui. XV. 1895. 44, XVI. 1896. 2, 19.
181. Ui. XVI. 1896. 12, 14.
182. Ui. XVI. 1896. 20.
183. Ui. XVI. 1896. 44.
184. Ui. XX. 1900. 2.
185. Ui. XXI. 1901. 7.
186. Ujvári Péter i.m. 520, 800, 866.
187. Kőszeg és vidéke XI. 1891. 17, XVI. 1896. 14, XIX. 1899. 10.
188. Ui. XX. 1900. 29.
189. Ui. XX. 1900. 35, XXI. 1901. 3.
190. Ui. XXI. 1901. 20.
191. Ui. XXI. 1901. 40.
192. Ui. XXI. 1901. 45.
193. Ui. XXII. 1902. 7.
194. Ui. XXI. 1901. 51.
195. Ui. XXII. 1902. 7.
196. Ui. XXII. 1902. 1.
197. Ui. XXIII. 1903. 52.
198. Ui. XXII. 1902. 48.
199. Ui. XXIII. 1903. 44.
200. Ui. XXIII. 1903. 12, 34, 36.

201. Ui. XXIII. 1903. 15.
202. Ui. XXIII. 1903. 42.
203. Ui. XXIII. 1903. 35.
204. Ui. XXII. 1902. 5.
205. Ui. XXIV. 1904. 4.
206. Ui. XXIV. 1904. 6.
207. Ujvári Péter i.m. 630.
208. Kőszeg és Vidéke XXIV. 1904. 48, 49, XXV. 1905. 8.
209. Ui. XXVI. 1906. 31.
210. Ui. XXVI. 1906. 10.
211. Ui. XXV. 1905. 41.
212. Ui. XXV. 1905. 33. XXIII. 1903. 47.
213. Ui. XXIV. 1904. 35.
214. Ui. XXVI. 1906. 36.
215. Ui. XXVI. 1906. 31.
216. Ui. XXXIV. 1914. 6.
217. Apfel Dezső közlése, továbbá Kőszeg és Vidéke XXVIII. 1908. 43, XXIX. 1909. 12.
218. Ui.
219. Kőszeg és Vidéke XXV. 1905. 49, 50.
220. Ui. XXVI. 1906. 35.
221. Ui. XXVI. 1906. 42.
222. Ui. XXVII. 1907. 6.
223. Ui. XXVII. 1907. 44.
224. Ui. XXIX. 1909. 19.
225. Ui. XXVII. 1907. 12, 13, 14, 18, 20.
226. Ui. XXVII. 1907. 45.
227. Ui. XXVIII. 1908. 44.
228. Ui. XXVIII. 1908. 30.
229. Ui. XXIX. 1909. 11.
230. Ui. XXIV. 1904. 6.
231. Ui. XXVI. 1906. 9.
232. Ui. XXIV. 1904. 32.
233. Ui. XXVI. 1906. 44.
234. Ui. XXVII. 1907. 3.
235. Ui. XXVII. 1907. 39.
236. Ui. XXVIII. 1908. 37.
237. Ui. XXIX. 1909. 3.

238. Ui. XXIX. 1909. 19.
239. Ui. XXVIII. 1908. 49, XXIX. 1909. 42.
240. Ui. XXIX. 1909. 42.
241. Révai Nagy Lexikona XII. Bp., 1915. 182.
242. Kőszeg és Vidéke XXX. 1910. 41, 46.
243. Apfel Dezső közlése.
244. Ujvári Péter i.m. 806.
245. Apfel Dezső közlése
246. Kőszeg és Vidéke XXV. 1905. 53, XXVI. 1906. 48. XXIX. 1909. 8.
247. Ui. XXVIII. 1908. 10.
248. Ui. XXVIII. 1908. 12.
249. Ui. XXVIII. 1908. 22, 23.
250. Ui. XXXIII. 1913. 40.
251. Ui. XXIX. 1909. 12.
252. Ui. XXVII. 1907. 21.
253. Ui. XXVIII. 1908. 45.
254. Ui. XXIX. 1909. 1.
255. Ui. XXVIII. 1908. 52.
256. Ui. XXVIII. 1908. 51.
257. Ui. XXIX. 1909. 7.
258. Ui. XXIX. 1909. 42.
259. Ui.
260. Ui. XXIX. 1909. 19.
261. Ui. XXIX. 1909. 50.
262. Ui. XXX. 1910. 10.
263. Ui. XXX. 1910. 46.
264. Ui. XXX. 1910. 6.
265. Ui. XXX. 1910. 23, s Ujvári Péter i.m. 642.
266. Ui. XXX. 1910. 47.
267. Ui. XXX. 1910. 48.
268. Ui. XXXI. 1911. 10.
269. Ui. XXXI. 1911. 11.
270. Ui.
271. Ui. XXXI. 1911. 40.
272. Ui. XXXII. 1912. 29.
273. Ui. XXX. 1910. 50.
274. Ui. XXXI. 1911. 37.

275. Ui. XXXI. 1911. 35.
276. Ui. XXXII. 1912. 22.
277. Ui. XXXII. 1912. 2.
278. Ui. XXXII. 1912. 8.
279. Ui. XXXI. 1911. 45.
280. Ui. XXXII. 1912. 2.
281. Ui. XXXII. 1912. 6.
282. Ui. XXXII. 1911. 49.
283. Ui. XXXII. 1912. 3.
284. Ui. XXXI. 1911. 52.
285. Ui. XXXI. 1911. 32.
286. Ui. XXXII. 1912. 1, 44, s XXXI. 1911. 1, 3.
287. Ui. XXXII. 1912. 10, 38.
288. Egyenlőség XXXI. 1912, 6, 7.
289. Kőszeg és Vidéke XXXII. 1912. 10.
290. Ui. XXXII. 1912. 16.
291. Ui. XXXII. 1912. 38.
292. Ui. XXXII. 1912. 43; XXXIII. 1913. 36.
293. Ui. XXXII. 1912. 30.
294. Ui. XXXII. 1912. 51.
295. Ui. XXXII. 1913. 49, 50.
296. Ui. XXXII. 1912. 52.
297. Ui. XXXIII.1913. 6.
298. Ui. XXXIII.1913. 2.
299. Ui. XXXIII.1913. 9.
300. Ui. XXXIII.1913. 38, s Kőszegi hiradó I. 1913. 1.
301. Ui. XXXIII.1913. 4.
302. Ui. XXXIII.1913. 23.
303. Ui. XXXIII.1913. 29.
304. Ui. XXXIII.1913. 4, 26.
305. Ui. XXXIII.1913. 17.
306. Ui. XXXIII.1913. 6.
307. Ui. XXXIV.1914. 1.
308. Ui. XXXIV.1914. 8.
309. Ui. XXXIII.1914. 41, 51.
310. Ui. XXXIII.1913. 36.
311. Ui. XXXIV.1914. 6.
312. Ui. XXXIV.1914. 22.

313. Ui. XXXIV. 1914. 2.
314. Kőszegi Hiradó II. 1914. 5.
315. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 24.
316. Ui. XXXIV. 1914. 10, 15.
317. Ui. XXXIII. 1913. 36, XXXIV. 1914. 24.
318. Ui. XXXIV. 1914. 32.
319. Kőszegi Hiradó II. 1914. 38.
320. Kőszeg és Vidéke XXXIV. 1914. 32.
321. Kőszeg és Vidéke XXXIV. 1914. 33.
322. Kőszeg és Vidéke XXXIV. 1914. 47.
323. Ui.
324. Ui. XXXIV. 1914. 48.
325. Ui. XXXIV. 1914. 49.
326. Ui. XXXIV. 1914. 20.
327. Ui. XXXIV. 1914. 50.
328. Ui. XXXV. 1915. 5, 6.
329. Ui. XXXV. 1915. 8.
330. Ui. Egyenlőség XXXIV. 1915. 25-26; Blau Lajos: Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez. Bp., 1917. 130, 137, a budapesti tudományegyetemen doktorált, itt jelent meg Aristotelesről irt dissertációja 1883-ban.
331. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 26.
332. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 35.
333. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 8, 19.
334. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 8.
335. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 13.
336. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 4.
337. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 31.
338. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 25.
339. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 20, 28.
340. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 6.
341. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 22.
342. Kőszeg és Vidéke XXXV. 1915. 40, XXXVI. 1916. 24.
343. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 3, 38.
344. Kőszegi Hiradó II. 1914. 36.
345. Kőszeg és Vidéke XXXVI.1916. 21.
346. Ui. XXXVI. 1916. 46.
347. Ui. XXXVI. 1916. 36.

348. Ui. XXXVI. 1916. 40.
349. Ui. XXXVI. 1916. 3, 39.
350. Ui. XXXVI. 1916. 38.
351. Ui. XXXVII.1917. 5.
352. Ui. XXXVI. 1916. 47.
353. Ui. XXXVII.1917. 2.
354. Ui. XXXVII.1917. 1.
355. Ui. XXXVII.1917. 9.
356. Ui.
357. Egyenlőség XXXVI. 1917. 5.
358. Egyenlőség XXXVI. 1917. 25.
359. Egyenlőség XXXVI. 1917. 17.
360. Kőszeg és Vidéke XXXVII. 1917. 26.
361. Ui. XXXVII. 1917. 26, 28.
362. Ui. XXXVII. 1917. 42, 43.
363. Ui. XXXVII. 1917. 26.
364. Ui. XXXVII. 1917. 33, 34.
365. Ui. XXXVII. 1917. 50.
366. Ui. XXXVII. 1917. 44.
367. Ui. XXXVII. 1917. 31.
368. Ui. XXXVII. 1917. 49.
369. Ui. XXXVII. 1917. 41.
370. Ui. XXXVIII.1918. 1.
371. Apfel Dezső közlése.
372. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 1.
373. Ui. XXXVII. 1917. 49.
374. Ui. XXXVII. 1917. 45.
375. Ui. XXXVIII. 1918. 8.
376. Ui.
377. Ujvári Péter i.m. 507.
378. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 11.
379. Ui. XXXVIII. 1918. 4.
380. Ui. XLII. 1922. 40.
381. Ui. XXXVIII. 1918. 22.
382. Ui. XXXVIII. 1918. 10.
383. Ui. XXXVIII. 1918. 11.
384. Ui. XXXVIII. 1918. 14.
385. Ui. XXXVIII. 1918. 21.

386. Ui. XXXVIII. 1918. 13.
387. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 26, 34.
388. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 38.
389. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 21.
390. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 15.
391. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 3, 15, 31, 39.
392. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 15. Dr. Pap Süss Ignác, egykori kőszegi rabbi rokona sejthető személyében.
393. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 32.
394. Kőszeg és Vidéke XXXVIII. 1918. 35.
395. Ujvári Péter i.m. 506.
396. Hegedüs Márton: A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Bpest, 288, továbbá Kőszeg és Vidéke XXXIV. - XXXVIII. évfolyamainak különböző számai, végül Apfel Dezső szóbeli közlése.
397. Apfel Dezső közlése.
398. Kőszeg és Vidéke XXXIX. 1919. továbbá Hirschler Rezső szombathelyi hitközségi elnök irásbeli, valamint özv. Halász Lászlóné bpesti lakos szóbeli közlése. Utóbbinak férje szintén viselt politikai tisztséget a Tanácsköztársaság idején. L. Horváth Ferenc: A munkástanácsok szervezete és müködése Vasmegyében. Szombathely, 1959. 17. és Vasi Szemle 1959. I. 27-30.
399. Horváth Ferenc i.m. 25.
400. Szövényi István: A Tanácsköztársaság kőszegi eseményei. Kézirat a kőszegi városi tanács tulajdonában.
401. Árbócz Imre ny. kőszegi városi pénztárnok, igazgatási vezető szóbeli közlése. Bass Rezső a szükebb, hét tagu direktóriumba is bekerült.
402. Kőszeg és Vidéke XLII. 1922.
403. Vasi Szemle 1959. I. 27-30.
404. Eredeti plakáthirdetmény a kőszegi városi muzeumban.
405. Kőszeg és Vidéke XLII. 1922. 25.
406. Vasi Szemle 1959. I. 27-30.
407. Nagy Zsuzsa i.m. 85.
408. Kőszeg és Vidéke XXXIX. 1919. 25.
409. Vasvármegye LIII. 1920. 11.

410. Ui. LII. 1919. 202.
411. Ui. LIII. 1920. 22, 48.
412. Szövényi István i.m. és Vasvármegye LIII. 1920. 52.
413. Árbócz Imre szóbeli közlése.
414. Vasvármegye LIII. 1920. 52.
415. Kőszeg és Vidéke XLII. 1922. 6.
416. Ui. XLII. 1922. 20.
417. Dr.Halász József egyik sógornőjének, özv. Halász Lászlóné sz. Deutsch Margitnak szóbeli szives közlése.
418. Hirschler Rezső közlése.
419. Adler Manó ny. épitészmérnök, győri lakos és Kopfstein Hugó közlése.
420. Magyar Statisztikai Szemle X. 1932. 90-100.
421. Kőszeg és Vidéke XL. 1920. 52.
422. Ui. XLI. 1921. 1.
423. Ui. XLI. 1921. 4.
424. Ui. XLI. 1921. 1.
425. Ui. XLI. 1921. 9.
426. Ui. XLI. 1921. 26.
427. Ui. XLI. 1921. 42.
428. Ui. XLI. 1921. 15.
429. Ui. XLI. 1921. 16, 17, 18.
430. Ui. XLI. 1921. 4.
431. Ui. XLI. 1921. 1.
432. Ui. XLI. 1921. 11, 18.
433. Ui. XLI. 1921. 36.
434. Apfel Dezső közlése.
435. Kőszeg és Vidéke XLI. 1921. 42, 45.
436. Kőszeg és Vidéke XLI. 1921. 46.
437. Pater Zadravecz titkos naplója. Bpest, 1967. 164, 166.
438. Kőszeg és Vidéke XLIX. 1929. 16.
439. Ui. LV. 1935. 6.
440. Ujvári Péter i.m. 506.
441. Kőszeg és Vidéke XLI. 1921. 42.
442. Ui. XLI. 1921. 44.
443. Ui. XLI. 1921. 45.
444. Ui. XLII. 1922. 1.
445. Szövényi István i.m.

446. Ujvári Péter i.m. 507.
447. Kőszeg és Vidéke XLII. 1922. 16.
448. Ui. XLII. 1922. 36.
449. Ui. XLII. 1922. 19, 42.
450. Ui. XLII. 1922. 34.
451. Ui. XLV. 1925. 11.
452. Ui. XLI. 1921. 44.
453. Ui. XLII. 1922. 51.
454. Ui. XLII. 1922. 40.
455. Ui. XLII. 1922. 19.
456. Ui. XLII. 1922. 23.
457. Ui. XLII. 1922. 3.
458. Ui. XLII. 1922. 43.
459. Ui. XLIII. 1923. 10.
460. Ui. XLIII. 1923. 27.
461. Ui. XLIII. 1923. 27.
462. Ui. XLII. 1922. május 4-én rendkivüli kiadás sz. nélkül.
463. Ui. XLII. 1922. 29.
464. Ui. XLIII. 1923. 10.
465. Ui. XLIII. 1923. 50.
466. Ui. XLIV. 1924. 3.
467. Ui. XLIV. 1924. 10.
468. Ui. XLV. 1925. 8.
469. Ui. XLV. 1925. 26.
470. Ui. XLV. 1925. 37. Dr.Linksz Izsák 1860-ban O-Besztercén, Trencsén megyében született, apja kereskedő volt. A budapesti tudományegyetemen végezte bölcseleti tanulmányait. Vallásirodalmi tevékenysége is volt. Munkái: 1. Bevezetés Ruth könyvéhez. Bölcseletdoktori értekezés. Bpest, 1895. 2. Atyák fejezetei. 3. A Családi Boldogság az Áldás Forrása. Bpest, é.n. A két utóbbi müve hitbuzgalmi irás. 4. Homiletikai cikkek a felekezeti lapokban, igy pl. a Zsidó Életben, a Magyar Rabbik c. folyóiratban (lásd róla Szinnyei József Magyar Irók VII. Bpest, 1900). Neves rabbicsaládból nősült, felesége Rosenfeld Józsefnek, s talmudikus irodalmi mu kásságával is kivált galgóczi rabbinak volt leánya, Landersberg Áron nagyváradi hires főrabbinak unokája. Ő maga tiszta, bölcs ember volt, s rendkivül lelkiismeretes, hivatásá-

nak élő rabbi. Felesége korán elhalt, ezután ujra nősült, ez utóbbi házasságából nem származott gyermeke. Második nejével együtt Auschwitzban vértanuhalált halt. Első feleségétől származott fia, dr. Linksz Arthur, az egykori budapesti Szabolcs utcai zsidó kórház szemésze, majd a new-yorki egyetem tanszékvezető professzora, a new-yorki szemésztársulat első külföldi származásu elnöke. Ugyancsak elnöke az amerikai magyar orvosok társaságának is (l. Uj Élet XXVII. 1972. 10.).

471. Ui. XLV. 1925. 45.
472. Ui. XLVI. 1926. 3.
473. Ui. XLVII. 1927. 2.
474. Ui. XLVI. 1926. 23.
475. Ui. XLVIII. 1928. 2.
476. Ui. XLVI. 1926. 43.
477. Ui. XLVI. 1926. 47.
478. Ui. XLV. 1925. 11, XLVI. 1926. 7, XLVIII. 1928. 9. XLIX. 1929. 9, L. 1931. 9. LI. 1031. 8.
479. Ui. XLIX. 1929. 20.
480. Ujvári Péter i.m. 507.
481. Kőszeg és Vidéke XLV. 1925. 32.
482. Ui. XLVI. 1926. 1.
483. Ui. XLVII. 1927. 18.
484. Ui. XLVII. 1927. 25.
485. Ui. XLVIII. 1928. 22, s Apfel Dezső közlése.
486. Ui. XLVIII. 1928. 23, 25.
487. Ui. L. 1930. 21.
488. Ui. Egyenlőség LI, 1931. 36.
489. Kőszeg és Vidéke XLIX. 1929. 39.
490. Ui. L. 1930. 14.
491. Ui. L. 1930. 39.
492. Ui. L. 1930. 41.
493. Ui. L. 1930. 45.
494. Ui. L. 1930. 48.
495. Ui. LI. 1931. 3.
496. Ui. LII. 1932. 33.
497. Ui. L. 1930. 17.
498. Ui. LI. 1931. 45.

499. Ui. LIII. 1933. 12. Kőszeg egyébként is a legkisebb zsidó lélekszámu magyar város (l. Egyenlőség LIV. 1934. 14.)
500. Ui. LIII. 1933. 4.
501. Ui. LII. 1932. 52.
502. Ui. LII. 1932. 21, 24.
503. Ui. L. 1930. 9.
504. Ui. LI. 1931. 46.
505. Ui. LI. 1931. 49.
506. Ui. LII. 1932. 50.
507. Ui. LI. 1931. 22, 23.
508. Ui. LIII. 1933. 45.
509. Ui. LIV. 1934. 42.
510. Ui. XLIX. 1929. 20.
511. Ui. LII. 1932. 48.
512. Ui. LIII. 1933. 20.
513. Ui. LIII. 1933. 23.
514. Ui. LI. 1931. 26.
515. Ui. LIII. 1933. 21.
516. Ui. LIII. 1933. 6.
517. Ui. LIII. 1933. 11.
518. Ui. LIII. 1933. 33, 34.
519. Ui. LIII. 1933. 11.
520. Ui. LIII. 1933. 38.
521. Ui. LIV. 1934. 6.
522. Ui. LIV. 1934. 21.
523. Ui. LIV. 1934. 33.
524. Ui. LV. 1935. 8.
525. Ui. LV. 1935. 9.
526. Ui. LIV. 1934. 42.
527. Ui. LVII. 1937. 44.
528. Ui. LV. 1935. 9.
529. Ui. LV. 1935. 52.
530. Ui. LVI. 1936. 49.
531. Ui. LVII. 1937. 10.
532. Ui. LVI. 1936. 4.
533. Ui. LVI. 1936. 3.
534. Ui. LV. 1935. 32-33.
535. Ui. LV. 1935. 45.

536. Ui. LVII. 1937. 41.
537. Ui. LV. 1935. 40.
538. Ui. LV. 1935. 49.
539. Ui.
540. Apfel Dezső közlése.
541. Kőszeg és Vidéke LVI. 1936. 30.
542. Ui. LVII. 1937. 2.
543. Ui. LVI. 1936. 44.
544. Ui. LVII. 1937. 12.
545. Ui.
546. Ui. LVIII. 1938. 16. és Apfel Dezső közlése.
547. Ui. LVIII. 1938. 2.
548. Ui. LVII. 1937. 13.
549. Ui. LVII. 1937. 14.
550. Ui. LVIII. 1938. 17.
551. Ui. LVII. 1937. 24.
552. Ui. LVIII. 1938. 9.
553. Ui. LVIII. 1938. 17, 19.
554. Ui. LVIII. 1938. 14.
555. Ui. LVIII. 1938. 23.
556. Kopfstein Hugó közlése.
557. Kőszeg és Vidéke LVIII. 1938. 11, 21.
558. Kopfstein Hugó közlése.

JEGYZETEK AZ V. FEJEZETHEZ

1. Szeremley József: Kőszeg a nyugati végvár. Debrecen, 1942. 30.
2. Kőszeg és Vidéke LIX. 1939. 1.
3. Ui. LVIII. 1938. 23.
4. Ui. LVIII. 1938. 41.
5. Ui. LVIII. 1938. 52.
6. Ui. LVIII. 1938. 23.
7. Ui. LVIII. 1938. 26, 27.
8. Ui. LVIII. 1938. 34.
9. Ui. LVIII. 1938. 43.

10. Ui. LVIII. 1938. 49.
11. Ui. LIX. 1939. 3.
12. Ui. LVIII. 1938. 45.
13. Ui. LVIII. 1938. 49.
14. Ui. LVIII. 1938. 46, LIX. 1939. 1, 3, 6.
15. Ui. LIX. 1939. 8.
16. Kőszegi Hirek I. 1939. 7.
17. Ui. I. 1939. 2.
18. Ui. I. 1939. 26.
19. Kőszeg és Vidéke LVIII. 1938. 50.
20. Kőszegi Hirek I. 1939. 26.
21. Ui. I. 1939. 31.
22. Ui. I. 1939. 19.
23. Ui. I. 1939. 28.
24. Ui. I. 1939. 33.
25. Ui. I. 1939. 39.
26. Ui. II. 1940. 41.
27. Ui. II. 1940. 18.
28. Ui. I. 1939. 44.
29. Ui. II. 1940. 1.
30. Ui. I. 1939. 45.
31. Ui. II. 1940. 37, 48.
32. Ui. II. 1940. 48.
33. Ui. II. 1940. 51.
34. Ui. II. 1940. 20.
35. Ui. II. 1940. 48.
36. Kopfstein Hugó közlése.
37. Karsai Elek: Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. II. Bpest, 1962. 129, 144, 309, 377, 380, 402, 556, 561, 562.
38. Kopfstein Hugó közlése.
39. Karsai Elek i.m. II. 69.
40. Kath. Egyházközségi Kőrlevél 8.sz. A nyugatról hazahozott dr.Nagy Miklóst az 1942. évi ujvidéki vérengzések miatt, mint háborus bünöst, a II. világháboru befejezte után Jugoszlávia kikérte, s birósági itélet alapján 1946. nov. 4-én kivégeztette.
41. Kopfstein Hugó közlése.
42. Kath. Egyházközségi Körlevél 11.sz.

43. Kopfstein Hugó közlése.
A kőszegiek a házban jutottak elhelyezkedéshez, a falvakból behurcoltak számára azonban már csak az udvaron lévő raktárépületekben, pajtákban jutott hely. - Özv. Hirsch Sándorné Schwarz Jolán jelenleg budapesti, annakidején kőszegi lakós közlése.
44. Kopfstein Hugó és özv. Hirsch Sándorné közlése.
45. Kopfstein Hugó közlése.
46. A rendőrkapitány valószinüleg nem vette be összeszámlálásába (ami hihetőleg a hitközség közlésére épült) Schwartz Izsó fogászt, ennek feleségét, fiát és leányát, valamint az őskeresztény dr. Katona Béla ügyvéd nejét, mert ezek kitértek voltak, de nevezettektől függetlenül is tévedett adatszolgáltatásában.
47. Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 68. 73. 18.
48. Ujvári Péter i.m. 326.
49. Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 66994-661000.
50. Kath. Egyházközségi Körlevél 19.sz.
51. Hirschler Rezső közlése, továbbá Uj Élet XXVI. 1971. 15.
52. Hirschler Rezső közlése.
53. özv. Hirsch Sándorné közlése.
54. Ugyanő, továbbá Hirschler Rezső közlése.
55. özv. Hirsch Sándorné közlése.
56. Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 68. 73. 18.
57. Ugyanott.
58. Kopfstein Hugó közlése.
59. Kertész Imre hevesi lakos közlése, továbbá Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 69. 36. 3470. és Uj Élet XXV. 1970. 19.
60. Tolnai László: Kőszegi végállomás. Bp., 1947. 22-23.
61. Uő.
62. Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 69. 38/3613.
63. Ugyanitt. 69.35/3376.
64. Tolnai László: i.m. 36-37.
65. Ui. 40.
65/a. Ui. 37, 43, 44, 46, 53. és Izraeli Szemle. Haifa, 1971. Peszach.
65/b. Szabad Kőszeg III. 1947. 13.

A sörgyár közelében még az első világháborut megelőző időkben katonai barakok épültek. E helyiségekben orosz fogolytábor volt elhelyezve az első világháboru folyamán. Ezt követően cigányok lakták. Az egymást követő évtizedek során erősen elhasználódtak, romosodásnak indulva adtak már csak helyet a munkaszolgálatosoknak. Két-három barak ezek közül a betegszobát (kórházat) helyettesitette volna. Apfel Dezső közlése.

66. Uj Élet XXVII. 1972. 24, Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyüjtemény 69.32/3038, továbbá Keresztury Dezső-Sik Csaba: "S két szó között a hallgatás..." I. Bp., 1970. 242.
67. Tolnai László i.m. 16.
68. Somló István: Kor és pályatársak. Bp., 1968. 153-156.
69. Gonda Moshe Elháju: A debreceni zsidók száz éve. Tel-Aviv. é.n. 223, 279.
70. Kereszturi Dezső-Sik Csaba i.m. 565. és Tolnai László i.m. 48.
71. Szabad Kőszeg 1945. 62.
72. Kőszegi Szabad Nép I. 1945. 2, 23.
73. Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért. Bp., 1972. 254-265.

JEGYZETEK A VI. FEJEZETHEZ

1. Árbócz Imre közlése.
2. Kőszegi Szabad Nép I. 1945. 3.
3. Ui. 24, 27, 39, 40, s Kőszeg és Vidéke 1946. 1, 8, 14, továbbá Szabad Kőszeg II. 1946. 1, 8, IV. 1948. 6, 13.
Nem hagyható figyelmen kivül, hogy 1941-ben Kőszeg lakosságának 14%-a német anyanyelvünek, 3,7%-a egyben német nemzetiségünek is vallotta magát (Kőszeg és Vidéke II. 1946. 7.). Az 1946. május 20-i kitelepités 454 svábot meneszt a városból. Eredetileg 1085 személyre hoztak határozatot, de a Mentesitő Bizottság a hozzá beadott fellebbezések során 631 egyénre feloldotta.

4. Kőszegi Szabad Nép I. 1945. 2, 15, 35, 42.
   Még lengyel menekültek is voltak Kőszegen.
5. Szabad Kőszeg II. 1946. 16. és Apfel Dezső közlése.
6. Kath. Egyházközségi Körlevél 28 sz.
7. Kőszegi Szabad Nép I. 1945. 21.
8. Budapesti Izr. Hitközség Chevra Osztály feljegyzései.
9. Szabad Kőszeg III. 1947. 13.
10. Kőszeg és Vidéke II. 1947. 15.
11. Munkaszolgálatosok... Bizottságai: 10.000 Hazahozott Hősi Halott. Bp., 1948. 14.
12. Szabad Kőszeg és Vidéke V. 1949. 29.
13. Kőszegi Szabad Nép I. 1945. 30.
14. Szabad Kőszeg III. 1947. 47.
15. Kőszeg és Vidéke III. 1948. 13.
16. Szabad Kőszeg és Vidéke I. 1948. 3.
17. Ui. II. 1949. 12.
18. Ui. II. 1949. 15.
19. Magyar Izr. Orsz. Képviselet Jogügyi Osztály, Kőszeg dossier, továbbá Kopfstein Hugó közlése.
20. Szabad Kőszeg és Vidéke I. 1948. 18.
21. MIOK irattár, Bpest, VII., Sip u. 12.
22. Magyar Izr. Orsz. Kép. Jogügyi Oszt., Kőszeg dossier.
23. A kőszegi zsidóság statisztikai adatai:

1840	91 fő	= 1,4%
1869	177 fő	= 2,5%
1880	213 fő	= 2,9%
1890	259 fő	= 3,7%
1900	243 fő	= 3,1%
1910	266 fő	= 3,2%
1920	162 fő	= 1,9%
1930	131 fő	= 1,5%
1941	109 fő	= 1,1%
1946	15 fő	= 0,1%

Az 1941-es csökkenés magyarázata, hogy akkor már több férfi távol volt munkaszolgálatban.
(Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Stat. Oszt. Közleményei, Bpest, 1947. 1949).

24. A kőszegi zsidó temetőben 1969-ben temettek utoljára. Steiner Dezső szombathelyi kereskedelmi alkalmazott, kőszegi lakost hantolták el ekkor, kinek (keresztény) özvegye ugyszólván az egész temetőt gondosan ápolja.

TARTALOM

Scheiber Sándor: Előszó 5

I. fejezet

A kőszegi zsidóság 1540-ig,
Jurisich Miklós által történt kiüzetéséig..... 7

II. fejezet

Kőszeg város viszonya a zsidókhoz
az ezek kiüzetése és ujra megtelepülése közötti másfél
évszázad alatt 1540-től 1696-ig 13

III. fejezet

Kőszeg történetének zsidó vonatkozásai
Schlesinger Izrael beköltözésétől a népesebb ujratelepülés-
ig, 1696-tól 1785-ig 52

IV. fejezet

A kőszegi zsidóság 1938-ig
Az ujratelepüléstől a Horthy-korszak első zsidótörvényéig 81

V. fejezet

A kőszegi zsidók sorsa
az első zsidó törvénytől a felszabadulásig, 1938-tól 1945-ig 196

VI. fejezet

Kőszeg történetének zsidó vonatkozásai
a felszabadulástól napjainkig 218

Jegyzetek 225

Képek .....

Felelős kiadó: dr. Seifert Géza

730692 DATORG Felelős vezető: Harkai József

KÉPEK

A Kőszegi Zsinagóga homlokzata

A Kőszegi Zsinagóga mennyezete

Rimmónok a kőszegi zsinagógából.
Repsch Mihály kőszegi mester műve (XVIII. sz.)
Eredetije elveszett.

Richter Zsigmond, kőszegi főrabbi

Dr. Linksz Izsák, kőszegi főrabbi

A kőszegi zsidók deportálása

A kőszegi zsidók deportálása

60,- Ft

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

1. Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története. Bp. 1966.
2. Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája. 1749–1846. Bp. 1968.
3. Harsányi László: A szentesi izraelita hitközség története. Bp. 1970.
4. Harsányi László: Adalékok a Hajdúvárosok zsidóságának történetéhez. Bp., 1970.
5. Grünvald Fülöp–Harsányi László–Schück Jenő: Öt község. Bp., 1972.